b i o g r a f i j a

Klaus Schröter

Böll

baltos lankos

Klaus Schröter

Heinrich Böll

baltos lankos

UDK 830:929Böll
Sc66

Diese Publikation erscheint mit Unterstützung
des Inter Nationes Förderungsprogramms für die Übersetzung
deutscher Bücher in eine Fremdsprache

Knygos leidimą parėmė Vokiškų knygų vertimo programa
Inter Nationes

Iš vokiečių kalbos vertė
Jadvyga Bajarūnienė (p. 1–59)
Vytautas Kardelis (p. 60–85)
Laimonas Kinčius (p. 86–147)

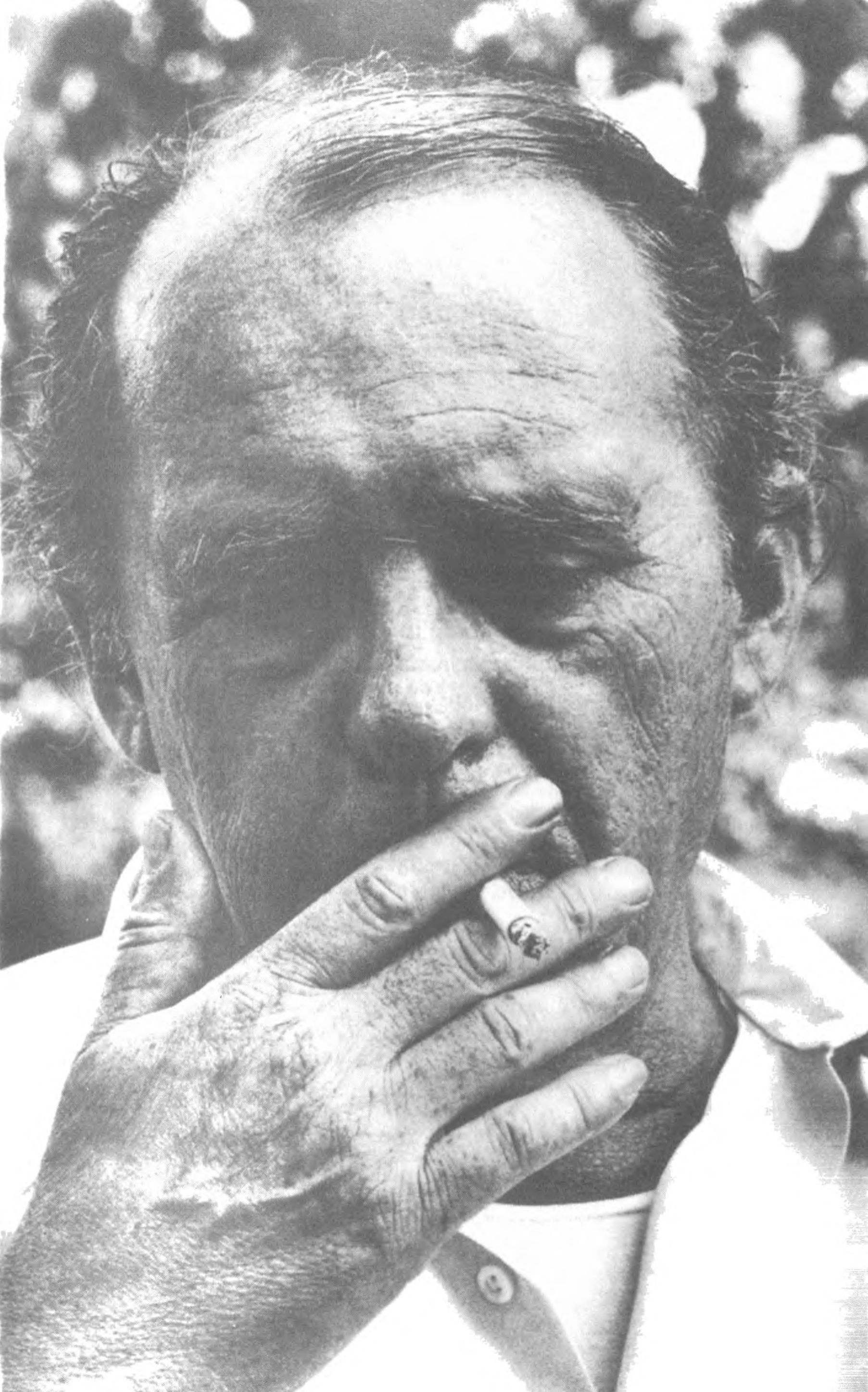
Viršelio dailininkė Marija Mikulskienė

Nuotrauka viršelyje: Heinz Held, Kelnas
Versta iš: Klaus Schröter, *Heinrich Böll*,
Reinbek bei Hamburg: Rowohlt, 1997

Rinko ir maketavo BALTOS LANKOS
Printed in Lithuania

ISBN 9955-00-055-4

Turinys

Trumpa įžanga

Heinrichas Böllis – pirmasis vokiečių rašytojas, po Antrojo pasaulinio karo apdovanotas Nobelio premija. Hermannas Hesse ir Nelly Sachs, taip pat po karo gavę šią premiją, jau nebuvo Vokietijos piliečiai. Taigi Böllis kartu su dar keliais kitais šiuolaikiniais šalies autoriais daugiausiai nusipelnė žadindamas tarptautinį susidomėjimą naujausia vokiečių literatūra, keldamas jos prestižą. Sovietų Sąjungoje jo kūryba, ko gero, dar labiau vertinama ir dar plačiau žinoma negu, sakykim, Šiaurės Amerikoje.* Rytuose ir Vakaruose į Böllį žiūrima iš skirtingų, netgi priešingų pozicijų. Taip atsitiko dėl to, kad jo reikšmė dažniausiai matuojama arba moralinėmis, arba estetinėmis kategorijomis, tarp kurių retai kada būna pusiausvyra. Todėl Böllis susilaukia ne tik pagarbos, bet ir paniekos, kuri Vakarų Vokietijos viešuomenėje dažnai virsta šmeižtu, netgi šantažu.

Vokietijoje – visiškai kitaip negu kitose tautose – panaši dalia teko tokiems didiems rašytojams kaip Lessingas, Goethe, Fontane, broliai Heinrichas ir Thomas Mannai. Jų vertinimas irgi priklausė nuo visuomenės poreikių, kurių svarbą lėmė istorijos raida. Susiskaidžiusioje Vokiečių Sąjungoje Goethe

* Ši knyga buvo išleista 1982 metais, kada Sovietų Sąjunga dar buvo nesuirusi. (*Vert. past.*)

„Jaunosios Vokietijos" rašytojams atrodė esąs kunigaikščių tarnas, tuo tarpu jau suvienytos imperijos pasiturinčių biurgerių akyse jis iškilo kaip olimpietis, kaip Jupiteris. Fontane Vilhelmo Prūsijoje buvo laikomas įtaigiu luominės santvarkos gynėju, o vėliau demokratams atrodė, kad šis rašytojas simpatizavo ketvirtajam luomui. Heinrichas Mannas Respublikos šalininkams buvo idealas, tikresnis net už Reicho prezidentą, o restauracijos užtarėjams – tiesiog Liaudies fronto fanatikas. Todėl jis irgi susilaukė tokių pat kontroversiškų vertinimų, netgi olimpiečio aureolės. Panašiai atsitiko ir Bölliui, nes visuomenės poliarizacija, tikriau sakant, jos susiskaldymas, po 1949 metų yra taip smarkiai padidėjęs, jog ne vien dėl to, kad Vokietijos teritorijoje yra dvi atskiros valstybės, bet ir dėl tų valstybių tarptautinės priklausomybės šiandien nebeįmanoma užimti jokios pozicijos ar sakyti kokią nuomonę, neužgaunant kokios nors frakcijos.

Kai reikalaujama tokio socialinio užsiangažavimo, Bölliui yra iš tiesų nelengva. Jo manymu, Vokietijoje viešuomenės sfera funkcionuoja nenormaliai ir dėl to iš rašytojo reikalaujama pernelyg daug. Tačiau savo prozoje ir kritikos veikaluose, taip pat pokalbiuose Böllis šį visuomeniškumo iššūkį atvirai priima. Galima sakyti, jog jis tiesiog atrado naują literatūros formą ir yra pirmasis autorius, kurio kūryboje interviu sudaro daugiau negu trečdalį visų kritikos darbų. Jis ištobulino šią naują formą, kuri labiau negu bet kuris kitas literatūrinės raiškos būdas orientuota į komunikatyvų literatūros aspektą, į artimesnį, nuoširdesnį bendravimą su skaitytoju.

Kartu šis visuomeniškumas, ši visuomeninė veikla autoriui kelia tam tikrų pavojų: jo mąstymui bei sprendimams gali pristigti vientisumo, nuoseklumo, o jo pozicija dažniau negu įprasta atrodyti išprovokuota kokio nors įvykio ir todėl taisytina. Iš viso to kylanti problema moderniajame žargone (arba, kitaip tariant, naujojoje profesinėje viešųjų ryšių kalboje) trumpai ir taikliai apibūdinama žodžiu *image**. Böllis nėra abejingas savo

* Įvaizdis (*angl.*).

image. Tačiau neabejotina ir tai, kad jis pats prisidėjo prie jo kūrimo.

Koks yra Böllio *image*? Per dvidešimt savo kūrybos metų rašytojas apie save pasakojo labai nedaug. 1959 metais pasirodžiusioje apybraižoje *Apie save* beveik nerandame jokios informacijos. Tik po dešimties metų paskelbta apybraiža *Heinrichas Böllis apie save* papildyta keliomis žinutėmis iš mokslo ir dvasinio brendimo metų. Tačiau trūkstama informacija apybraižoje *Apie save* kompensuojama išsamiomis, gana subjektyviai atrinktomis ir greičiau mitologinėmis pastabomis apie save patį. Šeštajame dešimtmetyje Böllio leidyklos toliau rūpinosi viešaisiais ryšiais ir taip pat nemažai nuveikė kurdamos rašytojo įvaizdį. Tačiau ši veikla buvo kreipiama oportunistiška linkme, patogia Adenauerio eros visuomenei. Paulio Listo leidykla „Taschenbuch"* serijoje išleistą Böllio apsakymų rinkinį *Keleivi, jeigu būsi Spa...* pristatė kaip „pasakojimus apie tikrą gyvenimą", pažymėdama, jog autorius „mokėsi iš geriausių amerikiečių rašytojų". Abu šiuos teiginius po 25 metų jau būtų reikėję formuluoti daug atsargiau. Ullsteino leidykla Böllio romaną *Ir nepasakė nė žodžio* iškėlė kaip „reikšmingiausią 1953 metų literatūros įvykį". Tačiau ar tokio vertinimo nebuvo nusipelnę Benno, Koeppeno, Maxo Frischo, Dürrenmatto kūriniai arba netgi paskutinioji Thomo Manno novelė „Apgautoji"? Ta pati Ullsteino leidykla serijoje „Taschenbuch" išleistą Böllio romaną *Kur tu buvai, Adomai?* pavadino kažkokia egzistencializmo filosofijos sąvokų raizgalyne, nes jame esą išryškinta „nematoma žmogaus būties tiesa", o „karo išgyvenimai" „meniškai sublimuojami". Tačiau šiandien šiai leidyklai Böllis savo kūrinių net neduotų spausdinti...

Kyla klausimas: ar Böllio kūrybos temas bei problemas galima šitaip sudvasinti? Ir ar teisi dabartinė Böllio leidykla „Kiepenheuer & Witsch", kuri aštuntojo dešimtmečio pabaigoje, reklamuodama Böllio straipsnių rinkinį *Kištis pageidaujama*, siūlė jį skaitytojams kaip knygą, kurioje „kūrėjo pozicija tampa ir

* T.y. mažo formato leidinių. (*Vert. past.*)

politinės reikšmės įvykiu". O gal tokia reklama buvo sugalvota tik tam, kad skaitytojas iš aštuntojo dešimtmečio pradžioje politiškai užsiangažavusio Böllio lyg ir tikėjosi, kad kiekvienas naujas jo kūrinys turįs tapti „politiniu įvykiu"?

Svarbesnis už *image* būtų Böllio savivokos klausimas. Rašytojo savivoka įvairiose srityse yra nevienodai nuosekli ir tiksli. Iš esmės Böllis nelabai pasitiki tuo, kaip autoriai apibūdina patys save. Jo paties estetika bei literatūros teorija yra, viena vertus, konvencionali, o kita vertus, netvirta ir prieštaringa. Ji formavosi traukiantis ir atsiribojant nuo Bölliui priešiškų amžininkų, pavyzdžiui, Benno ir Brechto, pozicijų, o ypač niekinant nemalonius ir kerštingus susidūrimus tarp tų rašytojų diadochų, kurie, pasaulį paskelbę teorijos karo lauku, įnirtingai kariavo vienas su kitu. Böllio estetika ir literatūros teorija – tai susilaikymas poliarizuotų frakcijų akivaizdoje. Rašytojas vengia, kad jį pasisavintų kuri nors vadinamoji mūsų epochos kultūros „revoliucija". Heinzui Ludwigui Arnoldui Böllis sakėsi rašąs *ne skatinamas moralinių impulsų*, teigė, kad *tai yra perdėjimas, jo atveju – visados.*[1*] Dar atsargiau savo poziciją rašytojas aiškino René Wintzenui: *Kas tu esi – katalikas ar komunistas arba ir vienas, ir kitas, – nes ir tai įmanoma, – ar liberalas, ar demokratas, ar socialdemokratas – yra šalutinis dalykas. Svarbiausia yra kalba ir ar tu sugebi išreikšti tai, ką nori.*[2]

Be šių prieštaringų ir aiškaus atsakymo neduodančių savo rašytojiškos veiklos vertinimų, yra dar vienas dalykas, kliudantis Bölliui apibrėžti savo savivoką. Rašytojui ne visai aišku, kokiai visuomenės klasei jis priklauso pagal savo kilmę. Daug kartų ir įvairiais būdais jis bandė tai nusakyti. Iš moderniosios sociologijos pasitelkė gausią kategorijų paletę, pradedant sąvokomis *biurgeris, smulkusis biurgeris* ir baigiant sąvoka *proletaras*. Toliau bandė pritaikyti įvairius žinomus sąvokų niuansus, pradedant *bohema* ir baigiant *anarchija*. Jis puikiai žino, kad ypatingomis sąlygomis galima iš vienos klasės pereiti į kitą. Ir nors

* Nuorodų paaiškinimai – knygos gale. (*Vert. past.*)

Böllio aiškinimai rodo, kad jis glaudžiausiai susijęs su smulkiųjų biurgerių sluoksniu, į savivokos klausimą galutinio atsakymo dar nėra. Būtent čia labai ryškiai matyti, kaip sunku buvo rašytojui užčiuopti savąją tapatybę, ir ši problema eina per visą jo kūrybą. Apmąstydamas 1930 metų ekonominės pasaulio krizės pasekmes materialinei tėvų padėčiai, Böllis dar visai neseniai iškėlė klausimą: *Ar tie skaudžiausi, kokie tik gali būti, ekonominiai sunkumai mus pavertė deklasuotais ar beklasiais elementais?* Ir tai nėra šiaip sau susigalvotas suktas klausimas. Tarytum ignoruodamas visus sociologų tvirtinimus, kad beklasė egzistencija iš viso neįmanoma, rašytojas ir toliau atkakliai kėlė šią problemą. *Ar tik deklasuoti, ar beklasiai? Į šį klausimą dar vis neatsakyta.*[3]

Visų tų klausimų, aktualių Bölliui ir jo *image*, šiai trumpai įžangai būtų jau pernelyg daug. Tačiau visi jie labai svarbūs ir skatina apmąstyti individo ir visuomenės, meno ir etikos, politikos ir mokslo santykį. Böllio kūrybinis kelias paženklintas ieškojimais, jame išmėginamos įvairios pozicijos, ir galutinio atsakymo į visus klausimus čia negali būti. Bet šie klausimai lydės mūsų pasakojimą. Jie sukasi apie autorių, kuris drąsiai ir kartu ramiai, o dažnai ir nepaisydamas savo *image*, kūryboje nagrinėjo esmines savo meto problemas.

„O kaipgi Kelne buvo kadaise..."

Išvydę Kelną, verkėme.[4] Tai įvyko 1945 metų lapkritį ar gruodį. Dvidešimt aštuonerių metų Heinrichas Böllis buvo vienas iš likusių gyvų 400 000 Kelno gyventojų. Beveik 72 procentai miesto buvo griuvėsiai. Lig tol Böllis atmintyje nešiojo tik vieną šviesų ir laimingą gyvenimo tarpsnį – savo vaikystę, nes jaunystėje tėvai dėl pasaulinės ekonominės krizės turėjo finansinių nuostolių, kurie taip ir liko neatlyginti. Paauglystės metais matė nacistinio režimo terorą. Vos spėjęs užaugti buvo pašauktas į reicho darbo tarnybą, paskui į vermachtą. Gana ilgai tarnavęs užnugaryje, kaip pėstininkas dalyvavo Rytų ir Vakarų fronto kovose. Ištvėrė karą, bet buvo *labai nusilpęs ir beveik dvejus metus nepajėgė dirbti jokio darbo*[5]. Toliau jo laukė sunkūs sukrėtimai, patirti dėl procesų pokario Vokietijoje.

Tačiau vieno dalyko Böllis išvengė – neprarado savo gimtinės. Kelnas buvo jo gimtasis miestas, Kelne jis gyveno visą savo gyvenimą. Jau vien šis gyvenimo faktas galėjo Bölliui užtikrinti tvirtus intelektualinius ir literatūrinius ryšius. Tačiau jau tada pasidarė aišku, jog jam sunku susitapatinti gimtuoju miestu: Kelnas Bölliui netapo tuo, kuo Ilje-Kombre (Illiers-Combray) buvo Proustui, Dublinas – Joyce'ui, Berlynas – Alfredui Döblinui arba Dancigas (dabar Gdanskas) Günteriui Grassui, tai yra netapo jo kūrybos medžiaga. Böllis neatskleidė ir specifinės etinės

Kelno miestiečių gyvenimo būdo esmės, kaip padarė Thomas Mannas, kuris savo gimtąjį Liubeką laikė „dvasine gyvenimo forma". Tuo tarpu dviejų tūkstančių metų senumo istoriją turintis Kelnas rašytojui juk galėjo kelti daug didesnių ir įvairesnių asociacijų negu kitos vietovės. Perkrovimo ir prekybos teritorija prie Reino jau nuo tų laikų, kai čia karvedžio Marko Vipsanijaus Agripos, Romos pirmojo imperatoriaus Augusto draugo, iniciatyva ėmė planingai kurtis ubijai, iki pat naujųjų laikų buvo pasaulietinės administracijos ir kulto centras. Kelne stovėjo garnizonas, miestas buvo pramonės ir finansų sostinė, taip pat didžiulė kūniškųjų linksmybių rinka. Net ir šiandien miesto plane galima atpažinti romėnų miesto kontūrus abipus senosios Šiaurės–Rytų ašies – nuo Hohenštrasės (Aukštosios gatvės). Keletas antikos laikų miesto bokštų dar tebežymi jo įtvirtinimus. Ubijų monumentas, dalis romėnų įtvirtinimų, laikomas seniausiu romėnų akmens statiniu į šiaurę nuo Alpių. Romaninė Didžioji Šv. Martyno bažnyčia stovi ant romėnų uosto sandėlio pamatų, o Šv. Gereono centrinio pastato sienos – *Kankinių bažnyčia ir Maištininkų bažnyčia, tokį vardą gavusi dėl to, kad vienas tėbietis buvo sukėlęs maištą prieš Romą*[6], – dar mena Colonia Claudia Ara Agrippinensis laikus. Žemutinės Vokietijos vietininko rūmai, pretoriumas, buvo pastatyti pagal Splite esančių Diokletiano rūmų fasado projektą, o šalia jų, pietų link tęsdamas į Reiną atgręžtą miesto statinių eilę, stovėjo teatras, panašus į Oranžo teatrą, kuriame iki šių dienų puikiai išlikusi scenos įranga. Tačiau šios senovės liekanos Böllį mažai tejaudina – net ir tada, kai jis rodo jas savo draugams. *Po to važiuojame į Gereoną, nusileidžiame liftu iki pretoriumo; aš rodau šiuos romėnų akmenis ir tas romėnų laikų dulkes, kurios tebėra čia nugulusios.*[7] Romėnų dvasia, anot Böllio, išlikusi *Kelno arogancijoje*, nes šita *arogancija... yra beveik romėniška. Juk romėnai germanų atžvilgiu taip pat buvo arogantiški.*[8]

Ar gimtosios gatvės pavadinimas paskatino Böllį nemėgti romėnų? Jis gimė Teutoburgo gatvėje, pietinėje Noištadto

1946-ųjų sausis

(Neustadt-Süd) dalyje, 26-uoju numeriu pažymėtame name, ir čia gyveno pirmuosius šešerius savo vaikystės metus. Šis vardas kiekvieno vaiko atmintyje žadino istorinę datą, bylojančią apie įvykį, kuris Augusto valdomai Romos imperijai užkirto kelią per Reiną į Šiaurę ir Šiaurės Rytus, – apie Publijaus Kvintilijaus Varo ir jo legionų katastrofišką pralaimėjimą cherusko Armino vadovaujamai germanų genčių sąjungai Teutoburgo miške 9-aisiais metais. Kita vertus, Teutoburgo gatvė vedė į Romėnų parką, kuriame mėgdavo žaisti Heinrichas Böllis ir kurį supo triukšmingos, Romos imperatorių vardais pavadintos gatvės.

Kad romėnų saturnalijų ir luperkalijų papročiai išlikę užgavėnių šventėse ir *gatvės karnavaluose*, Böllio visiškai netrikdo, tačiau jis nusistatęs prieš *komercializuotas karnavalų eitynes – su kepuraitėmis, susibūrimais ir visu tuo miesčionišku šlamštu. O gatvės karnavalas, turintis daug senesnes šaknis negu pats Kelnas, be to, paplitęs ir už Kelno ribų, Maince, Nijmegene ir Olandijoje... tebėra išlaikęs savo žavesį.*[9] Karnavalas yra *vulgarus, rodo visą vulgarumo didybę ir baisumą... Karnavalas kilęs iš liaudies, jis – beklasis.*[10]

Böllio simpatijos maištininkams, kadaise sukilusiems prieš Romą, – viename apsakyme jis pasakoja ir apie Tėbiečių legioną,

anot jo, iš egiptiečių suformuotą imperatoriaus Maksimijano dalinį; šalia Gereono minimas ir Noisėje garbinamas legionierius Kvirinas[11] – formuoja jo pagrindinį pasaulėžiūros modelį. Rašytojas kritikuoja romėnų patriarchato idėją, romėnų luominį klasinį mąstymą. *Tiesą sakant, svarbios buvo tik aristokratų šeimos, nes perėdavo vadus, pulkininkus, generolus, senatorius, konsulus. Vadinamosios padorios romėnų moters ir šeimos regimybę išlaikyti pavykdavo, bet, skaitydami istoriją, matome, kas ten dėdavosi užkulisiuose – paleistuvystės, prostitucija. Visai panašus modelis kaip ir katalikybėje.* Čia Böllio nepasitikėjimas patriarchaliniu luominiu mąstymu virsta principine *romėniškumo* kritika. Romėnų valstybėje jis įžvelgia tendenciją *visus esamus dalykus suvesti į teisę.*[12]

Tokias istorines įžvalgas Böllis pareiškė jau sulaukęs senatvės. O vaikystėje kitas jo gimtųjų namų adresas – Ubijų žiedas (Ubierring), kur jis gyveno 1930–1933 metais, primindavo seniausiąją Kelno miesto istoriją. Ubijai buvo labiausiai „suvakarėję germanai". Iš galų perėmę planingos miestų statybos patirtį, jie sėkmingai vertėsi užsienio prekyba. Cezaris gyrė juos už pažangumą. Agripa paskyrė ubijams aplink Katedros kalvą plytintį *Oppidum Ubiorum* ir, kai Romoje buvo statoma *Ara Pacis,* liepė jiems Romoje pastatyti altorių Augustui. Jis taip pat labai gyrė ubijų nuveiktus darbus laivų bei uostų statyboje, Reino laivyboje ir prekyboje. Ir dar Böllis žinojo, kad *kilnūs ir ne mažiau sumanūs ubijai Kelne garbino savo dievus.*[13] Gal tai Motinos kulto atgarsiai, skambantys pirmajame iš trijų Kelnui skirtų Böllio eilėraščių? Ne *Madonai,* ne *Venerai,* o *Tamsiajai Motinai* pavyksta sujungti istorijos prieštaras: *labirintuose / po miestu / ji suveda Madoną su Dionisu / sutaiko sūnų su Venera / priverčia Gereoną ir Cezarį / sudaryti Didžiąją koaliciją / pati parsiduodama visiems / galintiems gerai sumokėti.*[14] Jaunojo Böllio aplinka, skleidžianti romėnų ir ubijų dvasią, padėjo išsikristalizuoti dviem svarbioms jo kūrybos temoms: rašytojas simpatizuoja moterims, *šios Žemės veiklumo reiškėjoms*[15], o ne patriarchališkiems, karingiems vyrams, kurie vėliau jo kūryboje – *sąvokos „vyras" ir*

„kvailas" man pasidarė beveik identiškos[16] – tampa kone *komiškais* personažais.[17]

Iš Ubierringo 27-o numerio šeima persikėlė į Maternusštrasės nr. 32. Ir vienas, ir kitas adresas byloja, kad tai viduramžiškas Šv. Severino priemiesčio rajonas. Bazilika, iš pradžių pastatyta kaip romaninė, vėliau iškilo virš vėlyvojo romėniško stiliaus Kapinių bažnyčios, kuri stovėjo kapinyno viduryje, priešais Kolonijos vartus. Krikščionys ir toliau laidojosi kapinėse ir meldėsi antikos laikų koplyčioje, ypač po to, kai jų ne tik niekas nebepersekiojo, bet, priešingai, ėmė skatinti kaip naujosios valstybinės romėnų religijos išpažinėjus. Šiuos laikus primena naujasis gatvės pavadinimas: Maternusas buvo pirmasis Kelno vyskupas, kurį miestui paskyrė imperatorius Konstantinas, tuomet rezidavęs Tryre, arba Antrojoje Romoje (*Roma secunda*), kurį, plaukiant Reinu ir Mozeliu aukštyn, buvo galima pasiekti per dvi dienas. Vėliau, jau mokydamasis gimnazijoje, Böllis Šv. Maternuso parapijai padėjo *platinti „Junge Front", paskutinį drąsų, valdžios sužlugdytą katalikų jaunimo savaitraštį.*[18]

Nuo Karolio Didžiojo laikų Kelnas buvo arkivyskupija, kuriai priklausė Liuticho, Utrechto, Miunsterio, Osnabriuko, Mindeno, o iki pat IX amžiaus – Hamburgo ir Bremeno vyskupijos. Ši administracija išugdė įtakingų kardinolų, kurių vieną sutiksime Adenauerio eroje. Tačiau Böllis anaiptol nemanė dvasiškąją valdžią buvus taikingą ir nešusią vien palaimą. *Ilgus amžius tarp Kelno ir jo vyskupo nesiliovė kivirčai, kovos ir visokiausios klastos. Vyskupas siuntinėjo į Romą prašymus popiežiui, kad šis miestą ekskomunikuotų, atiminėjo iš jo kunigus ir sakramentus, ir visa tai buvo daroma pirmiausia dėl pinigų, dėl turtų, dėl privilegijų.*[19] Miesto plėtrai didelės svarbos turėjo Reinas kaip prekybos kelias, bet dar svarbesnė buvo viduramžiškoji sandėliavimo teisė: pro šalį plaukiantys laivai čia turėdavo iškrauti savo prekes ir jas pardavinėti. Ir Viktoras Böllis, rašytojo tėvas, čionykščiame viduramžiškame medienos turguje, brolių Boisserée sandėliavimo aikštėje, pirkdavosi vertingos miško medžiagos savo stalių dirbtuvei.

Jaunasis Heinrichas dažnai sėdėdavo prie kranto, *ant stačios bazaltinės mūro sienos, ir stebėdavo, kaip netoli už Rodenkircheno iš už posūkio pasirodo sieliai, kaip sielininkai ilgomis lyg telegrafo stulpai kartimis juos stabdo, apsuka ir plukdo toliau... Reinu plaukė mediena, neseniai nupjauti rąstai skleidė rūgštoką, sakingą, aštrų ir kartu švelnų kvapą.*[20]

Vėliau, sakydamas *Aš beveik nepažįstu Kelno*, Böllis pabrėžia *svetimumą pasauliui, šiuo atveju – Kelnui*[21] ir kartu aiškina, kad tasai galbūt traukiantis jį Kelnas *bemaž fiktyvus*. Visa tai rodo rašytojo norą išlaikyti distanciją ir vengti bet kokios identifikacijos. Kelnas, kuris Bölliui atrodo *bemaž fiktyvus*, yra istorinis Kelnas arba tai, kas po jo atstatymo leidžia pajusti istorinę substanciją. Kelnui skirti trys jo eilėraščiai kaip tik yra sklidini tos istorinės substancijos. Atskleisdami labai asmenišką autoriaus požiūrį į praeitį, jie rodo, koks glaudus yra Böllio santykis su istorijos paveldu. Kitaip negu visuose kituose kritikos straipsniuose, esė ar žodžiu pareikštuose pasisakymuose, šiuose eilėraščiuose Böllio prieraišumas gimtajam miestui išsakytas labai nuoširdžiai. Nuo anos minėtos taikingais tikslais sąvadaujančios *tamsiosios Motinos (Kelnas I)* juose pereinama prie pirmykštės Kolonijos (Colonia): *virš sulaužytų vyskupų pastoralų / maišo ji savo viralą / jo sudėtis / ašaros / šventųjų pelenai / paleistuvių kraujas / miestiečių lajus / sutrinti kanauninkų griaučiai (Kelnas II).*[22] Paskutiniame eilėraštyje kalbama, kad nuo senų senovės iki pat šių dienų Kelnas buvo nesibaigiančių statybų ir rekonstrukcijų miestas: *štai ir vėl išraustas trisdešimtmečiame statytojų kare.* Ir: *pasigailėkit mūsų! / ...dviejų tūkstančių metų gružlių / kare (Kelnas III).*[23] Böllio žvilgsnis nuolatos krypsta į *po miestu esančius labirintus*, į *giliausius Katedros požemius*, į Kelno istoriją.

Böllio mąstymas iš esmės istorinis. Jo dažnai kartojamas pasakymas, kad Kelne *į autoritetus*, tai yra į pasaulietinę valdžią, *nežiūrima rimtai*[24], o *į bažnytinę – taip pat ne taip rimtai kaip kituose Vokietijos kraštuose*[25], aiškintinas tuo, kad Kelne nuo seno, nuo pat viduramžių, vyko nesutarimai tarp miestiečių prekybininkų ir

arkivyskupų. XII amžiuje miestiečiai būrėsi į prisiekusiųjų draugijas, statė naujus įtvirtinimus ir taip atsiribodavo nuo Bažnyčios valdovų. XIV amžiuje gildijos nuvertė patricijų valdžią ir įkūrė pirmąjį pilietinį (biurgerių) Vokietijos miesto universitetą. Kelniečiai – jų liniją Böllis tęsia iki pat XX amžiaus – *yra pati nefanatiškiausia rasė, kurią aš pažįstu, ir neatsitiktinai Hitleris Kelne – kaip jokiame kitame mieste – jausdavosi nejaukiai; gyventojų suverenumas juntamas taip aiškiai, jog joks tironas, joks diktatorius Kelne gerai jaustis negali.*[26] Todėl Kelno gyventojai Bölliui yra taip pat istorijos produktas – *legendinę kelniečių rasę* sudaro *tiek elementų, kiek Europoje buvo armijų ir klajojančių tautų; visi tie, kas tarp Maskvos ir Kalė, tarp Neapolio ir Stokholmo ėjo ieškoti baimės, tam tikrą pėdsaką paliko ir Kelne... Tas mišinys per du tūkstančius metų sukaupė įvairiausios išminties, o ši išmintis, protingai dozuojama, toliau perduodama kitiems atvykėliams bei kiekvienam, norinčiam ją išgirsti...*[27]

Šiame istoriniame pojūtyje tarytum susisluoksniavę keletas Kelnų, kuriuos Böllis pažinojo iš savo patirties: *pirmasis, kuriame praleidau jaunystės metus ir iš kurio išvykau mokytis baimės, po to – sugriautas Kelnas, visiškai kitoks negu senasis ir pagaliau – dabartinis, man visiškai svetimas ir literatūriniu požiūriu absoliučiai nereikšmingas.*[28]

Taip Böllis kalbėjo 1967 metais. Po dvylikos metų prie savo apibūdintųjų trijų Kelno klodų pridėjo dar ketvirtąjį: *Tarp savęs ir visų Kelnų jaučiu distanciją. Pastaruoju metu atsirado dar ir ketvirtasis, kurį pavadinčiau automobilių Kelnu... tai didmiestis su keliais šimtais tūkstančių automobilių, per kuriuos pasidarė neįmanoma prieiti ir prie Reino... Reino ramybė prarasta...*[29]

Reinas, po to *fabrikai, priemiesčiai, romėnų mūrai*[30] kartu su kelniečių *legendine rase* Bölliui yra tie elementai, kuriuose įsikūnijusi „kelniškumo“ esmė. Tačiau to jis negali pasakyti apie Katedrą: *Katedra toli gražu ne tokia „kelniška“ kaip kitos bažnyčios; netgi būdama vyskupų bažnyčia, ji mieste kaip reikiant neprigijo.*[31] Savo pasivaikščiojimą po miestą Böllis pradeda ten, kur miestiečiai kadaise aukojo Kapitolijaus dievams: Jupiteriui, Junonai

ir Minervai ir kur vietoj buvusios šventyklos šiandien stovi viena garsiausių salijų laikų bažnyčių – Kapitolijaus Šv. Marijos bažnyčia. *Aš labai dažnai rodau Kelną savo draugams užsieniečiams, kai jie mane aplanko, tiesa, jų nuomonė apie* Cathedral *ir taip toliau – gana miglota. O aš turiu konkretų maršrutą. Pirmiausia einu į Kapitolijaus Šv. Marijos bažnyčią ir bandau jiems išaiškinti, koks puikus kadaise buvo tas penkianavis statinys, paskui sugriautas, vėl atstatytas, bet esmė ta, kad nuotaikos rekonstruoti neįmanoma; čia taip pat yra Madona, Dievo motina, kuri mane labai žavi ir kurią aš labai myliu...*[32] O toliau – *vien romaninio stiliaus bažnyčios*, kuriose Böllis mielai lankosi ir aprodo jas kitiems.

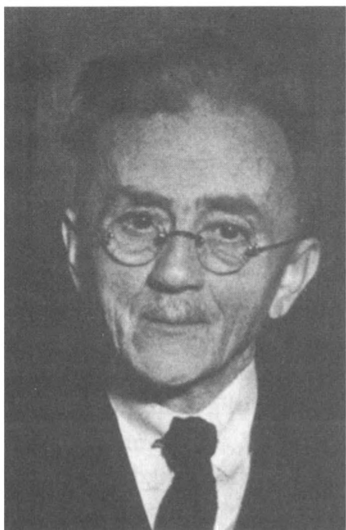
O *Cathedral*, t.y. Katedra, Bölliui yra lyg koks problemomis apaugęs kompleksas, kuris primena, jog 1815 metais Kelną aneksavo Prūsija. Šis faktas žadina antiprūsiškus jausmus, kuriuos jam kadaise įskiepijo tėvas.

Kapitolijaus Šv. Marijos bažnyčia

Tėvas Viktoras Böllis, dvidešimt šešerių metų sulaukęs dailidės sūnus, į Kelną atvyko 1896 metais iš Eseno. Kaip ir priderėjo tokio socialinio luomo žmogui, jis neblogai prasikūrė ir per savo gyvenimą pasistatydino keturis namus. Toks turtas biurgeriams ir smulkiesiems verslininkams tuomet užtikrindavo rentą. Taigi rašytojo tėvui verslas *labai sekėsi, aišku, taip atrodė žiūrint smulkiųjų biurgerių akimis.*[33] Abu sūnus, kai tik jie baigė liaudies mokyklą, senasis Böllis savo dirbtuvėje pradėjo mokyti dailidės amato. Dar pameistriaudamas Esene, Viktoras Böllis susipažino su savo pirmąja žmona, tačiau ji, pagimdžiusi tris vaikus, mirė Kelne pačioje XX amžiaus pradžioje. Iš tėvo pirmosios santuokos vaikų Heinrichui Bölliui gyvenime buvo artimesnė tik Gretė.

Kad Viktoras Böllis Kelne įkūrė savo firmą ir kad ši firma iki 1930 metų dirbo pelningai ir klestėjo, rodo jį buvus ambicingą žmogų. Iš pradžių savo galimybes jis siekė pranokti tiek profesiniu, tiek visuomeniniu atžvilgiu. Apie tokias ambicijas byloja ir gyvenamosios vietos pasirinkimas: Böllio šeima apsigyveno pietinėje Kelno dalyje, Noištadte, iš kur Viktoras Böllis išsikraustė tik sulaukęs pensinio amžiaus. Tuo tarpu jo įmonė visą tą laiką buvo Vondelštrasės 28/30 numeriu pažymėto namo galiniame kieme. Savo gyvenimo būdu Viktoras Böllis tarytum norėjo paneigti faktą, kad savo šaknimis yra susijęs su Esenu, su šiaurinės miesto dalies pramonės rajonais, atsirėmusiais į Kruppo firmos gamyklų teritoriją. Kaip prisimena pats Heinrichas Böllis, tėvas *gimė pačiame gamybos šurmulyje, beveik priešais Kruppo fabriko vartus. Jis labai mylėjo Kelną... Puikus senasis miestas, jo bažnyčios, istorija, taip pat iš jo sklindanti laisvės dvasia jį buvo tiesiog gaute pagavusi... Ir aš spėju, – nors apie tai mes kalbėdavomės tik užuominomis, – kad mano senelis, didelis Kruppo priešininkas, jį auklėjo antikrupiška, taip pat... antiprūsiška, antimilitaristine dvasia. Todėl visai pagrįstai galima teigti, kad būtent visa ta Kelno aplinka, reliatyvi demokratija ir laisvės atmosfera mano tėvą nepaprastai viliojo ir davė jam iš tikrųjų puikių galimybių prasikurti.*[34]

Tėvas Viktoras Böllis

Motina Maria

Susidėjęs su kompanionu Wilhelmu Pollsu, Viktoras Böllis įkūrė savo firmą ir pavadino ją „Böll & Polls, bažnytinio meno ateljė". Firminio blanko viršuje dar buvo nurodyta: „Įvairiausių figūrinių ir ornamentinių drožinių dirbtuvės. Darome bažnytinius ir antikos baldus, atliekame visus restauravimo darbus." Albume, išleistame Heinricho Böllio vyresniojo brolio Alfredo, galima pamatyti keleto baldų, bažnytinių suolų (beje, Maternuso bažnyčios kėdės padarytos „Böll & Polls" dirbtuvėse) ir altoriaus nuotraukas. Tačiau tie dirbiniai tokie epigoniški, kad pasižiūrėjus darosi net slogu. Ir nors Viktoras Böllis sugebėjo atsiskirti nuo Eseno darbininkų kvartalo, o vėliau, pradėjęs dirbti staliumi, tapti drožėju menininku, nors išsiugdė laisvą, demokratinį piliečio sąmoningumą (su šiokiu tokiu antiprūsišku atspalviu), savo profesinėje veikloje jis liko ištikimas blogiausio vilhelmiško skonio kanonui – neogotikos stiliui, pasižymінčiam gausiais užraitymais. Beje, Alfredas Böllis rašo, kad tėvas firmoje

dažniau rūpinosi komercine korespondencija, tvarkė knygas. Oficialiai nurodydamas savo profesiją, Viktoras Böllis vartojo platesnę „skulptoriaus" sąvoką, apimančią tiek „akmentašio", tiek „medžio drožėjo" prasmes. Heinrichas savo tėvą taip pat vadina *„skulptoriumi"*, tačiau patikslindamas retkarčiais priduria koreguojančią sąvoką *„stalius"*.[35] Paliekant vien žodžius „drožėjas menininkas" ir „skulptorius", atsiranda iliuzija, kuri klaidina – amatininko profesija prilyginama meno kūrybai. Iš tiesų praktiniame darbe kūrybos nebuvo, nes drožėjai dirbdavo pagal standartines dekoracijas, epigonišku stiliumi, tačiau ambicinga vaizduotė galėjo tą darbą nepaprastai sureikšminti. Viktoro Böllio namų svetainės kaip tik buvo apstatytos tokiomis įmantriomis konsolėmis – dirbtiniu krištolu papuoštomis knygų spintomis, alavu apkaustytomis veidrodinėmis spintelėmis ir siaubinga neogotikine Nukryžiavimo scenos skulptūra. Šeima katalikiškai uoliai stengėsi būti išprususi, todėl ant rašomojo stalo visada gulėdavo *Herderio konversacijos žinynas*, o knygų spintos duryse spindėjo „spalvoti Dantės ir Tomo Akviniečio stikliniai portretai".[36] Nesunku įsivaizduoti, kad, norėdami pabendrauti, – o tokių smagių susibūrimų niekados netrūkdavo, – visi mieliau susėsdavo prie didžiojo virtuvės stalo. Tačiau toji tarp staliaus dirbtuvės ir „reprezentacinės" svetainės atsiradusi nedermė iš tikrųjų buvo daug aštresnė, negu savo prisiminimuose drįsta pripažinti pats Heinrichas Böllis: *Mano abu tėvai baigė tik liaudies mokyklą ir manė, jog aukštesniosios studijos skirtos sūnums, o studijuoti buvo leidžiama tik pasirinkus teologiją. ... Visus šiuos ir kitokius suvaržymus mano tėvai, žinoma, išgyveno skausmingai, nors ir nesiryždavo to parodyti. Bet mus jie norėjo matyti laisvus, suteikti galimybę „laisvai augti"*.[37] Daug didesnį poveikį negu religinė *prievarta* arba kiti profesijos pasirinkimą reguliuojantys *suvaržymai* darė troškimas pakilti į aukštesnes visuomenės klases. Viktoro Böllio atveju – nuo smulkaus biurgerio iki biurgerio. Vilhelmo valdomoje Vokietijos imperijoje galiojo nuostata, kad biurgeriui būtini du dalykai – išsilavinimas ir

nuosavybė, ir kad jie tarpusavyje būtų tvirtai susiję. Tiek savo skoniu, tiek savąja visuomenės samprata – nepaisant *antiprūsiškų* arba *antimilitaristinių* nuotaikų – Viktoras Böllis liko ištikimas to meto būdingam luominio mąstymo kanonui. Keista, jog Heinrichas Böllis, kuris šiaip jau – ypač tikėjimo, lojalumo, demokratiškumo sferose – sugebėjo tiek daug perimti iš dvasinio tėvo palikimo, o vėliau visa tai išplėtoti ir pagilinti, „išsilavinimo" bei „nuosavybės" atžvilgiu jautė tokį slogų nepasitikėjimą. Reikia manyti, jog šis Heinrichą Böllį visam laikui apėmęs nepasitikėjimas kaip tik ir buvo pasėtas jo gimtųjų namų „gerojoje" svetainėje, kur stovėjo dirbtiniu krištolu spindinti knygų spinta.

Heinrichas Böllis gimė 1917 metų gruodžio 21 dieną. Viktoro Böllio ir jo antrosios žmonos Marijos, mergautine pavarde Hermanns, šeimoje jis buvo aštuntas vaikas. Viešpatavo *pats nykiausias pasaulinio karo badmetis.*[38] 1914 metais Viktoras Böllis priklausė tai vokiečių daugumai, kuri susižavėjusi sveikino prasidėjusį karą. Alfredas Böllis savo prisiminimuose rašo: „Beje, juodą-baltą-raudoną vėliavą mes taip pat turėjome. Ji išdidžiai plevėsavo Teutoburgo gatvės 26-ojo namo erkerio lange. Vėliava buvo gana didelė – maža vėliavėlė tėvui tiesiog nebūtų tikusi. Karo pradžioje, kada vokiečiai džiaugėsi vien pergalėmis, ji dažnai kabodavo mūsų lange."[39] Tačiau tuo metu, kai gimė Heinrichas, situacija jau buvo pasikeitusi. Tą rūsčią žiemą Vokietijos gyventojams teko misti griežčiais, o kitais metais įvyko revoliucija. 1917 metų balandį Viktoras Böllis kaip landšturmanas buvo pašauktas į karo tarnybą Lotaringijoje ir Saro krašte. Tiesa, dokumentuose, kuriuos pateikia Alfredas Böllis – karinis pasas, pašto atvirukai ir nuotraukos iš Aumeco bei Sarluji – nėra nė žodžio apie *simuliuotą aklosios žarnos uždegimą*[40], kuris Viktorui Bölliui, pasak sūnaus Heinricho, padėjo ištrūkti iš fronto tarnybos. Tėvas buvo menkos sveikatos, be to, Vokietija turėjo daug vyrų, gimusių tais pačiais kaip ir jis metais[41], todėl jam 1918 metais pavyko persikelti į karo tarnybą savo mieste. Viktoras

Böllių šeima prieš gimstant Heinrichui, 1917

Böllis saugojo Hohenzollernų tiltą Kelne. Į Reine plūduriuojantį mažą valčių saugojimo namelį šeima jam „visada nešdavo pietus", kadangi „prūsai nė nesiteikė atsižvelgti"... į jo bedantę burną.[42] Heinrichas Böllis mėgdavo prisiminti, kaip... *tėvas keikė karą ir beprotį kaizerį*[43], tačiau tuose žodžiuose, atrodo, yra tik dalis tiesos, be to, išsakytos jau Respublikos laikais. „Ten aukštai, – sakydavo tėvas Heinrichui, rodydamas į kairėje Hohenzollernų tilto pusėje ant cokolio stūksančią raito Vilhelmo II statulą, – jis vis dar joja ant savo bronzinio kuino į Vakarus, nors iš tiesų jau seniai skaldo malkas Dorne."[44]*

Heinricho Böllio antiprūsiškumas, iš kurio kyla ir jo neigiama nuomonė apie Kelno katedrą, bent jau apie jos bokštus bei vakarinę pusę, yra būdingas tos Reino srities gyventojams, nors šiaip neturi aiškesnio pagrindo. Tačiau kai apmąstome Böllio

* Dornas – vietovė Nyderlanduose, Utrechto provincijoje, į kurią 1918 m. pasitraukė Vilhelmas II. *(Vert. past.)*

santykius su Kelnu ir jo istorija, reikia šį klausimą papildyti dar vienu faktu: netrukus po to, kai Kelną aneksavo Prūsija, Prūsijos Kultūros ministerija kreipėsi į Goethę ir kitas Vokietijos garsenybes, prašydama pareikšti oficialią nuomonę apie nebaigtos statyti trijų amžių senumo Kelno katedros tolesnį likimą. Atvykęs Goethe apžiūrėjo Katedros griuvėsius ir pasakė, kad Katedrą reikia toliau statyti. Tai paskatino greičiau pradėti paskutinį statybos darbų etapą. 1880 metais, tai yra praėjus 632 metams nuo statybos pradžios, Vilhelmas I iškilmingai paskelbė, jog Katedra užbaigta. Tai Böllį erzina: *Man atrodo, jog Katedros bokštai visai nereikalingi. Tas viduramžiškas laikinas statinys su kranu man daug mielesnis. Prūsai tuomet užbaigė statybą ir visą tą dalyką nepaprastai išpūtė. Negaliu pakęsti to patriotiško šlamšto. Katedros bokštai man yra tiesiog Hohenzollernų simbolis, todėl jie man ir nepatinka...*[45] Ir vėliau Böllis ne kartą yra aiškiai pabrėžęs savo svetimumą Prūsijai, bet kartu ir pripažinęs, *jog mes, Vakarų vokiečiai, niekados kaip reikiant nepažinojome Rytų Vokietijos, bent jau aš – tikrai ne.*[46] Ko gero, Prūsija Bölliui – tai *šito baisaus Lutherio*[47] sinonimas. Rašytojas pripažįsta, kad jo požiūrį į Rytų Vokietiją lemia nežinojimas: *Rytų Prūsijos aš nepažinojau, taip pat ir Silezijos, Saksonijos, Brandenburgo, Berlyno.* Vėliau keliaudamas po šias sritis, jis jaučiasi apimtas neaiškaus *netekties jausmo*, kurį taip pat mėgina gana neaiškiai pagrįsti geopsichologiškai: *nes šis landšaftas – vis dėlto labai vokiškas.*[48] Heinricho Böllio specifinis ignorantiškas požiūris į Prūsiją bei rytinę Vokietiją primena rašytojo kraštiečio, iš Kelno kilusio Konrado Adenauerio poziciją. Tiesa, Böllis nepritarė Adenauerio katalikiškajam separatizmui kaip politinei nuostatai, tačiau provincialumo problema, prie kurios jis, reaguodamas į savo kritikų priekaištus, nuolatos grįžta, yra susijusi su Kelno vyskupijos sureikšminimu, o kartu ir su rašytojo antiprūsiškumu. Iš antiprūsiškų pozicijų Böllis iš dalies kritikuos ir 1949 metais susikūrusią VDR.

Vokietijos Respublikos paskelbimas (1918 metų lapkričio 9 dieną) Böllių šeimą, kaip ir daugumą vokiečių, sujaudino daug

mažiau negu iš fronto grįžtančių dalinių vaizdas. *Mano pirmasis prisiminimas: namo grįžtanti Hindenburgo armija – pilka, tvarkinga, nyki. Su arkliais ir patrankomis ji traukė pro mūsų langus; motina mane laikė ant rankų, o aš žiūrėjau į gatvę, kuria begalinės kolonos žygiavo Reino tiltų link.*[49] Šis įvykis buvo daug akivaizdesnis negu naujos valstybės kūrimas, kuriame aukščiausia administracija, justicija, mokyklų vadovybė ir aukštųjų mokyklų profesūra liko tų pačių, dar imperijos laikais paskirtų pareigūnų rankose; taip pat ir vyriausiasis Kelno miesto meras Konradas Adenaueris savo poste išliko nuo 1917 iki 1933 metų. Böllio tėvas tuo metu pradėjo gaminti daugiau pasaulietiško pobūdžio baldų miesto ir valstybinėms įstaigoms.

Netrukus po infliacijos, kurios metu mažasis Heinrichas saldainiams gaudavo tokią didžiulę pinigų sumą, kuri *būtų padariusi garbę paties Rockfellerio banko sąskaitai – vieną bilijoną markių*[50], prasidėjo „puikūs metai Raderberge (1923–1930)", kaip šį laikotarpį pavadino Alfredas Böllis. Tai buvo septyneri laimingi metai, praleisti Kreuznacho gatvės 49-ame name. Tą namą Viktoras Böllis pasistatydino įsigijęs sklypą priešais Bonos vartus ir Šlaito pylimą, ir tai buvo jo paskutinysis naujas namas. Jame Heinrichas, jo broliai ir seserys naudojosi visa įmanoma vaikystės prabanga. Nuosavame sklype, kuriame buvo sodo pavėsinė, „dvigubos sūpuoklės", skersinis, vertikali sliuogimo kartis, požeminė ola, vaikai galėdavo į valias siausti ir šėlti. Tačiau žydų kapinės, *seni įtvirtinimų grioviai*[51], kazematai, parkai, ko gero, dar labiau žadindavo berniuko fantaziją. *Biurgeriškas tėvo** *tikėjimas* prasmingu gyvenimu tikriausiai tuo metu dar nebuvo palaužtas. Nėra įrodymų, kurie leistų tvirtinti, jog tas tėvo tikėjimas pradėjo svyruoti jau *Pirmojo pasaulinio karo metais, kurie atnešė infliaciją ir visišką turto sunaikinimą.*[53] Alfredas Böllis

* Pokalbyje su Rene Wintzenu Böllis tėvo poziciją nusako prieštaringai: vieną kartą tvirtina, jog tėvas buvo praradęs *bet kokį tikrumą ir pasitikėjimą savimi*, kitą kartą – jog *kurį laiką tėvas dar manė turįs tvirtą pagrindą po kojomis; tada mes gyvenome nuosavame name priemiestyje, panašiame į kaimą.*[52]

smulkiai aprašinėja, su kokiu dideliu užmoju tėvas ėmėsi rūpintis verslo plėtimu. Jis įsigijo sklypą ir pastatydino naują namą, kuris atrodė lyg didžiulė vila. Vaikai tiek šiokiadieniais, tiek sekmadieniais būdavo tvarkingai apsirengę, netgi aksominiais arba jūreiviškais kostiumėliais; beje, sekmadieniais jūrinikėmis turėdavo vikėti visi miestelėnų vaikai – mat buvo padidintas kaizerinės imperijos laivyno biudžetas.

Socialinį sąmoningumą imta ugdyti taip, kad „viršūnių" žvilgsnis kryptų į „apačias", o ne atvirkščiai. „Niekados negalima užtrenkti durų elgetai"[54], – dažnai sakydavo tėvas, o *moksladraugiai per pertraukas iš manęs prašydavo duonos riekės; jų tėvai neturėjo darbo.*[55] Tokia patirtis irgi mokė jaunąjį Heinrichą suprasti gyvenimą, sūnūs labai smalsiai klausydavosi įvairių tėvo pasakojimų. Mėgstamiausi jų herojai būdavo panašūs į Robiną Hudą, socialinės „kumščio teisės" gynėjai, siekiantys lygybės ir teisingumo.[56] Todėl Böllių vaikai labiausiai žavėjosi Danielio Defoe romanu *Robinzonas Kruzas*; aišku, skaitydavo kiek sušvelnintą ir jų amžiui pritaikytą versiją.[57] Viktoras Böllis savo sūnų Heinrichą taip pat vedžiodavosi į muziejus, ir nuo to laiko juose lankytis jam labai patiko (*taip, aš mėgau muziejus, troškau viską žinoti, nors ypatingu uolumu ir nepasižymėdavau*).[58] Taigi tas „gražusis Raderbergo metas" įtvirtino asmens ir visuomenės santykio pagrindus, kuriuos šiandien įprasta vadinti socializacija. Šitas itin sudėtingas procesas vyko dviem priešingomis kryptimis – vidine ir išorine. Būsimąjį rašytoją auklėjo šeimos židinys, tačiau svarbi buvo ir paties gyvenimo *gatvės mokyklos* patirtis.

Savo tėvų, savo brolių ir seserų atžvilgiu Böllis išsiugdė tvirtą lojalumą, kurio pamatas – *„visiškai laisva ir žaisminga vaikystė"*.[59] Santykiai *su tėvu buvo intensyvesni... tvirti, tačiau nė kiek ne silpnesnis ryšys siejo mane ir su motina.*[60] Tėvai domėjosi vaikų žaidimais, skatino skaityti, mokytis; netgi paprasčiausi kasdieniniai pokalbiai padėjo formuoti pasaulėžiūrą, o visų svarbiausia, jog vaikai buvo auklėjami demokratine antifašistine dvasia.

Heinrichas visada su *didžia pagarba prisimins savo tėvus*, kurie 1933–1934 metais namuose rengdavo *nelegalius katalikų jaunimo draugijų susitikimus, o jis taip pat galėdavo dalyvauti*, nes visi vienas kitu šventai ir visiškai pasitikėdavo.[61] *Priešingai negu Kafkai*, jam *neteko patirti*[62] tokio jausmo, kada sūnus bijo savo galingo tėvo. Tai iš tikrųjų įdomus palyginimas, kuris skatina mus padaryti nedidelį sociologijos ekskursą. Kafkos tėvas – kaip ir Döblino – savo socialine kilme ir padėtimi visuomenėje prilygo Böllio tėvui, nes abu buvo kilę iš smulkiųjų amatininkų arba mažmenomis prekiaujančių biurgerių, o jų persikėlimas iš provincijos į sostines, byloja apie siekį padaryti socialinę karjerą. Sociologijos sąvoka „smulkioji biurgerija", kaip ir klasinę priklausomybę žymintys žodžiai „biurgeris", „darbininkas", yra pernelyg plati. Ją reikėtų patikslinti, sukonkretinti. Judrioje XX amžiaus visuomenėje klasiniai persigrupavimai vyksta greičiau negu visuomenėse, susiskaidžiusiose pagal priklausomybę gildijoms, luomams arba pagal klasinę rinkimų teisę. Norint ištirti specifines aplinkybes, reikia panagrinėti visuomenės aplinką (*milieu*), kuri gali būti platesnė arba siauresnė sąvoka negu „visuomenės klasė". Tai padarę pamatome, kad Böllio kilmė kitokia negu Kafkos ar Döblino. Pastarieji priklausė žydų mažumai (be to, Kafka buvo čekų kilmės ir todėl nepriklausė karališkosios-imperinės Austrijos monarchijos „ponų rasei"). Bölliai priklausė labai religingų katalikų daugumai, ir toji priklausomybė tiek tėvus, tiek vaikus lyg gaivus vienybės jausmo šaltinis darniai siejo su aplinkiniu pasauliu. Tuo tarpu nei jaunajam Kafkai, nei jaunajam Döblinui tokio vienybės jausmo patirti nebuvo lemta. Beje, Döblinui buvo tik 10 metų, kai tėvas metė šeimą, ir tėvo pabėgimas jam reiškė viso žydiškai patriarchališko šeimos pasaulio žlugimą. Taigi katalikiškoji Kelno* aplinka – priešingai negu žydiškoji Prahos arba Štetino ir

* Böllio nuomonė, jog katalikiškosios Reino srities gyventojai imperijoje sudarė *beveik vienintelę engiamą ir niekinamą mažumą*, laikytina greičiau tiesos iškraipymu, o ne *licentia poetica*.[63]

Berlyno aplinka – Bölliui išugdė pasitikėjimą visuomene; kaip tik dėl to jisai visus aplinkos įvykius išgyvendavo itin stipriai, itin skausmingai, ilgai nešiodavo juos širdyje, ir tai lemdavo jo poelgius.

Principinis *solidarumas*[64] su šeima yra dar vienas, biurgeriškas ypatumas, kuris formavo Böllio asmenybę. Šis *solidarumas* jam reiškė *laikytis kartu, taip pat su savo broliais ir seserimis, nors su jais tekdavo ir pasiginčyti – ideologijos, religijos arba politikos klausimais; tačiau iškilus būtinybei padėti vienas kitam, šie nesutarimai nieko nebereikšdavo... Tai buvo tikras klanas.*[65] Tačiau esminis biurgeriškas šio *solidarumo* bruožas yra savojo išskirtinumo demonstravimas. Alfredas Böllis apie šį pasipūtimą pasakoja keletą linksmų smulkmenų. O Heinrichas Böllis, kalbėdamas apie negandų ir pavojų kupinus metus, jį vadina *arogantiškumo panacėja – kone isteriška arogancija, rodoma aplinkai.*[66] Savo jaunystės prisiminimuose, kuriuose ypač jautriai svarstomas klasinės priklausomybės klausimas, šią *aroganciją* jis traktuoja kaip kompensaciją, kylančią dėl skurdo ištiktų deklasuotų asmenų nevisavertiškumo, t.y. smulkiabiurgerišką. Prisimindamas 1930 metus, Böllis rašo: *finansiniai nepritekliai mūsų nepažemino; priešingai, mes ėmėme didžiuotis; ne, mes nieko nenorėjome atsisakyti, priešingai – mums visko reikėjo; elgdamiesi neprotingai, mes pasidarėme protingi; ne, mes nesitikėjome aukso kalnų, bet visada* daugiau, *negu mums priklauso arba yra skirta... mūsų devizas buvo „Oliveris Tvistas nori daugiau!" Mes darėmės vis įžūlesni, kone isteriškai arogantiški, nevengėme nešvankybių ir šventvagiškų kalbų apie institucijas bei atskirus asmenis; mums nereikėjo alkoholio – užteko žodžių. Po vieno itin karšto vakaro, kurio metu smagiai žarstėme pašaipas, kaskart vis smarkiau, tiesiog neleistinai tyčiojomės iš Bažnyčios, valstybės, institucijų, oficialių asmenų, staiga, kai visi išsikvėpę nutilome, mano brolis Aloisas ištarė frazę, kuri vėliau tapo sparnuotu posakiu: „O dabar mums laikas vėl tapti krikščionimis."...*[67]

Lojalumas šeimai – nelabai skambus žodžių junginys, bet Bölliui tapo aukščiausiu žmogaus įvertinimo matu. Kai Böllis kalba

Heinrichas Böllis. Karpinys, 1925

apie kurį nors šeimos narį – nei labai žinomą, nei jo paties plačiau charakterizuotą, rašytojui pakanka to iškalbaus pasakymo: *Visada lojalus šeimai.*[68]

Šeima ir jos vertybės Bölliui tampa aukščiausia instancija – ne visuomenės, o atskiro žmogaus, jo asmenybės tvirtumo matu. Todėl savo vertybių sistemoje Böllis orientuojasi į praeitį, ir tokią nuostatą galima būtų iš dalies ir apibūdinti kaip atsilikusią. Priklausomai nuo temperamento, nuo gyvenimo sampratos mobilioje visuomenėje vieniems tokia orientacija gali pasirodyti konservatyvi, kitiems – nostalgiška, sentimentali, tretiems – individualistinė ir t.t. Bet kad ir kaip ją vertintume, peršasi išvada, jog būtent tokia Böllio vertybių nuostata – kartu su antiprūsiškumu ir prisirišimu prie savo gimtinės, katalikiškųjų Reino sričių – yra viena iš rašytojo kūrybos provincialumo priežasčių. Net vėliau sukurti socialiniai buitiniai romanai, kuriuose Böllis

Su savo pussesere, 1926

plačiau dėsto istorijos ir visuomenės koncepcijas, iš esmės neperžengia šeimos tematikos ribų.

Šeimos pasaulis Böllį formavo labiau negu *didmiestis.* Tačiau ir didmiesčio *anonimiškumas* jam atrodo romantiškas – kitaip negu Döblinui, Musiliui, Dos Passosui bei kitiems trečiojo dešimtmečio romanų kūrėjams (taip pat ir Brechtui, parašiusiam *Romaną už tris skatikus*). Šis skirtumas randasi dėl to, kad kitaip išgyvenama ir jaučiama individo situacija didmiestyje. Böllis sakosi visuomet mylėjęs *taip pat ir tą nepaprastą romantiką*, kurią spinduliuoja didmiestis. *Mieste viską išgyveni kitaip, ne taip gaivališkai... ir žmonių masės, kurias neišvengiamai matai mieste, žadina vaizduotę taip, kad jau vos ne savaime pradedi kurti romaną; tiesiog*

imi galvoti: iš kur tas žmogus kilęs, kur jis eina, kas jo laukia ateityje, ką jis mąsto...[69]

Darbas, profesija ir fonas, kuriame vyksta šie iš esmės anoniminiai procesai, įmonė, technika, eismas, kaip priešybės Böllio pasaulio tvirtovei, t.y. šeimai ir santuokai, niekada netraukė rašytojo dėmesio.

Heinrichas Böllis išoriškai socializavosi ne identifikuodamasis ar solidarizuodamasis su visuomenės aplinka, – būtent tokia linkme jis buvo auklėjamas šeimoje, – o laikydamasis tam tikros distancijos. Tyrinėdamas Raderbergo socialinę aplinką, jaunasis Heinrichas ryškiai – o gal toks įspūdis rašytojui kilo žvelgiant retrospektyviai – Kreuznacho gyvenvietės rajone pastebi dvi *„stovyklas"*: *biurgerių* ir *socialistų*. *Mane visuomet traukė į tą gyvenvietę, kuri, kaip ir mūsiškė, buvo neseniai pastatyta ir kurioje gyveno darbininkai, partijų ir profsąjungų sekretoriai... Mano tėvų netrikdė, jog aš daugiausia laiko praleisdavau pas „raudonuosius", jiems nebūtų nė į galvą atėję pasielgti taip, kaip darydavo profesoriai, prokuristai, architektai ar bankų direktoriai, kurie savo vaikams drausdavo žaisti su „raudonaisiais".*[70] Šiame prisipažinime labiausiai į akis krinta tai, jog Böllis visuomenę dalija į tris dalis: vienoje pusėje dvi *„stovyklos"*, o kitoje – Böllių šeima, kurios nariai savęs nepriskyrė **nei** prie *„raudonųjų"*, **nei** prie *„biurgerių"*. Tokio sociologinio skirstymo laikosi ir Alfredas Böllis, tik jis išskiria dar vieną kategoriją: „Šalia „raudonųjų" dar buvo „juodieji"; netrūko ir „mėlynųjų" – taip tėvas vadino protestantus. Šios „margos" grupės buvo pasiskirsčiusios maždaug po lygiai. Sociologiniu požiūriu situacija buvo iš tiesų įdomi: čia gyveno darbininkai, bet kartu ir profesoriai, komersantai, taip pat tarnautojai, amatininkai, bedarbiai. – Mes, vaikai, šios struktūros nepaisydavome. Visi žaisdavome kartu."[71] Kad Heinrichui visi buvo lygūs, patvirtina ir liaudies mokykloje užsimezgusi jo draugystė su vienu darbininkų vaiku, kuris, kaip prisimena ir Alfredas Böllis, „trykšte tryško gyvybe". Vienoje žiemos meto nuotraukoje tarp rogutėmis važinėjančių vaikų matome ir tą

guvų, judrų berniuką, kurį draugai įvairiai tarmiškai pravardžiuodavo"[72].

Tikriausiai būtent šio kaimynų berniuko ir moksladraugio paveiktas, Böllis, kalbėdamas apie savo kilmę, šalia sąvokų *bohemiškas* ir *smulkiabiurgeriškas* pridėjo ir trečiąjį *aplinkos komponentą – šiek tiek proletarišką.*[73] Kitoje vietoje rašytojas ir sako, kad *absoliutus ir beveik visiškai sąmoningas maištas prieš bet kokias biurgerių gyvenimo formas,* kurio dvasia viešpatavusi jo šeimoje, *jau savaime vadintinas proletarišku,* tačiau toks tvirtinimas, tiesą sakant, yra nepagrįstas.[74] Draugystė su „juodžiumi", nevisavertiškumo jausmas dėl smulkiabiurgeriškos tėvų kilmės (čia kol kas nekalbėsime apie visuotinį buržuazijos vaidmenį XX amžiuje), matyt, labiausiai ir lėmė, jog Böllis svarbiausiomis savo socializacijos sudėtinėmis dalimis (*sprogstamuoju mišiniu*) laiko *smulkiabiurgeriškumo likučius, bohemos elementus ir proletarišką išdidumą – tai, kas nėra būdinga nė vienai konkrečiai visuomenės klasei.*[75] Į proletarišką gyvenimą Böllis žiūri gal ir palankiai, tačiau visuomet iš tolo, nes proletariškumas nebūdingas nei jam, nei jo kilmei. Taip pat ir Böllio kūriniuose nematome pavaizduotų darbininkų, nebent tokius, kurie verčiasi atsitiktiniais uždarbiais. O rašytojo įsitikinimą, jog galima nepriklausyti *jokiai klasei,* paneigia kad ir tokia pagrįsta Lenino išvada: *non datur.*

Tiesa, tas vaikystės laikotarpis, kada Böllis broliavosi su visomis klasėmis, truko neilgai. Pirmasis *skausmingas išsiskyrimas su „raudonųjų" vaikais* įvyko, kai Bölliui sukako šešeri metai – tada jis pradėjo lankyti katalikišką liaudies mokyklą Brühlerio gatvėje, o daugumas vaikystės žaidimų draugų – *„laisvąją"* mokyklą.[76] Tačiau galutinį ir *patį liūdniausią išsiskyrimą* Böllis patyrė ėmęs lankyti gimnaziją. *Į gimnaziją vaikščiojau noriai, bet negalėjau suprasti, kodėl kiti, „raudonieji" ir „ne visai pavyzdingi katalikai" negalėjo mokytis kartu su manimi. To aš iki šiol nesuprantu.*[77] Vaikystės išgyvenimai pažadino Böllio troškimą, kad žmonės broliautųsi vieni su kitais, neskirstytų į klases, ir ši nuostata išliko visam gyvenimui, tapo rašytojo poelgių ir veiksmų impulsu.

Šio troškimo nenuslopino net vėliau Vokietijoje prasidėję pragaištingi istoriniai įvykiai. Priešingai, tos tvirtos socialinės ir humaniškos nuostatos, kurias išugdė šeima ir kurioms Böllis liko ištikimas visą laiką, padėjo atrasti gėrį ir visuomenėje net nepalankiausiomis aplinkybėmis. Rašytojo pasaulėžiūra turi tvirtą etinį moralinį bei emocinį pagrindą, ir tuo aiškintinas didelis jo kūrybos poveikis. Juk daugumai žmonių šeimos moralės pastovumas ir jos projekcija į visuomenės aplinką yra bene artimiausi, geriausiai suprantami dalykai.

Stojo *niūrūs 1930-ieji.* Vokietijos socialdemokratų partija pasitraukė iš Reichstago, nes nesugebėjo prastumti naujo įstatymo, užtikrinančio bedarbių teises; o tuo metu, kai merdėjo ekonomika ir daugybė žmonių neturėjo darbo, toks įstatymas buvo gyvybiškai būtinas. Heinrichas Brüningas (centras) kovo mėnesį buvo paskirtas Reicho kancleriu. Reichstagas atmetė radikalią naujojo kanclerio pasiūlytą taupymo programą. Reicho prezidentas, jau nukaršęs generolas feldmaršalas von Hindenburgas, paleido parlamentą. Nuo to laiko prasidėjo šalies valdymas ypatingais potvarkiais. Nacionalsocialistų partija sparčiai augo. Spalio mėnesį, kai Viktorui Bölliui sukako 60 metų, jo firmą ištiko *visiškas finansinis krachas. Tai buvo ne šiaip sau klasikinis bankrotas, o teismo procesas, kuris paskelbė tėvo firmą nemokia. Aš visko kaip reikiant nesupratau, tačiau nuosprendis skambėjo švelniau negu „bankrotas". Firmos žlugimas buvo susijęs su vieno Amatų banko žlugimu. To banko direktorių, jeigu gerai prisimenu, pasodino už grotų. Piktnaudžiavimas pasitikėjimu, pasibaigusios garantijos, nerimtos spekuliacijos. Mūsų žalumoje skendintis namas turėjo būti parduotas ir nuo gautos už jį sumos neliko nė pfenigio. Likome visiškai priblokšti...*[78] Heinrichas Böllis abejoja, ar šis bankrotas buvo susijęs su pasauline ekonomikos krize; jo brolis Alfredas linkęs manyti, jog ši krizė „neaplenkė ir tėvo firmos".[79] Būtent nuo 1930-ųjų (o ne nuo 1919–1921-ųjų) Böllių šeima[80] nebesamdė – kaip būdavo iki tol – tarnaičių; nuo tada *mano tėvas ir motina... visiškai prarado bet kokį tikrumą ir pasitikėjimą savimi.*[81] Visi įvykiai *užklupo mus staiga,*

per vieną naktį... Man ir broliui buvo tik pasakyta, kad po pamokų grįžtume ne į „gatvę prie parko", o eitume pėsti Severino ir Silvanerio gatvėmis į naują butą Ubijų žiede. Tai buvo 1930-aisiais, rodos, pavasarį. Taip baigėsi trečiasis dešimtmetis ir prasidėjo ketvirtasis.[82]

Pasaulinė ekonomikos krizė – nacizmas – karas

1929 metų spalio mėnesio Juodąjį penktadienį, kai Niujorko vertybinių popiečių biržoje po perprodukcijos fazės iki žemiausio lygio nukrito akcijų kursas, prasidėjo pasaulinė ekonominė krizė. Vokietijai, kuri, viena vertus, dėl kapitalo įvežimo bei reparacijų ir, antra vertus, dėl (Yongo ir Daweso) sanavimo planų buvo susijusi su tarptautiniu finansų tinklu, krizės padariniai buvo itin skaudūs. Krizės ištiktos plačiosios masės tiek nuskurdo, jog Heinrichas Böllis savo tėvo firmos ekonominį žlugimą, *tą niekingą antibankroto bylą*[83] bematant susiejo su visuotine įvykių eiga ir nekaltino tėvo dėl pralaimėjimo... *Ši ekonominė krizė buvo didžiulis šokas. Šeimos džiaugsmai ir vargai ėmė priklausyti ne tik nuo mano tėvų..., ekonominiai ir politiniai įvykiai dėjosi už šeimos ir netgi už Vokietijos ribų; netrukus mums paaiškėjo, jog viskas siejosi taip pat ir su ekonomine Amerikos krize. Tie įvykiai stūmė žmones į nežinią ir neviltį. Atsirado ir baimė – normali vaiko baimė, kuomet jis staiga netenka tikrumo ir norėtų žinoti: kas čia darosi, ar tai ilgai tęsis? Nors aš manau, jog šio baimės jausmo išvengti beveik niekam nepavyksta, tačiau ši pačia kraštutine forma pasireiškusi ekonominė krizė mane sustabdė nuo vieno žingsnio – aš nesiryžau nutraukti ryšio su tėvais, kas šiaip jau būtų įprastas ar normalus dalykas. Gana anksti – būdamas 14-os ar 15-os metų pastebėjau, kad mano tėvai šių aplinkybių akivaizdoje buvo visiškai bejėgiai.*[84]

Gimnazijos mokinys, ketvirtojo dešimtmečio vidurys

Vaikystėje, praleistoje *gamtos apsupty*, Böllis žaisdamas drauge su *raudonųjų vaikais* galėjo pajusti proletariško gyvenimo atmosferą, o tėvams persikėlus į Ubierringą bei Maternusštrassę, jis patyrė *anarchizmo*[85] dvasią. Didelių miesto butų šeimininkai vieną ar du baldais apstatytus kambarius dažnai išnuomodavo *ponams*[86], šitaip bandydami pasilengvinti mokesčių už nuomą naštą. Tai buvo *teismo vykdytojų* laikas; ant baldų jie nuolat klijuodavo *„gegutes" – antspaudus*, žyminčius, kad *įstaigos juos laikinai paima savo nuosavybėn. Ant kai kurių baldų (pavyzdžiui, ant fortepijono) puikuodavosi ištisi „gegučių lizdai".*[87] Tuomet ir atsirado tas *puikybės* jausmas – kompensacija už socialinį nuosmukį. *...Neprisimenu, kad mes nors mėnesį laiku būtume sumokėję už buto nuomą. Tas jausmas, kad štai tuojau turėsime išsikraustyti ar būsime*

išmesti į gatvę, žinoma, buvo kartus, tačiau mes šia situacija netgi kažkiek mėgavomės. Tai buvo kažkas panašaus į anarchizmą, nihilizmą, antibiurgeriškumą, taip pat isteriją; visa tai išlikę manyje iki šiol.[88] Šiuos išgyvenimus Böllis, atrodo, vertino atsižvelgdamas į tvarkos, saugumo, gerovės normas, kuriomis anksčiau vadovaudavosi šeima. Į naują socialinę padėtį brendimo ir paauglystės metais Heinrichas Böllis reagavo, demonstruodamas *puikybę* – *deklasuotumas* žadino agresyvius jausmus ir socialinį protestą. Nors Böllis tuometinei gyvenimo patirčiai apibūdinti vartoja žodžius *anarchiškumas* arba *anarchizmo atmaina*, tačiau jie, kaip ir *nihilizmo* sąvoka, tiesą sakant, stokoja turinio. Šie dalykai Böllio gyvenime ir kūryboje didesnės reikšmės neturėjo. Lieka dar *antibiurgeriškumas*, tačiau būti antibiurgerišku anais laikais dar nereiškė užimti tvirtą politinę – dešiniąją ar kairiąją – poziciją. Antibiurgeriškumas niekuo neįpareigoja. Jį deklaravo ir tebedeklaruoja tiek radikalūs kairieji, tiek dešinieji sluoksniai, bet lygiai tokias kalbas galima išgirsti iš indiferentiškų vidurio atstovų lūpų. Šios sąvokos nepakanka sociologinei padėčiai apibrėžti. Kita vertus, pats Böllis vengia sociologinio aiškumo: *Ar tie didžiausi mus užgriuvę ekonominiai nepritekliai pavertė mus deklasuotais ar beklasiais?*[89] Kadangi Böllis į šį klausimą neranda aiškaus atsakymo, tai pasitenkina neapibrėžta formuluote: *Mūsų šeima palaipsniui prarado savo biurgeriškumą...*[90]

Susitaikyti su skurdu buvo sunku. *Gyvenome kukliai... Teismo vykdytojui deklaruodavome* ne visas *pajamas. Vertėmės nelegaliais darbais, gaudavome pajamų* išnuomavę *staliaus dirbtuvės įrengimus.*[91] Iš trijų tėvo pastatytų namų Böllių šeimai tebepriklausė namas Vondelštraseje; kartais valdžia netgi *panaikindavo apribojimą juo naudotis*. Heinrichas Böllis prisimena tuos *puikius* laikus, *kada jie vėl atgaudavo namą ir tada kartu su seserimi Gertrūda eidavo rinkti nuompinigių*[92].

Sunki materialinė Böllių šeimos padėtis nepasikeitė ir po 1933 metų. Vis dėlto Böllis savo prisiminimuose neretai pabrėžia, jog šeima paprastai nuomodavosi butus *ponams priklausančiuose*

namuose, o 1936 metais persikrausčius į Karolingerštrasę, nr. 17 – toks buvo paskutinis tėvų adresas – gyventa netgi *aristokratiškame* bute. Atitinkamai buvo auklėjami bei lavinami vaikai. Kam nepavykdavo siekti abitūros, tas savo noru nutraukdavo mokslus mokykloje. Heinrichui Bölliui jau liaudies mokykloje mokslai sekėsi gana lengvai, o nuo 1928 metų jis lankė Valstybinę imperatoriaus Vilhelmo gimnaziją Heinrichštrasėje, kurią sėkmingai užbaigė 1937 metais.

Įpusėjus šiam etapui politiniame Vokietijos gyvenime įvyko permaina, kurios simptomai ryškėjo jau nuo pasaulinės ekonomikos krizės pradžios; programiniai Franco Biberkopfo „ramybės", „taikos" ir tuo pačiu „stiprios rankos" reikalavimai 1928–1929 metais nuskamba netgi grožinėje literatūroje*. Ir vis tik visi šių įvykių paliesti žmonės – taip pat ir intelektualinių sferų viršūnę pasiekę Heinrichas bei Thomas Mannai, Bertoltas Brechtas – nesiryžo prognozuoti to, kas iš tikrųjų įvyko: valdžia šalyje buvo legaliai perduota nacionalsocialistams, 1933 metų sausio 30 dieną Hindenburgas valstybės kancleriu paskyrė Hitlerį. Šie įvykiai pakeitė vėlesnį gyvenimą, netgi kasdienybę ir vėlgi giliai paveikė moksleivio, kuriam ir šiaip jau buvo būdinga autsaideriška laikysena, pažiūrų formavimąsi. *Tai buvo antras baisus smūgis. Pergyvenus ekonominę krizę, ekonominį bejėgiškumą, dabar teko patirti politinį bejėgiškumą; tai buvo dar baisiau, nes, spaudžiant ekonominiams sunkumams, vis tiek kaip nors įmanoma verstis, o nuo politinio režimo priešnuodžių beveik nebuvo.*[93]

Trečią smūgį sudavė 1936 metų kovą į Reino sritį vėl įvesta vokiečių kariuomenė. Tačiau ir šiaip beveik kiekvieną dieną atsitikdavo kažkas baisaus.

Jau 1933 metų pavasarį buvo įkurtos pirmosios koncentracijos stovyklos. Iliustruoti žurnalai nekaltu veidu spausdino iš ten foto reportažus. *Visur matei, girdėjai, jautei „valymo" darbus: be žinios dingo socialdemokratai (Sollmannas, Görlingeris ir kiti), centro*

* Francas Biberkopfas – A. Döblino romano *Berlynas. Aleksandro aikštė* herojus. (*Vert. past.*)

politikai, žinoma, ir komunistai. Niekam nebuvo paslaptis, jog aplink Kelno karinį žiedą esančiuose kazematuose SA įrengė koncentracijos stovyklas.*[94] Tiesa, galbūt ne visi gyventojai atkreipė dėmesį, jog pirmosios koncentracijos stovyklos buvo įsteigtos koncerno „IG Farben" teritorijose, kur kaliniai buvo išnaudojami kaip pigi darbo jėga. Vasario 27-ą įvykęs Reichstago rūmų gaisras daugelį *šokiravo savo „skubumu"*[95].

Per „Kovo rinkimus" naciai surinko 13 proc. daugiau balsų negu 1935 metų lapkritį (Kelne už juos balsavo 33,3 proc. gyventojų). Kartu su Nacionaline vokiečių partija jie parlamente dabar sudarė daugumą – *iškart po šių rinkimų... balandžio–gegužės mėnesiais pasirodė pirmosios „Jungvolk" ir „Hitlerjugendo" (hitlerinio jaunimo) palaidinės, aukštesnėse gimnazijos klasėse vienas kitas jau vilkėjo SA uniformą.*[96] Prasidėjo teroras. „Įgaliojimo įstatymas", kuriam pritarė Centro ir biurgeriškosios partijos, atleido Hitlerį nuo bet kokios parlamentinės kontrolės. Šis įstatymas iki pat 1945-ųjų teisiškai pagrindė visus jo veiksmus.

Gegužės 1-ąją Böllis išvydo *pirmąjį didelį nacių paradą... Dalyvavo, kas tik netingėjo – tramvajininkai, SA nariai, Darbo frontas.* Bölliui, kuris tuo momentu stovėjo netoli Klodvigo aikštės, ant Karolingerringo kampo *priešais Severino vartus,* visa tai pasirodė *kruvinai juokinga,* kartu – *baisu ir absurdiška.*[97] Gegužės 10 dieną liepsnojo knygos – vyko iš anksto suplanuotas ir efekto siekiantis didysis „knygų deginimas". Brechto, Döblino ir Heinricho Manno kūriniai vieni pirmųjų buvo „sviesti į liepsnas". Tačiau knygas deginti atskirose vietovėse pradėta jau kovo mėnesį – *po šio knygų deginimo žinau: knygos blogai dega.* Tačiau realistiškai mąstančiam Bölliui *šis simboliško barbarizmo aktas galbūt nepadarė tokio stipraus įspūdžio* kaip *kasdieniniai prievartos veiksmai,* su kuriais jis susidurdavo pakeliui į mokyklą. *Į kairę ir į dešinę nuo Severinštrasės vedančios gatvės, kuriomis vaikščiodavau į mokyklą (Alteburgerštrasė, Silvanštrasė, Severinštrasė, Perlengraben), buvo „tautiškai nepatikimas" rajonas... Kas buvo ta moteris,*

* Smogiamieji būriai fašistinėje Vokietijoje. (*Vert. past.*)

klykianti Achter skersgatvėlyje, kas buvo tas vyras Landsberger ar Rosenštraseje? Ten tikriausiai vyko muštynės, koridoriais vilko žmones...[98]

Liepos mėnesį kardinolas, valstybės sekretorius, buvęs nuncijus Eugenio Pacellis, vėliau pasivadinęs Pijumi XII, sudarė konkordatą tarp Šventojo sosto ir Vokiečių imperijos. *Po valdžios paėmimo, Reichstago rūmų gaisro, Kovo rinkimų naciams didysis tarptautinis pripažinimas atėjo ne iš kur nors kitur, o iš paties Vatikano.*[99] Tą patį mėnesį Kelne prasidėjo procesas, kuriame buvo teisiami septyniolika jaunų komunistų. Jie priklausė Raudonojo fronto (Rotfront) kovinei sąjungai, kuri buvo įtariama dalyvavus nužudant *iš Vokietijos Komunistų partijos į nacių partiją ką tik perbėgusius SA narius Winterbergą ir Spangenbergą... Rugsėjį septyni iš šių septyniolikos kaltinamųjų buvo nuteisti mirties bausme, o lapkričio 3-iąją Klingelpiuce nukirsdinti.*[100] Taip pirmaisiais nacių valdymo metais Bölliui teko patirti kasdien vis didesnį siaubą. *Nuosprendžio vykdymo dieną Kelne tvyrojo siaubo ir baimės atmosfera – lyg prieš grėsmingą audrą, verčiančią paukščius pakilti ir ieškoti saugaus prieglobsčio. Tyla darėsi vis baugesnė; aš jau daugiau nebelaidžiau lengvabūdiškų pastabų Hitlerio adresu – taip elgtis galėjau tik namuose, bet ir ten ne visada, jei būdavo svetimų žmonių.*[101]

Taip teroras pamažu skverbėsi ir į šeimas. Praėjus trejiems metams Bölliai į SA palydėjo savo vyriausią sūnų Aloisą, kuris buvo tapęs firmos savininku, ir įsigijo, *įsakmiai „patarus" bloko seniūnui, vėliavą – tiesa, nedidelę – su svastika. Beje, tomis dienomis, kai vėliavas iškelti buvo privaloma, pagal jų dydį galėjai spręsti apie šeimininkų pažiūras.*[102]

Buvo siekiama vis didesnės unifikacijos. 1934-ųjų birželio pabaigos įvykiai iš pradžių atrodė kaip *Röhmo* organizuotas maištas*[103]. *Staiga vieną gražią vasaros dieną kraštą užplūdo įvairiausi gandai, tvyrojo įtampa, sumišusi su keista, sunkiai nusakoma euforija; žmonės negalėjo patikėti, jog nacių valdžios viršūnėse buvo tiek daug kriminalinių nusikaltėlių ir netgi homoseksualų...*[104] Netrukus visi

* Ernstas Röhmas – tuometinis SA vadas. (*Vert. past.*)

sužinojo, kad Röhmas, Heinesas ir kiti SA vadai, generolas Schleicheris, Papeno bendradarbis, buvęs Bavarijos ministras pirmininkas fon Kahras buvo likviduoti, o SA – vermachto konkurentė – nušalinta. *Hitlerio valdžia stabilizavosi, savo rankose jis jau laikė visą armiją.*[105] SS* tapo galingiausiu Reicho daliniu. *Hitleris ne tik galutinai užgrobė valdžią, – tai buvo paskutinis išbandymas valdžia... ir niekas nedrįso pratarti nei žodelio, nebent tik niekam negirdint. Atrodė, nacizmas įsiviešpataus amžiams. Ar biurgeriškų ir tautinių partijų atstovai suvokė, kas įvyko Vokietijoje ir kas juos pačius ištiko? Bijau, kad jie to nežino iki šiol...*[106]

Tuo pat metu buvo paleisti žemių parlamentai ir centralizuota administracija. Acheno-Kelno sritis gavo vietininką Robertą Ley'ų. Po Hindenburgo mirties Hitleris sujungė Reicho prezidento ir reicho kanclerio funkcijas ir sutelkė jas savo rankose. Valdininkai ir kareiviai turėjo prisiekti jam asmeniškai.

Böllių šeima užsiprenumeravo *Westdeutscher Beobachter*, o Heinrichas Böllis *reguliariai* skaitė dar ir *Stürmer*, iškabintą Severinštrasės afišų vitrinoje.[107] Netrukus jam teko išvysti ir prūsų ministrą prezidentą Hermanną Göringą, *tą – kaip buvo viešai juokaujama – kraujo ištroškusį dabitą, per vieną valandą sugebėdavusį pakeisti tris skirtingas uniformas*[108]. O jau daug vėliau Böllis, suerzintas filmus bei iliustruotas knygas užplūdusios nacizmo nostalgijos bangos, pasiūlė *filmų kūrėjams Göringo negyvą lyg kaukė veidą, kuriame blizgėjo nuo morfijaus apkvaitusios akys,* panaudoti *kokioje nors linksmoje komedijoje.*[109] Tarp aktualių žinių, gandų ir kiek rečiau rengiamų iškilmingų mitingų bei paradų tvyrojo pilka kasdienybė, pro kurią ne kiekvienas sugebėdavo sėkmingai prasibrauti. Böllis į ją nuolat atsigręždavo savo prisiminimuose kaip joks kitas rašytojas. Böllio nuopelnas tas, jog jis sulaužė stereotipą, įžvelgiantį tik didžiąsias, globalias mūsų šimtmečio fronto linijas, skiriančias priešiškas visuomenines bei ideologines stovyklas, – jis išryškino ir mažąsias fronto linijas, kuriose žmonės turėjo arba atsilaikyti arba žlugti. Böllis savo prisiminimuose intensyviai

* Apsaugos būrys. (*Vert. past.*)

analizavo ir kūryboje pavaizdavo ne didįjį pasipriešinimą, apie kurį kalbama istorijos vadovėliuose, o tuos išbandymus, kuriuos žmonėms tekdavo patirti kasdienybėje.

Stebint moksladraugius, pasakojančius apie naktinę buvusio reicho ministro okupuotoms teritorijoms Gottfriedo Treviranuso paiešką Godesbergo vilose, jam buvo labai nemalonu jų akyse matyti *nesveiką pervargimo ir medžioklinio azarto mišinį.*[110]

Pastačius Vokietijoje koncentracijos stovyklas, *dažnai girdėjai žodžius „areštas" ir „sušaudytas bandant pabėgti", tai palietė ir mūsų draugus, kurie vėliau sugrįždavo nebylūs, akmeniniais veidais... Aplinkinius žmones stingdė baimė, o brutalios ir kraugeriškos nacių ordos siekė, kad teroras nebūtų vien gandas.*[111]

Moksleiviui patiko didmiesčio *gatvės mokykla* ir jis mėgo bastytis *gatvėse, tarp Medžioklės turgaus ir Katedros, prie Naujosios ir Šieno turgaviečių* – tose miesto vietose, *kurios iš kairės ir dešinės Hohenštrasės pusių vedė į Katedrą.*[112] Tačiau dabar mieste, purtomame *brutalių nacių išpuolių*, su kuriais jis *susidurdavo dar ir prieš 33-iuosius*, klajoti gatvėmis darėsi pavojinga.[113] *Dabar, kai Vokietijoje su nostalgija prakalbama apie nacių laikus, kartais pagalvoju, ar apie šiuos brutalius gatvinius nacių išpuolius nėra filmuotos medžiagos. Tie pirmieji gatviniai naciai – tiek ideologiniu, tiek pasaulėžiūros bei socialiniu atžvilgiu – buvo visiškai šaknų neturinčių, kažkokių neaiškių, nenusakomų žmonių grupė, iš tikrųjų – degradavusios smulkiosios biurgerijos drumzlės.*[114] Baimė, kurią Böllis dažnai apibrėžia kaip pagrindinį egzistencinį vardiklį, kildavo tokiose situacijose: *vieną ar du kartus, man taip bastantis, staiga iš už namo kampo išniro tokia gauja... ir tik iš paskutinių jėgų man pavyko įbėgti į vieno namo įėjimą ir taip išsigelbėti: mane suėmė toks siaubas (dar ir šiandien jį jaučiu), kad jau vien nuo minties, kad štai staiga vėl pasirodys tokia gauja, man apkarto Kelno gatvės. Jaučiausi išvarytas...*[115]

Pasišlykštėjimą, kurį jaunas biurgeris gimnazistas jautė tiems chuliganams, *degradavusiems smulkiesiems biurgeriams*, lėmė klasinės priežastys. Böllis beveik visiškai nekalba apie rasistinius

tikslus, kurių siekė *brutalios gatvinės ordos.* Agresyvus antisemitizmas, lydėjęs tuos gatvinius skandalus, pradėjo reikštis anksčiau – ne nuo 1934 metų liepos, kuomet įsigaliojo įstatymas, užkertantis kelią paveldimą ligą turinčių palikuonių gimimui ir ne nuo 1935-ųjų rugsėjo, Niurnberge priėmus įstatymą „Apie žydų likvidavimą", o jau nuo XIX–XX amžiaus sandūros, kuomet Vienoje atsirado teorijos, skelbusios vokiečių tautą viešpataujančia rase ir reikalaujančios rasės grynumo. Šiomis teoremomis ir galėjo pasiremti Hitleris, aiškindamas „istorijos patirtį": „Arijo kraujo sumaišymas su žemesniųjų tautų krauju reiškia galą kulturtrėgeriui" (*Mein Kampf*, I d., 11-as sk.). Tiktai 1942 metais, kada buvo suimtos kelios žydų šeimos, gyvenusios viename Karolingerringo gatvės daugiabučiame name, Böllis suprato *jų baimę,* jis dažnai girdėjo pasakojant, *kaip apsiverkę žydai, nešdami susuktų antklodžių ryšulėlius, lipdavo į baldų furgonus, gabenusius juos į Kelno mugės paviljoną, o iš ten jau buvo vežami į mirties stovyklas.*[116] Su tokia *antisemitizmo forma* Böllis sakosi *anksčiau nesusidūręs*[117]. Tačiau jis, Romos katalikų tikėjimo atstovas, sekdamas savo Bažnyčios tradicijomis taip pat jaučia atsakomybę už šiuos nusikaltimus ir nuolat mėgina įsivaizduoti tą žydų naikinimo mastą. *Aš įsitikinęs, jog šiuo atveju sąmoningai skleidžiami demagogiški nesusipratimai: atseit, pagal Vokietijos reicho statistiką Vokietijoje negyveno tiek žydų, kiek jų buvo sunaikinta. Daugelis vokiečių iki šiol nenori suprasti, kad tai buvo prancūzų, lenkų, bulgarų, rumunų ir vengrų bei rusų žydai.*[118]

Kadangi pats Böllis niekuomet nepriklausė hitlerjugendui, jis tikriausiai nebuvo iš arti susidūręs su rasizmo doktrina bei jos praktiniu įgyvendinimu pedagogikoje. Tautinės politinės auklėjimo įstaigos (NAPOLA) ir riterių ordinų pilys buvo prieinamos tik hitlerinių vaikų ir jaunimo organizacijų nariams.

Böllis rašo, jog imperatoriaus Vilhelmo gimnazija, kurioje jis mokėsi, buvo *radikaliai katalikiška*[119], *neužteršta nacių*[120]. Jei gerai apmąstysime nacionalsocialistinėje Vokietijoje gyvenusių žmonių kasdieninę patirtį, neturėtume nustebti, kad Böllis mokyk-

loje jautėsi palyginti saugus. Jis rašo, jog *daugumą mokytojų prisimena be jokio pykčio*[121], o viename pokalbyje pabrėžė, kad *didžioji mūsų mokytojų dalis* – kadangi skleisti *prieš nacius nukreiptą propagandą jiems buvo neįmanoma – tyliai, tarsi pogrindyje... mums diegdavo tikrai humaniškas idėjas.*[122] Šie jaunystės prisiminimai irgi rodo, kad Böllis nuolat siekia pabrėžti savo kitoniškumą, išsiskirti iš kitų tarpo: *Vokiečių autoriai, vaizdavę mokyklos gyvenimą, laikė kone savo pareiga parodyti, jog mokykla mokiniui – tikra kančia.* Iš tikrųjų, viena garbingiausių moderniosios vokiečių literatūros tradicijų, pradedant Wedekindo *Pavasario pabudimu* (1891), Thomo Manno *Budenbrokais*, Heinricho Manno *Profesoriumi Unratu*, Musilio *Auklėtinio Terleso sumaištys* ir baigiant Roberto Walserio romanu *Jakobas fon Guntenas* (1908), yra susijusi su buržuazinės mokyklos bei joje viešpatavusio nežmoniško muštro kritika – *o aš turėčiau save kaltinti, kad šią pareigą esu užmiršęs. Mokykla man nebuvo kančia.*[123]

Kita vertus, jis nevisada buvo perkeliamas į aukštesnę klasę. Devintoje gimnazijos klasėje jis antriems metams liko net du kartus. Šį faktą Böllis savaip interpretavo ir netgi – prieštaraudamas savo paties įpročiams – suteikė jam šiokį tokį politinį atspalvį. Jis sako, jog *per paskutiniuosius dvejus trejus mokslo metus jam sunkiai sekėsi, nes buvo labai nuobodu. Bet aš sąmoningai juos praleidau mokykloje, nes ji teikė prieglobstį nuo nacionalsocializmo.*[124] Kitoje vietoje Böllis sako, jog mokykla jam buvo tik *savotiška* priemonė ir prisipažįsta, kad *pateikdamas stojimo į profesinę mokyklą dokumentus, ilgai negalvodamas prie pareiškimo pridėjau ir brandos atestatą.*[125] Tokio slėpynių žaidimo šiaip jau žinių trokštanti smulkiųjų biurgerių atžala griebsis dar kartą po 44 metų. Baigiamajame atestateBöllio žinios iš tikybos ir vokiečių kalbos įvertintos „pakankamai".

Čia nepajėgsime pakalbėti apie visas detales – apie Böllio mėgstamus dalykus (lotynų kalbą, matematiką, istoriją) ar apie tai, kad dėl *lėtinio kataralinio frontito* (*ligos, kuria turėtų sirgti naciai*[126]) jį atleido nuo fizinio lavinimo pamokų, apie tautines

politines mokymo stovyklas, rengtas aplinkinėse jaunimo poilsio bazėse[127], apie Balduro von Schiracho sugalvotą *valstybinę jaunimo dieną*, per kurią Böllis, užuot dalyvavęs šventėje, tvarkė mokyklos biblioteką[128]*. Tačiau vienas faktas mums atrodo svarbus. Primenu – *man tada buvo tikriausiai 17 ar 18 metų, kai mokiniai vokiečių kalbos mokytojo nurodymu privalėjo ne tik perskaityti Hitlerio „Mein Kampf", bet ir šį neapsakomą kalbos jovalą* kritiškai išnagrinėti; mokytojas liepė mokiniams *30 knygos puslapių sutrumpinti iki 10-ies* ir tuo būdu suredaguoti *visą tą idiotiškų konstrukcijų ir išsireiškimų raizgalynę*. Böllis suprato: *Hitlerio knygoje yra viskas: kalba apie žydų naikinimą, žemesnės rasės, t.y. slavų tautų, filosofija, visa Bažnyčios politika, vienu žodžiu, joje telpa visa naikinimo politika.* Ir padarė išvadą: *tai kuoktelėjusio maniako prisipažinimai*[129]. Vėliau panašiai Böllis sutaršė ir Adenauerio memuarus; nors turinys buvo kitas, Böllis negailestingai kritikavo jų stilių.

Gimnazijos direktorius, iš Reino srities kilęs katalikas, retkarčiais paragindavo stoti į hitlerjugendą. Jis tikriausiai buvo *aklas Hindenburgo gerbėjas, o šia fatališka savybe pasižymėjo nemažai padorių vokiečių, kurie buvo tautiškai nusiteikę, ne nacionalistinių ir jokiu būdu ne nacistinių pažiūrų, tačiau uolūs fronto kovotojai.*[130] Aklą tikėjimą Hindenburgu Böllis laikė pražūtingu dalyku Vokietijai, o šitokį tautinio sindromo apsėstą vokiečio tipą vadino *tiesiogiai atsakingu* už fašizmo įsigalėjimą.[132] *Esu įsitikinęs, jog šie žmonės tiesiog buvo pasirinkę Hitlerį... Juk surengus įprastinius rinkimų turus, nacių partijos narių skaičių galima buvo ženkliai sumažinti. Tačiau kadangi rinkiminiai ir finansiniai nuostoliai darėsi vis akivaizdesni, Vokietijos tautininkai kartu su pramonininkais ir bankininkais „nusižiūrėjo" nacių partiją ir atvedė ją į valdžią.*[133] Böllis šią situaciją vertina pernelyg vienpusiškai ir neatsižvelgia į tai, jog Veimaro respublikos gyvavimo pabaigoje, vykstant klasių kovoms, vokiečių tauta buvo susiskaldžiusi į daugybę antagonistinių grupių. ŠitokiąBöllio nuomonę, ko gero, paveikė ir vienas

* Plg. Reinerio von Kempeno *Imperatoriaus Vilhelmo gimnazijos istoriją 1932–1939 (Geschichte des Kaiser-Vilhelm-Gymnasiums 1932–1939).*

iš ankstyvųjų jo literatūrinių autoritetų bei mokytojų, Léonas Bloy, kurio pamfletuose „prūsiškoji" („les prussiens") filosofija bei valstybinis mąstymas iškyla kaip prakeikimas. Žinoma, Böllis neklydo, tvirtindamas, jog Veimaro respublikos bei ketvirtojo dešimtmečio Vokietijos vidurinių bei aukštųjų mokyklų pedagogus slegia itin didžiulė atsakomybė už tą visuotinę tautos unifikaciją. *Šie gerai išsilavinę, visais atžvilgiais padorūs vokiečių dėstytojai, aklai tikėję Hindenburgu, galų gale yra kalti dėl Stalingrado ir Osvencimo.*[134]

Viename pokalbyje su Rene Wintzenu Böllis sakė: *„Aš visą laiką skaičiau knygas"*[135], o Alfredas Böllis taip apibūdina paauglį Heinrichą: „Heinis buvo toks ramus ir mielas. Jis neturėjo daug draugų... Jis daug rašė, ir tada nenorėjo būti niekieno trukdomas. Ir skaitė jis taip pat daug."[136] Reikėtų trumpai aptarti, kokias gi knygas skaitė Böllis. Iš anksto galime pasakyti, jog tai – tam tikro literatūros kanono tekstai, o pirmenybę Böllis teikė autsaideriškai problematikai bei antišvietėjiškoms literatūros tendencijoms. Derėtų apmąstyti Böllio žodžius, kad *katalikiška aplinka, kurioje užaugo mano tėvai, buvo nepaprastai priešiška literatūrai.*[137]

Po Defoe *Robinzono Kruzo* aštuonmetis ir devynmetis Heinrichas skaitė pasakas, paskui Karlą May'ų, Jacką Londoną. Gana anksti atrado Johanną Peterį Hebbelį ir Charlesą Dickensą, kurio personažų – tokių kaip misteris Mikoberis ar Oliveris Tvistas – juokingi posakiai šeimoje dažnai buvo cituojami. Böllis netrukus susipažino su dviem kitais socialinio kritinio romano klasikais – Honoré de Balzacu ir Fiodoru Dostojevskiu. Didžiųjų anglų, prancūzų, rusų rašytojų kūryboje Böllį žavėjo meistriškai perteikti konkrečios epochos ar visuomenės vaizdai. Juo labiau kad šis socialinio kritinio romano žanras buvo susiformavęs palyginti neseniai – XIX amžiuje. O Balzaco ir Dickenso kūriniuose buvo jaučiamas išdidus reformatorių tikėjimas tuo, kad romanų kūrėjas – anot Balzaco, „visuomenės gydytojas ir anatomas" – ne tik vaizduoja socialinį gyvenimą, bet gali jam padaryti ir tam tikrą poveikį. Dostojevskis jaunąjį Böllį traukė nuolankaus krikš-

čionio vaizdavimu bei savo kristologinėmis idėjomis. Vėliau, įkvėptas didžiojo rusų rašytojo kūrybos ir jo pažemintųjų bei nuskriaustųjų herojų, sukūrė televizijos filmą, kuriame daugiau vietos užėmė vaizdai iš vargingų kvartalų negu rezidencijos bei pramoninę ir prekybinę miesto dalį supančios turtingos magistralės. Skaitydamas Dickensą, Balzacą, Dostojevskį, Böllis mokėsi vaizduoti visuomeninį gyvenimą, taip pat susipažino su tos epochos romano kompozicijos principais, kuriuos jis ne kartą bandė – kūrybinio kelio pradžioje juos įsisavinti buvo gana sunku – panaudoti ir savo paties romanuose.

Išsilavinusiam biurgeriui šių trijų pasaulinės literatūros autorių kūryba buvo prieinama, bet kuriuo atveju, tai buvo kanono pripažinti kūrėjai. Tarptautinį atgarsį sukėlė Dostojevskio kūriniai, Pirmojo pasaulinio karo metais sužadinę iracionalizmo bangą. Žvelgiant į praeitį, kanoniška tektų pripažinti ir dar kitą rašytojų grupę. Tai buvo prancūzų rašytojai, katalikų tikėjimą ir netgi jo dogmas aštriai gynę nuo institucionalizuotos Bažnyčios. Tokia tradicija, žinoma, negalėjo įgauti užmojo *nekenčiamo Lutherio*[138] Vokietijoje.

Šios grupės sąraše pirmauja Léonas Bloy, didžiai nekentęs visų Prancūzijos priešų, visų tikėjimo priešininkų, laisvamanių, respublikonų, indiferentiškų katalikų, protestantų, žydų, „vokiečių filosofijos" – anot jo, „didžiausio mus užgriūvančio protestantizmo purvo". Šovinistinės sąjungos *Action Française,* siekusios atgaivinti šlovingąją monarchistinę Prancūziją, ideologai kaip tik ir rėmėsi Léonu Bloy. Beje, šiai sąjungai pradžioje priklausė kitas dvasinis Böllio vadovas – George'as Bernanosas. Iš visų šių ekstremistinių nuostatų Böllis vėliau atmetė tik antisemitizmą, dėl kurio jis viešai atsiprašė. Tačiau giliausią ir tvirčiausią įspūdį Bölliui padarė tai, kad Bloy savo kūryboje su tikru antikapitalistiniu patosu šlovino neturtą. 1936 metais viena Zalcburgo leidykla perleido Bloy romaną *Neturtingųjų kraujas,* kurį Böllis tuoj pat perskaitė ir, pats būdamas kritiškai nusiteikęs prieš turtuolius, šiame kūrinyje įžvelgė tam laikmečiui būdingą

konfrontaciją tarp turtingų katalikų sluoksnių ir stiprėjančio socialistinio judėjimo, siekiančio įvykdyti socialistinę revoliuciją.[139] Tačiau iš tikrųjų tokio konkretaus tikslo Bloy neturėjo. Jo poveikis paliko gilių pėdsakų Böllio kūryboje todėl, kad jis žmonių neturtą įvardijo kaip ontologine prasme aukštesnę, pozityvesnę būtį; *vieniems jis užginčijo teisę į nuosavybę, kitiems – į revoliucijas, kadangi neturtą laikė ne tik Dievo siųsta, bet ir paties Dievo būsena; manė, jog neturtas yra ne tik potenciali, bet ir vienintelė galima žmogaus orumo prielaida apskritai.*[140] Štai iš kur Böllio egzistencionalistinės nuostatos, kurioms jis liko ištikimas iki pabaigos.

George'as Bernanosas, jaunesnės kartos atstovas, palaikė Bloy poziciją; po to, sukrėstas Ispanijos pilietinio karo, perėjo į Respublikos šalininkų pusę, o 1938 metais, įsigaliojus Miuncheno susitarimui, išvyko iš Daladier valdomos Prancūzijos. Jis laikėsi viduramžiškos žmogaus koncepcijos. Tikėjo Dantės „dieviškosios tvarkos" idėja ir savo kūryboje įkūnijo dogmatines pažiūras – žeminantį savęs kankinimą, tikėjimą velnio galia, malonės laukimą, kitatikių pasmerkimą ir pan. Bernanosas kartu su Ernestu Hello, Charles'iu Peguy ir François Mauriacu priklausė *Renouveau catholique* judėjimui, siekusiam atnaujinti katalikybę ir aštriai kritikavusiam Bažnyčios instituciją. Šis judėjimas Bölliui padarė įspūdį, ypač po to, kai tarp Vokietijos ir Vatikano 1933 metų vasarą buvo sudarytas konkordatas ir Böllių šeimoje augo nepasitenkinimas Bažnyčia. Pažintis su šiais rašytojais Bölliui buvo naudinga ir kūrybine prasme – iš jų jis mokėsi sudvasinti žmogiškosios patirties konfliktus ir procesus. Galbūt Böllis apie juos galėjo pasakyti panašiai kaip Sartre'as apie Mauriacą: „Svarbiausias jo tikslas – išryškinti patį gyvenimą, jo kasdienybę ir parodyti, kad reikia gyventi sąžiningai, nesusitepant rankų; jis visuomet pabrėžia, jog pats žmogus yra svarbiau negu jo gyvenimas, kad meilė gali reikšti daugiau negu meilė, o žmogus – daugiau negu žmogus."[141] *Renouveau catholique* autoriai jaunąjį Böllį *...pažadino literatūrinei kūrybai... staiga aš pajutau – nors man tai paaiškėjo tik vėliau, tada to dar nebuvau iki galo įsisą-*

moninęs, – kad tai buvo kažkas visiškai nauja, kas įkvepia dvasios laisvei; tokių impulsų vokiečių katalikybė duoti negalėjo.[142]

Tada Böllis susidomėjo Pauliu Claudeliu ir netgi skaitė Walterio Benjamino bei Franzo Hesselio verstus fragmentus iš Marcelio Prousto romanų.

Šios prancūzų katalikų įtakos zoną praplėtė anglų konvertitai Evelina Wangel ir Gilbertas Keithas Chestertonas. Be to, Chestertonas *ilgą laiką* buvo *mūsų pagrindinis favoritas.* Tiesa, po karo Böllis jį vertino kritiškiau, nes anglų rašytojo kūryboje jis įžvelgė *kai kurias fašistines tendencijas.* Bet 1936–1938 metais Chestertono – panašiai kaip ir prancūzų amžininkų – poveikis Bölliui buvo labai reikšmingas: jo *nepaprastai elegantiška, tiesiog nuostabi angliška pasakojimo maniera... buvo nepakartojama ir mums teikė laisvės pojūtį, kurio stokjo mūsų šiek tiek plėktelėjusi katalikybė.*[143]

Su to meto vokiečių literatūra galima buvo susipažinti katalikų žurnalo *Hochland*[144] (1903 metais jį įkūrė Carlas Muthas) puslapiuose. Vieną kartą vokiečių literatūros mokytoją pavadavęs Gerhardas Nebelis moksleiviams rekomendavo pasiskaityti brolius Ernstą ir Friedrichą Georgą Jüngerius, tačiau Böllis šiais autoriais nesusidomėjo.[145] Iš vokiečių literatūros jis rinkosi beveik vien katalikų rašytojus, skaitė Gertrudą von Le Fort, Wernerį Bergengrueną ir Reinholdą Schneiderį, kurie, beje, dalyvavo šalies viduje veikusiame antifašistiniame pasipriešinimo judėjime. Böllis prisimena skaitęs, be prozos kūrinių, ir Bergengrueno bei Schneiderio eilėraščių, kurių hektografu padauginti egzemplioriai ėjo per rankas. Nors nacionalsocializmo kultūros politiką įgyvendino daugybė įvairiausių žinybų (Reicho literatūros rūmai, Reicho liaudies švietimo ir propagandos ministerija, Reicho žinyba literatūrai ugdyti, taip pat įvairios žemesnio rango partinės organizacijos), tačiau net ir toks tankus tinklas nepajėgė visiškai atskirti visuomenės nuo neoficiozinės literatūros. Tiesa, šie krikščioniški autoriai savo pasipriešinimo veikloje orientavosi į augustinišką Dievo valstybės idėją, o jų religinės eschatologinės nuostatos leido pateisinti blogį – tai pasipriešinimo idėją darė mažiau

veiksminga. Šiuo požiūriu jų reikalavimų abstraktumas, politinių aktualijų nepaisymas buvo giminingi prancūzų katalikų pažiūroms, jų abstrakčiai formuluotai tragiškos žmogaus lemties idėjai. Trečiojo ir ketvirtojo dešimtmečių tiek užsienio, tiek vokiečių literatūrą Böllis tikriausiai suvokė kaip vieningą laiko dvasios išraišką. Nepaisant nacionalinių skirtybių, ji propagavo *reservatio mentalis*, o ne pasipriešinimą. ...*Aš nebuvau pasipriešinimo kovotojas.*[147] Todėl ši literatūra, kuria Böllis dažnai vadovavosi net savo asmeniniame gyvenime (apie Bloy kūrybą jis sakė, kad ji funkcionavo *„anapus literatūros"*[147a]), jam buvo labai artima. *Nemanau, kad būčiau kada nors niekinęs biurgerišką – šio žodžio nereikia imti į kabutes – kultūrą. Tik visada būdavo skaudu ir pikta, kad tiek mažai žmonių toje kultūroje dalyvavo...* Kultūros sąvoką Böllis aiškino visai kitaip negu tai priimta buržuaziniuose sluoksniuose, kuriems terūpi du dalykai – geras išsilavinimas ir nuosavybė (tokią sampratą simbolizavo Böllio tėvų namuose, „gerajame kambaryje" prie knygų spintos pakabinti Tomo Akviniečio ir Dantės portretai švininiais rėmeliais). Böllio nuomone, kultūros vertybės turi būti skirtos asmeniniam naudojimui. Įtarimą jam visados kėlė ir *knygų spintose* stovintis *Goethe*[148], vėlgi savaip simbolizuojantis tam tikrą požiūrį į kultūros vartojimą.

Tęsdami jaunojo Böllio skaitytų knygų sąrašą, jame rastume Hölderliną ir Kleistą, iš modernistų – Stefaną George'ą ir Traklį, iš amžininkų – Josefą Weinheberį* ir Heinrichą Lerschą. Pastarasis – vienintelis tarp visų rašytojų „darbininkų poetas", patraukęs jaunojo Böllio dėmesį. Tačiau jo *proletariniai* interesai tuom ir pasibaigė. Priešingai, Böllio mėgstamų knygų sąrašas – ypač tai pasakytina apie vokiečių autorius – rodo jį esant itin konservatyvių pažiūrų. Juk akivaizdu, jog fašizmui priešinęsi Bergengruenas, Gertruda von Le Fort ir Reinholdas Schneideris

* Savo autobiografinėje knygoje *Kas iš to vaiko bus* Böllis mini *senąjį Weiningerį*[149]. Seksualinės psichologijos tyrinėtojas Otto Weiningeris nusižudė 1903-iaisiais, būdamas 23 metų. Tikriausiai Böllis omenyje turi Josefą Weinheberį (1892–1945), kurį laiką simpatizavusį fašistams.

buvo dešiniųjų jėgų atstovai. Vokiečių poezijos klasikus Schilleri, Hölderliną, Kleistą buvo uzurpavę naciai, taikėsi jie ir į Stefaną George'ą. Weinheberio ir Lerscho tautiškos rasistinės pažiūros padėjo stiprinti nacionalsocializmo ideologiją. Taigi iš šio sąrašo sunku būtų daryti išvadą, jog Böllis buvo *pasipriešinimo kovotojas.* Priešingai, ši lektūra, įskaitant ir prancūzų egzistencialistus bei anglų konvertitus, atspindi ketvirtojo dešimtmečio intelektualaus kataliko, kurį tikėjimas įpareigoja ugdyti kritišką budrumą, interesų ratą. Tai – naujausios religinės raštijos kanonas, kuriuo vadovautis savo moksleiviams rekomendavo *radikaliai katalikiška,* nefašistinė Kelno gimnazija. Būtent šie išvardyti rašytojai buvo prieinami tik išsilavinusiems, elitiniams skaitytojams, o dauguma kitų liko atkirsti nuo Böllį *visada skaudinusios biurgeriškos kultūros.*

Tarp Böllio teigiamų atsiliepimų apie perskaitytas knygas, pasitaiko ir du ar trys vertinimai *ex negativo.* Jie leidžia susidaryti aiškesnį to meto Böllio pažiūrų vaizdą. Böllis rašo, kad jų mokyklos bibliotekoje *„dekadentinės" literatūros* nebuvo.[150] Galimas daiktas, jog jis – bent jau paviršutiniškai – buvo perskaitęs Leonhardo Franko *Plėšikų gaują* ir *Budenbrokus.*[151] (Böllio nuomonę apie emigracijoje gyvenusius rašytojus aptarsime kitame skyriuje.)

Mes privalėjome ir troškome būti tikri katalikai – taip Böllis apibendrina savo mokyklinius metus ir savo tuo metu skaitytą literatūrą. Žvelgdamas atgal, Böllis prisipažino, jog visa tai, ką jis anuo metu skaitė, buvo kažkoks keistas mišinys. Manytume, tokia atranka buvo natūrali tai epochai, kurioje egzistencialistinių pažiūrų metafizikai puikiai sutarė su metafiziškai nusiteikusias istorijos ir visuomenės kritikais. Tačiau stebina tai, jog į šį mišinį nepateko ta vokiečių literatūra, kuri buvo *uždrausta* ir *viešai pasmerkta.* Griežtai apsiribota tuo, ką toleravo tikėjimas. *Visa kita buvo „Berlynas"... Berlynas, kurio niekas nemylėjo...*[152] Šis užšifruotas posakis reiškia: visa, kas nepritapo prie katalikiškos ir konservatyvios literatūros, buvo nurašoma kaip „asfalto literatūra". (Apie tai mes dar kalbėsime kitame skyriuje.)

Įsigaliojus *Reicho konkordatui*[153], kurį mes priėmėme kaip didžiausią smūgį, *dalis mūsų šeimos, taip pat ir aš, rimtai svarstėme, ar nevertėtų išstoti iš Bažnyčios* – rašė Böllis.[154] Tik po 42 metų Böllis iš tikrųjų apsisprendė tokiam žingsniui. Reikia pastebėti, jog būdamas 14–18 metų Böllis nebuvo praktikuojantis katalikas. Kita vertus, dar ir po 1933-iųjų jis kelis metus liko marijonų jaunimo kongregacijos gretose[155], o dirbdamas Šv. Maternuso bažnyčios kapeliono sekretoriumi dar ir užsidirbdavo šiek tiek pinigų.[156] *Žinoma, mes buvome auklėjami klasikine katalikiška dvasia.*[157] Tačiau kartu Böllis dažnai kritikuodavo *klaikaus neogotikinio stiliaus bažnyčias*, kuriose vyko religinis gyvenimas[158] ir neslėpė savo pasibjaurėjimo bažnytiniu *kiču* ir *tvaiku*.[159] (Atrodo, taip griežtai apibūdinamos šv. Maternuso ir Pranciškonų bažnyčios Ulrichgasėje; juk Kelne yra daug puikių romaninių bažnyčių.). *Tačiau nei tėvas, nei motina manęs niekada nekontroliuodavo... iš to sprendžiu, jog mano tėvų religinis auklėjimas buvo gana skausmingas. Galbūt dėl to jie nenorėjo, jog tas pasikartotų jų vaikų gyvenime.*[160]

Be abejo, bundantis seksualumas taip pat turėjo įtakos konfliktiškiems jaunuolio santykiams su Bažnyčia. Dar gyvenant Maternusštrasėje, o ypač mokantis paskutinėje gimnazijos klasėje Heinrichas Böllis susidūrė su amžina problema: *amore*, patyrė *įvairiausių nutikimų su mergaitėmis ir netgi moterimis.*[161] Kada jaunuolis sekmadieniais lankydavo savo brolį Alfredą, atliekantį sukarintą darbo tarnybą Pollio firmos kazematuose, pro jo akis nepraslysdavo *dvi jaunos, tačiau jau susidėvėjusios prostitutės*, kurios ten, prie vartų, laukdavo klientų ir *už menkiausią užmokestį guldavo į krūmus.*[162] Vienas pagrindinių kaltinimų, kuriuos Böllis metė Katalikų Bažnyčiai – tai jos *begalinis veidmainiškumas* ir *žmogaus seksualinės prigimties neigimas*. Šioje doktrinoje Böllis įžvelgė romėniškosios teisės poveikį.[163] O *žodis „celibatas" skambėjo tiesiog gąsdinančiai.*[164] Požiūrį, kad seksualumą reikia įveikti sublimacijos būdu, Böllis laikė nesąmone. Nors šios sferos jis savo kūryboje tiesiogiai neįvardija ir mieliau vartoja parodomuosius įvardžius, tačiau gana anksti pareiškia, kad to *sublimuoti jis visai nesiruošia.*[165]

Jau devyniolikmetis Böllis negalėjo suprasti vokiečius kaustančios *ekskomunijos ir bažnytinės cenzūros baimės.* Jis jau tada nusprendė: *ne, to nebus... kodėl aš turiu bijoti arkivyskupo ar popiežiaus ar kokio nors Romos prelato, kuris užsimanys uždrausti mano knygą.*[166] Bėgant metams, tokių kritikos objektų atsirado ir daugiau. Į jos taikinį pakliuvo sakramentai, bažnytinio paklusnumo klausimas, bažnytiniai mokesčiai. O ketvirtojo dešimtmečio viduryje Böllis patiria, galima sakyti, savo pirmąją religinę-bažnytinę krizę. Ir prieina prie išvados: norint išpažinti tikėjimą, bažnyčią lankyti reikia. Tai buvo neišvengiama blogybė.[167]

Böllio sutaikyti su Bažnyčia nebegalėjo ir 1937-ųjų kovą išleista gana ilga Jo Šventenybės Pijaus XII, „Apvaizdos siųsto popiežiaus" enciklika „Su skausmingu rūpesčiu ir augančiu nerimu", aptarianti Katalikų Bažnyčios padėtį Vokietijos reiche.

Tuo tarpu nacionalsocialistai, 1936-ųjų balandį subombardavę Ispanijos miestą Gerniką ir sustiprinę fašistinę Franko vyriausybę, jau visai nedviprasmiškai įsikišo į Europos politiką. 1938-ųjų balandį prie Vokietijos prijungiama Austrija (įvyksta vadinamasis „anšliusas"). Tų pačių metų lapkritį, per Krištolinės nakties akciją naikinamos sinagogos, žydų parduotuvės, areštuojama 20 000 žydų. Šie įvykiai atskleidė fašistų ambicijas viešpatauti pasaulio politikoje. *Appeasement* („nuolaidžiavimo") politika, kurios, užmerkdamos akis prieš faktus, nuo 1938-ųjų gegužės mėnesį pasirašytos Miuncheno sutarties laikėsi Anglija ir Prancūzija, žlugo. *Taigi, karas buvo nukeltas vieneriems metams.*[168] Sudetų krašto užgrobimas 1939-ųjų gegužę šokiravo visą pasaulio viešuomenę, dar didesnį šoką sukėlė 1939-ųjų rugpjūtį pasirašyta Vokietijos–Sovietų Sąjungos nepuolimo sutartis, dar vadinama Ribbentropo–Molotovo paktu. *Tapo visiškai akivaizdu, kas iš tikrųjų vyko Vokietijoje: ginklavimasis... karo propaganda mokyklose ir visur kitur.*[169]

Tuo metu Böllis išlaikė abitūros egzaminus ir, ketindamas įsigyti knygų prekybininko profesiją, pradėjo mokytis Bonoje. Jo mokytojas Matthiasas Lumpertzas turėjo didelį antikvariatą

(jame Böllis *tarp daugybės knygų, kurios oficialiai buvo uždraustos,* atrado Freudą ir Marxą), nedidelį knygyną ir leidyklą. Tačiau knygos prekybininko profesija jo netenkino, ir jau 1938-ųjų pradžioje jis mokslus nutraukė. Nuo pavasario iki rudens dirbo tėvo firmoje kaip *pagalbinis darbininkas.*[170] Kurį laiką mąstė apie bibliotekininko karjerą.[171] Išbandė savo jėgas literatūrinėje kūryboje. Visi šie svyravimai, nenoras įsipareigoti ar nuo ko nors priklausyti, paprastai būdingi kiekvienam rašytojui ar šiaip kūrybingam žmogui, Böllio atveju buvo motyvuoti dar ir tuo, kad jis juto stiprią antipatiją bet kokioms fašistinėje Vokietijoje dominavusioms *priverstinio organizuotumo* formoms.[172] Motinai tokia situacija kėlė nemažai rūpesčių. Prabėgus daugeliui metų, jos nuolat kartojamą klausimą *„Kas iš to vaiko bus?"* Böllis iškėlė į prisiminimų knygos, pasakojančios apie mokymosi metus nacistinėje Vokietijoje, antraštę.[173]

Politiniai plakatai skelbė, kad „nacionalsocializmas – tai organizuota tautos valia". Gal taip ir atrodė, žvelgiant iš šalies į partinius suvažiavimus, paradus ar renginius Wagnerio scenoje. Bet kasdienybė, paprastų žmonių gyvenimas buvo visai kitoks. *...Kelno universitetas... buvo unifikuotas greičiau negu, tarkim, Kelno-Erenfeldo tramvajų parkas.*[174] Nors gyventojai viduje visam tam priešinosi, tačiau jų maištą gožė bejėgiškumo jausmas. Lankydamasis su tėvu muziejuose, Böllis pastebėjo, jog išimti Picasso paveikslai. Mažo formato *Cezanne'o, van Gogho reprodukcijos mums tapo didžiausia brangenybe... maždaug nujautėme, kas iš mūsų buvo atimta.*[175] Giurceniche ir toliau vyko koncertai, o *Katalikų Akademikų sąjungoje buvo skaitomi stebėtinai drąsūs pranešimai.*[176] Buvo rodomi filmai, organizuojami šokių vakarai. Jei Bölliui retkarčiais pasitaikydavo privačiai rasti vieną kitą mokinį – o tai buvo nelengva, nes bedarbių mokytojų buvo daugybė, o tėvai dėl menkų atlyginimų irgi ne visada išgalėdavo samdyti repetitorius (*Ak, ta laisvoji rinka!*) – ir už *lotynų bei matematikos pamokas* gauti 50 pfeningių, tai jis ilgai svarstydavo, ką su jais daryti: *ar nusipirkti dvi tris antikvarines knygas, ar pigiausią bilietą į kino teatrą ir priedo*

dar tris cigaretes, ar mokinio bilietą į koncertą, ar išleisti juos dviem puodeliams kavos ir trims cigaretėms.[177] Visuomenėje, kurioje *beveik nepasitaikydavo* ryškaus pasipriešinimo *apraiškų, – niekas tam ir neskatino*[178], – vis vien jautei, jog *dar ne viskas žlugę*[179]. Gyvenimas daugiausia tekėjo uždarame rate. *Dar egzistavo svarbios vertybės: šeimos ir draugų, netgi tų, kurie jau seniai priklausė nacistinėms organizacijoms, lojalumas.*[180]

Nuo 1938 metų rudens iki 1939-ųjų pavasario Böllis atliko privalomąją Reicho darbo tarnybą – tik su ta sąlyga atsiverdavo kelias į universitetą. Čia jam teko dirbti *juodžiausius darbus sunkiausiomis sąlygomis.* Pasakodamas apie tą laiką, jis nebeužsimena apie aną savo vaikystės draugą, proletarų berniuką. *Pirmasis susitikimas su darbininkais, kurių dauguma buvo gryni analfabetai* ir kuriems jis turėjo *rašyti laiškus,* jam *sukėlė milžinišką šoką. Ši aplinka man buvo giliai svetima.*[181]

Grįžęs Böllis įstojo į Kelno universitetą studijuoti germanistikos ir klasikinės filologijos. Bet jau 1939-ųjų liepą, *...iki karo pradžios telikus vos kelioms savaitėms*[182], jis buvo mobilizuotas.

Blogiausia buvo tai, jog visus tuos metus jaunuolio neapleido nuojauta, kad *štai štai prasidės karas.*[183] Jau 1933-iaisiais *Mein Kampf* tiražas persirito per 690 000 egzempliorių ribą, ir kiekvienas vokietis galėjo aiškiai suprasti Heinricho Manno įžvalgas, pasirodžiusias 1932 metų gruodį *Neue Rundschau* publikuotame esė „Antitautiškumo gynimas“: „Politinis iracionalizmas neišvengiamai sukels karą, tokiomis aplinkybėmis karas tampa būtinybe... Jei senoji sistema dar tebeturėtų valdžią, turėtų prasidėti karas – prieš sovietinę Rusiją.“[184] Šią mintį prieš penkerius metus Hitleris buvo pateikęs išretintu šriftu: „Mūsų užsienio politikos ateities tikslas turi būti ne orientacija į Vakarus ar Rytus, o Rytų politika, kurios tikslas – įgyti žemių vokiečių tautai“ (*Mein Kampf,* II d., 14 sk.). Tą dieną, kai Hitleris atėjo į valdžią, Böllio motina, *protinga, jautri ir aistringa moteris*[185], kurią šeimoje pravardžiavo *Clara Zetkin*[186], pasakė: *„Tai reiškia karą.“*[187] Klausantis motinos, brolių, draugų, matant į Reino kraštą

Su broliais Aloisu ir Alfredu, 1940

Hohenzollernų tiltu įžygiuojančius reicho dalinius, Böllio niekados neapleisdavo mintis, *kad kils karas... laukimo baimė ir karo artėjimas buvo, ko gero, baisesni dalykai negu pats karas.*[188]

Apie Böllio karinę tarnybą užnugaryje smulkiau nekalbėsime. Po apmokymų pėstininkas Böllis patenka Prancūzijon, ten guli karo ligoninėje, paskui pasiunčiamas į užfrontę. Būdamas *jaunas ir labai smalsus*, jis trokšta dalyvauti *fronto mūšiuose.*[189] Atsiduria Kryme, po to – Rumunijos fronte, paskui, kurį laiką paklajojęs po Vakarų Vokietiją, 1945-ųjų balandžio pabaigoje vėl pasiunčiamas į Vakarų frontą. Ten, netoli Reimso, patenka į amerikiečių nelaisvę. 1945 metų spalį–lapkritį perkeliamas į anglų belaisvių stovyklą prie Vaterlo. Karo metais Böllį ypač paveikė du dalykai vėliau atsispindėję ir jo kūryboje. *Karas parodė, koks juokingas yra vyriškumas ir kokiu bejėgiu vyras jaučiasi kare.*[190] Böllio apsakymuose ir romanuose matome visiškai kitokį, palyginus su *Remarque'u, Beumelburgu... ar Jüngeriu*, – deheroizuotą – karo vaizdą. Kita vertus, Böllis suprato, kad karas yra didelis ir nešvarus biznis. *Visur*, pradedant *Vakarų Prancūzija* ir baigiant *Vidu-*

rio Rusija, veikė *juodoji rinka,* kurios sąlygas Böllis gana gerai išmanė ir sukaupė didžiulę *patirtį.* Kontrabandinę prekybą olandiškomis cigaretėmis, kuria vertėsi dar būdamas gimnazistu, Böllis vertino kaip *savotišką trenažą ar pradžios mokyklą – ši patirtis* jam *vėliau, spekuliuojant Vakarų rinkoje, labai pravertė.*[193] Retkarčiais Böllis savo pašnekovams dėsto tokią nuomonę: *Nežinau, kiek milijonų kareivių turėjo Vokietijos vermachtas, gal dvidešimt, gal penkiolika... Bet visi jie buvo potencialūs vagys, visoje Europoje vogę, kas tik buvo įmanoma...*[194] Ar ne teisus buvo Goethe, kai *Fauste* sakė, jog egzistuoja neatskirama trejybė – karas, prekyba ir piratavimas?

1942 metų gruodį Böllis Kelne vedė savo draugę Annemarie Çech, kilusią iš Pilzeno. Po klajonių po amerikiečių ir anglų stovyklas 1945-ųjų rugsėjį jis pagaliau sugrįžo į gimtinę. Žmoną surado vienoje Bergisches Land vietovėje, kur ją nutrenkė per karą negandos. Ten liepos mėnesį jiems gimė sūnus Kristofas. Spalį jis mirė.

Su Annemarie Çech, 1942

Plynas laukas – „Griuvėsių literatūra“

Žinojau, kas atsitiko, žinojau, kad panašios nuomonės apie mus yra amerikiečiai, prancūzai, anglai... ir nepuoselėjau jokių iliuzijų dėl 1945 metų istoriškumo. Bet visąlaik, nepaisant griuvėsių, vargo, sunkumų, bado ir panašių dalykų, išsivadavimo jausmas buvo lemiamas. Man tai buvo akstinas. 1939–1945 metais neparašiau nė eilutės, tik daug laiškų savo būsimai žmonai, draugams, tačiau po 1945-ųjų – aš labai anksti grįžau į namus – mane pagavo toks nepaprastas polėkis, kad nedelsdamas pradėjau rašyti.[195]

1945 metų lapkritį Böllis, jo žmona ir kiti šeimynykščiai iš evakuacijos sugrįžo į Kelną. Gimtąjį miestą Böllis rado sugriautą, nuniokotą „totalinio karo“ ir paskutiniųjų įsakymų „deginti žemę“ po priešų kojomis. „Daugiau negu pusė namų ir visuomeninių pastatų buvo visiškai, visi kiti – beveik sugriauti. Liko tik trys šimtai sveikų namų. Be abejonės, tokie pat dideli nuostoliai miestui buvo išardytos gatvės, tramvajų bėgiai, požeminė kanalizacija, vandentiekis, dujotiekis, elektros linijos ir kiti visuomeniniai įrenginiai. Vargu ar buvo galima įsivaizduoti didesnį pavojų, kilusį žmonių sveikatai“, – taip sausai reziumavo padėtį į tarnybą grąžintas Kelno vyriausiasis burmistras Konradas Adenaueris.[196] Valstybės sąjungininkės, planingai sugriovusios civilių gyvenamuosius kvartalus, dabar turėjo duoti gyventojams mitalo; šie kapanojosi tarp kelių metrų aukščio

nuolaužų kalnų ir tiesė kelius per griuvėsių sąvartynus. Skurdas buvo nenusakomas. Böllis atsimena: *iš pradžių dvejus metus buvau ligonis. Ne tik dėl bado ir sąlygų belaisvių stovyklose, bet ir dėl ligų, kuriomis sirgau karo metu.*[197]

Dulkės ir *tyla* viešpatavo virš griuvėsių, – dažnai sutirštindamas spalvas pasakoja Böllis. Jam atrodė esąs titaniškas darbas *beviltiškai kaip Sizifui ar Herakliui įveikti šitą dulkių begalybę.* Įstrigo ir įspūdis, apimdavęs kiekvieną, atsidūrusį gyventojų netekusiame didmiestyje: *antras dalykas buvo tyla, ji buvo tokia pat begalinė kaip ir dulkės...*[198]

Böllis aktyviai dirbo atstatydamas namą Kelno Bayentahlio rajone, Schilleręstrasė, nr. 99, kur gyveno daugelis šeimos kartų, taip pat ir senasis Viktoras Böllis; vėliau dirbo pagalbiniu darbininku brolio Aloiso stalių dirbtuvėje, 1946 metais dar kartą (kad galėtų gauti maisto kortelių) įsirašė į Kelno universitetą. 1950 metais jis kaip „laikinas darbuotojas" dirbo Kelno municipalitete „statistikos tarnyboje, besirūpinančioje gyventojų

surašymu". Pirmaisiais pokario metais šeima maitinosi iš to, ką uždirbdavo mokytojaudama Annemarie Böll; *jos darbas buvo mūsų gyvenimo pamatas*[199]. Šio darbo ji atsisakė 1951–1952 metais, kai Böllis-rašytojas susilaukė pirmosios sėkmės, kad galėtų atsidėti literatūriniam darbui, pirmiausia – vertimams iš anglų kalbos.

Pirmuosiuose Böllio darbuose atsispindėjo pokario materialiniai nepritekliai bei pavojai. *Buvo keista: lygiai penkios minutės prieš prasidedant gaudynėms mane apėmė netikrumo jausmas... apsidairiau, tada lėtai palei Reiną nužingsniavau į stotį ir visiškai nenustebau netrukus pamatęs šen lekiančius automobilius, prisėdusius raudonkepurių policininkų; tie apsupo kvartalą, uždarė jį ir ėmė kratyti.* („Ilgaplaukis draugas")[200] Tai vienas pirmųjų išlikusių ir išleistų Böllio trumpųjų apsakymų, kuriems būdinga tikslus laiko ir aplinkybių pajautimas, taip pat savita sandara: iš slogių skurdo ir netekties detalių sudėliojama žmogiško susitikimo teikiama paguoda.

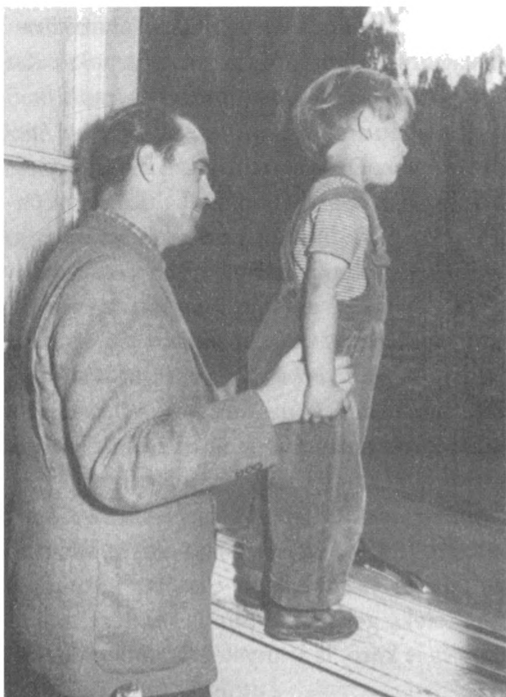
Viktoras Böllis su vaikais, 1950

„Amerikoniškos cigaretės... važiavimas zuikiu..."[201] atsitiktinai sujungia jauną vyrą su mergina. Jie kartu praleidžia naktį. *Kai pasidarė vėsu, prieš rytą aš prisispaudžiau visai prie pat jos, ir jinai apklojo mane savo plonyčio apsiausto kraštu. Mus sušildė mūsų kvėpavimas ir mūsų kraujas.*[202] Šio mažo vaizdelio laikas ir aplinkybės nejučia įprasminamos saugaus apsiausto paveikslu. Tačiau paskutinis sakinys vėl sugrąžina į dabartį, kuria minta rašytojo patirtis: *nuo to laiko mes kartu –* ***šiame laike.***[203]

Böllis *šį laiką* nuo pat pradžių išgyveno įtemptai ir prieštaringai. *Tačiau gyvenimas sugriautame mieste, visiškai sugriautame mieste, žinoma, teikė ne tik sunkumų, bet ir žavesio. Buvo labai tylu, nuostabiai ramu. Mus supo įprasta juodoji rinka, mes kovojome su įprastais pragyvenimo sunkumais, kuriuos 1947 metais dar labiau sunkino (irgi įprastos) vagystės. Aš dariau tai, ko išmokau kare, – stengiausi, kad nesušaltume ir nebadautume. Visa tai buvo labai svarbūs patyrimai, nes tuo metu, 1945–1948 metais, piliečių nuosavybės įstatymų, kaip ir pačių piliečių, nebuvo labai paisoma.*[204] Taigi to laiko dvasios patyrimas siekė gerokai toliau už materialinį nepriteklių. Jį Böllis atsinešė iš karo, iš jaunystės, iš vaikystės, kai žėrė *smėlį į* anglų okupacinės armijos automobilių *kabinas* ir į kareivių keiksmus su vaikiška pašaipa atsakydavo: *„tschokelät pliehs"*[205]. Pokario patyrimas apėmė ne tik griuvėsius, alkį ir fizinį skurdą, jame tilpo ir nusiaubtos visuomenės išgyvenimas. Tai visiškai asmeninis Böllio meto patyrimas, kuriame tai, kas visuomeniška, persipina su istorinio sąlygotumo atspindžiais.

Vėliau karo metą Böllis prisimins kaip spekuliacijos ir vagysčių laiką. Būtent taip, visiškai deherojizuodamas, Böllis vaizduoja karą. Kita vertus, spekuliacija ir vagystės pasirodė turį teigiamų, išlaisvinančių pusių, pasirodė, kad *buržuaziniai nuosavybės įstatymai*[206] gali būti laužomi. Būtent šitą patyrimą Böllis kaskart iš naujo apmąstydavo žvelgdamas į Federacinės Respublikos raidos etapus; jis jį pavadino *skurdo provokacija: kiekvienas turėjo pliką plikutėlį gyvenimą ir, be to, visa tai, kas tik pakliūdavo į nagus: anglių, malkų, knygų, statybinių medžiagų. Bet kuris*

Su sūnumi René

būtų galėjęs bet kurį apkaltinti vagyste. Tie, kurie sugriautame didmiestyje nenorėjo sušalti, turėjo pasivogti anglių ar malkų, tie, kurie nekentė bado, turėjo kažkokiu neteisėtu būdu susirasti ar įsigyti maisto. Šią pokario visuomenę Böllis kitą kartą pavadino *beturčių ir potencialių vagių visuomene*[207], ir todėl jai simpatizavo, atpažindamas polinkį į *tai, kas neturi klasių*. Jis nenorįs to *vadinti anarchiškumu, tai būtų per daug sąmoninga*[208], tačiau vis dėlto Böllio karo ir pokario stebėjimuose galima plika akimi įžvelgti pasikartojančią anarchizmo temą. Jis įsitikinęs (pokalbyje su Brechtu), kad „tvarka kiaulidėje" esanti nereikalinga („Pabėgėlių pokalbiai"), vienoje ankstyvojoje apybraižoje jis atmeta *tarnybą tvarkai* („Iš ‚priešistorinių laikų'")[209], vienam anti-

Annemarie Böll su sūnumi Vincentu

autoritariniam oberleitenantui, kuris *šlovingas civilio laisves* vertina labiau negu karinę tarnybą, jis nedviprasmiškai pareiškia, kad *plėšikavimas* yra *pagrįsta kiekvieno kareivio teisė (Testamentas)*[210]. Toje teisėtumo neprisišaukiančioje situacijoje Böllis įžvelgė naujos, laisvesnės visuomenės pranašystę, numanė esant kitokį, kompensuojantį teisingumą, kurį vieno pokalbio metu pranašavo ateisiant sykiu pastebėdamas, kad *griuvėsiuose, sugriautuose miestuose viešpatavo tas pats* (plėšikavimas), *materialinius nuostolius kompensuojančio mokesčio rūšis...* Ir ketvirtajame dešimtmetyje, ir dabar Bölliui atrodė *nepaprastai patrauklu tą anarchiškumą, tą visuomenę aprašyti, stebėti ir iš čia imti medžiagą.*[211]

1945-aisiais Bölliui buvo dvidešimt aštuoneri metai – *taigi pakankamai daug, kad būtų galima suprasti, kas įvyko, kad būtų galima suprasti, kur dalyvavau, be didelės savo paties atgailos ir be didelio savo paties kaltės jausmo...*[212] Jis gan greitai ėmė priešintis ir *kolektyvinei atsakomybei,* kurią tautai troško užkrauti kai kurios suinteresuotos pusės, ir *kolektyviniam atleidimui,* kuriuo imta piktnaudžiauti tuo metu.[213] Jis nebuvo politikos žmogus: *faktas, kad esi okupuotas, taigi gyveni okupuotoje valstybėje, žinoma, turėjo savyje kažko, kas išlaisvina ir kas leidžia būti neatsakingam... maniau, tegu jie daro su tomis zonomis ir Vokietijos dalijimu ką tik nori, tai mūsų visai nedomina...* Jis atvirai prisipažino: *neįsivaizdavau vienos Vokietijos valstybės.*[214] Rašytojo darbui jinai nebuvo reikalinga, jai netiko jokie politinės sistematikos modeliai. Böllio vokiškoji savimonė gyvavo klasikinių švietimo tradicijų dvasia. Ši nacių laikais sąmoningai ugdyta dvasia pokario metu dar sustiprėjo: *kadangi tauta buvo taip niekinama, aš irgi norėjau tai tautai priklausyti.*[215] *Žiūrėję iš aukšto* į vokiečius okupantai nenoromis

žadino tą dvasią, ir ja Böllis ypač persiėmė pabuvęs nelaisvėje. Čia jis tą *savigarbą (pasididžiavimą)* išdėstė *sava kalba. Jeigu su Jais taip ištisus mėnesius elgiamasi kaip su fucking German Nazi ir spardomi užpakaliai, tada Jie mano... vis dėlto aš esu vokietis, ir aš rašysiu.*[216]

Kai Böllis vėl ėmėsi plunksnos, literatūrinė situacija buvo sujaukta. Franko Thiesso 1945 metų rugpjūčio „Atviru laišku" Thomui Mannui prabilo „Vidinės emigracijos" draugija; Thiessas laiške teigė, kad, pasilikdamas Reiche, jis „įgijo tokios patirties, praturtėjo tokiais išgyvenimais, kuriems neprilygsta iš užsienio ložių ir parterių Vokietijos tragediją stebėjusiųjų patirtis"[217]. Thomas Mannas, suerzintas Thiesso tautiškos argumentacijos, 1945 metų spalį iš Kalifornijos atsikirto manąs, kad „knygos, kurios Vokietijoje apskritai galėjo būti spausdinamos nuo 1933 iki 1945 metų, yra labiau negu bevertės... Jos kvepia krauju ir gėda. Jas visas reikėtų paversti makulatūra."[218] Šis pasakymas, kaip ir daugelis kitų, turėjo įstrigti Bölliui atmintyje, o atmesdamas globėjiškus *buvusių emigrantų pasisakymus*[219] jis turėjo atmesti ir Thomo Manno šiurkštų nuosprendį. Böllis apie Thomą Manną savo nuomonę yra pareiškęs tik prabėgomis. Bölliui negalėjo patikti nei „Apolitiškojo svarstymų", kuriuos jis 1942 metais skaitė Paryžiuje, *nacionalizmas ir prūsiškumas*[220], nei jų *nenuginčijamas biurgeriškumas*[220a]; pokalbyje su Heinzu Ludwigu Arnoldu jisai tarė Thomo Manno ironiją esant *pernelyg biurgerišką*[221]. Tačiau Böllis, *tik atsitiktinai*[222] atkreipęs dėmesį į *Budenbrokus,* vis dėlto pažymėjo, kad senasis Thomas Mannas dar šeštajame dešimtmetyje yra pareiškęs, esą „nėra jokios naujos vokiečių literatūros"[223]. Greitai atsivėrė galimybės *atsiversti uždraustus emigracijos kūrinius, tačiau, kad ir kaip būtų keista, mes nežinojome, ką su jais daryti,* – yra prisipažinęs Böllis.[224] Tokią nenormalią situaciją jis aiškino tuo, kad *tie dvylika metų Vokietijoje... pakeitė vokiečių kalbą ne tik neigiama linkme... su emigracinės literatūros kalba buvo likę labai mažai sąsajų.*[225] Šitaip jis prisijungia prie Thiesso. Jo argumentaciją galima būtų pagrįsti

konservatyvia ketvirtojo dešimtmečio Vakarų Europos literatūrine įtaka, apie kurią kalbėta ankstesniame skyriuje. O apie literatūrinės problematikos redukciją į *vokiečių kalbos* lygmenį mes aptarsime kalbėdami apie Böllio literatūros supratimą ir estetiką.

Be „Vidinės emigracijos“ ir egzilio atsirado dar frontas atsivertusiųjų, persivertusiųjų, kurie pokario visuomenės išganymą įžvelgė transcendencijoje; visų priešakyje buvo prozelitas – naujasis katalikas Döblinas su savo žurnalu *Das Goldene Tor*, kurio puslapiuose jis kovėsi tiek su Gottfriedu Bennu, tiek su Thomu Mannu. Böllis, kalbėdamas apie rezervą kovoje prieš emigrantus, visuomet mini Döbliną, pridurdamas etiketę

„krikščioniškasis“[226]. Tačiau Döbliną jis perskaitė jau *vėliau*, ir *grįžtamasis ryšys su vokiška tradicija*[227], kurį Böllis atrado pastarojo raštuose, neturėjo įtakos pirmiesiems jo kūrybos bandymams. Trečiai egzilio rašytojų grupei atstovavo Heinrichas Mannas: jis, remdamasis politiniais ketvirtojo dešimtmečio judėjimais, ypač Liaudies fronto sąjunga, kuri – nepaisant visų prieštaravimų – susikūrė Paryžiuje sekdama Léono Blumo *Front populaire*, išsaugojo tvirtą įsitikinimą, kad po karo atkuriama vokiečių visuomenė turi būti socialistinė. Tačiau jo balsas Vakarų valstybių okupacinėse zonose liko neišgirstas, ir jo poetiškas senatvės veikalas iki šiol yra nesuprastas. Böllis kartais dėl to apgailestaudavo.

Taigi kalbos apie „plyną lauką“ arba „nulinį tašką“, kuriomis pernelyg mėgavosi pokario kultūros ir literatūros kritikai, yra neteisingos, net demagogiškai klaidinančios. „Plynas laukas“ ir „nulinis taškas“ buvo metaforos, veikiančios dviem kryptimis: jos laikė karą ir pokarį gaivališka nelaime ir teigė, jog geresnėse (ne fašistinio režimo) klimatinėse sąlygose kultūros barometras būtų kilęs ir gaivinęs sodinamus literatūros girių jaunuolynus. Pats Böllis pasidavė šiam klaidingam vertinimui; dar 1973 metais jis teigė: *mes vėl turime pradėti nuo nulio*[228]. Po ketverių metų – aštuntojo dešimtmečio pradžioje pasirodžius pirmiesiems literatūros kritikos darbams, kurie tiek priešinosi „nulinio taško“ teorijai, tiek kritiškai analizavo turinčią trūkumų sąjungininkų reedukacijos programą – Böllis paskelbė: *nulinis taškas yra klaidinantis pavadinimas*[229], ir pasiūlė „nulinį tašką“ verčiau nukelti į 1943 metus, į *Stalingradą*, ar net į 1933-iuosius.[230]

Pritardamas „nulinio taško“ teorijai Böllis prisijungė prie vienos iš konfrontuojančių grupių, o jos atsisakęs prarado ryšius ir su šia grupe. Tai buvo „Grupė 47“, kurią antraisiais pokario metais įkūrė Hansas Werneris Richteris ir Alfredas Anderschas, antifašistai, dar būdami amerikiečių nelaisvėje diskutavę apie naują vokiečių literatūrą ir savo mintis paskelbę žurnale *Der Ruf*. 1947 metų rudenį, po to, kai balandį JAV karinė vadovybė

uždraudė leisti jų žurnalą, jie sumanė įkurti literatūrinę grupę. Antrasis mėginimas įkurti žurnalą, planuotą *Skorpiono* pavadinimu, JAV karinės vadovybės taip pat buvo uždraustas kaip „pernelyg nihilistinis".[231] Taip „Grupė 47" tapo politinės reikšmės įvykiu. Jos autorius, kurie rinkdavosi į grupės konferencijas, diskutuodavo apie literatūrinę formą, naująją kartą bei svarstydavo stilistinius klausimus, jungė demokratiniai, esamos visuomeninės santvarkos kritikos interesai. Ši grupė Vakarų Vokietijoje buvo vienintelis forumas, kuris siekė sukurti literatūrinę programą, kurio *bendrąją tendenciją* Böllis vėliau pavadino *„kritinio realizmo" rūšimi*, pridurdamas, kad šios grupės literatūriniai sprendimai dažnai buvę priešingi šiai latentinei tendencijai.[232] Iš esmės „Grupė 47" buvusi ir išlikusi *publikavimo instrumentas, forumas, mediumas ir, žinoma, turgus.*[233]

Ką jos kritikai skyrium kalbėjo apie poetų skaitymus, debiutantų vertinimą ir nuosprendį jiems, literatūros istorijai nėra svarbu. Tačiau jų priešininkai iš pat pradžių labiausiai prieštaravo dėl to, kad naujos vokiečių literatūros kūrimas nuo „nulio" trukdąs ne tik egzilio literatūros reintegracijai, bet ir apskritai kliudąs susijungti nutrūkusioms dvasinėms ir kultūrinėms tradicijoms. Įsijungusio į „Grupę 47" Böllio santūrumas emigracijos literatūros atžvilgiu nesumažėjo. Kad ir kaip ten būtų, *„kritinio realizmo"* tendencija davė naudos Bölliui kaip rašytojui.

Literatūrinių Böllio bandymų užuomazgos nėra aiškios iki šiol. Pirmieji ketvirtojo dešimtmečio tekstai dingo karo metais. Nauja pradžia 1945–1947 metais dar nepakankamai nušviesta. *Buvo nepaprastai sunku tuojau po 1945 metų parašyti nors pusę puslapio prozos*, yra sakęs Böllis pokalbyje su Urs Widmer.[234] Nepaisant šių sunkumų, kitoje vietoje rašoma: *tarp 1945 ir 1947 metų įvairiuose laikraščiuose išspausdinau, man regis, maždaug 60 novelių.*[235] 1977–1978 metų Böllio raštų leidime jų pasirodė vos pusė tuzino. Iš minimų *keturių, penkių, o gal ir šešių romanų*[236] buvo išleistas vienas, *Testamentas* – tai įvyko tik 1981 metais, jis

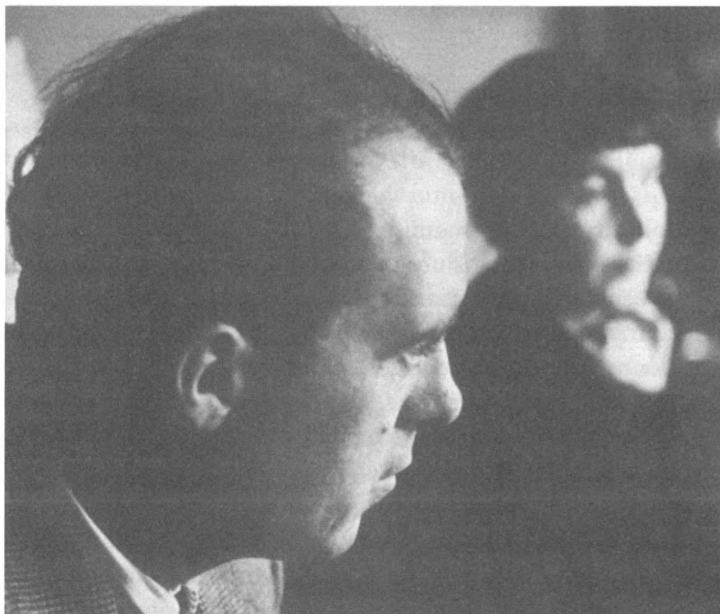

pasirodė trumpojo romano pavidalu. Tačiau yra medžiagos, rodančios, kad pirmuosiuose apsakymuose matyti aiškūs tobulėjimo ženklai. Pirmuosiuose apsakymuose pasitaikydavo psalmių motyvų, kuriuos galėjo inspiruoti bažnytinė liturgija, jie mistika nuspalvindavo daugelį iš tų literatūrinių eskizų. *Koks baisus tas religinis užsidegimas, kuriuo garbstomas šautuvas! Kaip nepelnytai čia buvo vertinama askezė, atgaila ir vargas sukandus dantis bukaprotiškumo hierarchijos tarnyboje.*[237] *Buvo nenusakomai tylu tą valandą, prieš dar vieną sambrėškio atodūsį...*[238] Kitoj vietoj su *pašaipiu gašlumu* įsiveržia granatos[239] – tokius pasažus reikia priskirti prie menkų liekanų to, ką Böllis yra pavadinęs *krūva patetiškai plepaus šlamšto,* parašyto ankstyvuoju periodu.[240]

Alfredo Anderscho ir Hanso Wernerio Richterio žurnalas *Der Ruf*, kurį Böllis savo prisiminimuose greta Döblino *Das Goldene Tor* ir *Karussell* (kurioje 1947 metais pasirodė kai kurie jo darbai) išskiria iš tuoj po karo atsiradusių *daugybės literatūrinių laikraščių*[241], *kritinio realizmo* stiliaus prasme turėjo Bölliui įtakos dar prieš jam asmeniškai susipažįstant su šia grupe. Tiesa *patetiniai* elementai išnyra pirmajame romane psalminių leitmotyvų pavidalu, suformuodami neretai paviršutinišką tektoninį audinį, tačiau nebedažydami visos pasakojimo medžiagos *plepiu šlamštu.*

Literatūra tuo metu buvo priklausoma nuo licencijų, kurias duodavo karinė vadovybė. Amerikiečių vadovybė palaimindavo žymiausius objektyviojo realizmo kūrėjus; prancūzų – rimčiausius egzistencializmo filosofus ir eseistus. Pakanka mesti

Su žmona Annemarie

žvilgsnį į trivialiąją literatūrą, kad pagrįstume pirmąjį teiginį. Begnita Bischoffs romano *6 teisingieji*, vaizduojančio šeštojo dešimtmečio pradžią, antrojo skyriaus pradžioje rašo: „Ji mielai skaitė Ernestą Hemingway'ų, Johną Steinbecką, Tennessee Wiliamsą, Arthurą Millerį ir daugelį kitų ..." Reedukacija puoselėjo būtent tokį vienpusiškumą. Tai buvo būtina sąlyga „Griuvėsių literatūros" susiformavimui ir apčiuopiama kliūtimi tapo tik tada, kai Böllis ir kiti autoriai panoro išardyti didžiąsias pasakojimo formas. „Griuvėsių literatūra" buvo užpildyta mažosiomis prozos formomis.

Terminas „Griuvėsių literatūra" yra tinkamesnis negu „Plynas laukas" ir „Nulinis taškas", nes nėra metaforiškas ir konkrečiai žymi dalyko turinį. 1952 metais, žvelgdamas į Federacinės Respublikos pradžią, Böllis gynė tą literatūrą. Ji teigė, jog tvarkingas pasaulis gali sugyventi su anuo, nuniokotu pasauliu ir su jo išlaisvintomis pozityviomis jėgomis: *...žmonės, apie kuriuos mes rašėme, gyveno griuvėsiuose, jie atėjo iš karo... jie jokiu būdu negyveno visiškoje ramybėje, visa, kas buvo aplink juos ir juose, nebuvo idiliška, o mes, rašantys, jautėmės jiems tokie artimi, kad tapatinome save su jais.* Taip Böllis atsikerta už save ir už savo kolegas tam *priekaištingam tonui*, kuriuo jie *aiškiai* buvo *užgauliojami* dėl to, jog aprašinėja sudaužytą tikrovę.[242] Atsikirsdamas jis apeliuoja ne tik į realybę, bet ir į klasikinį literatūrinį Charleso Dickenso bei Honoré de Balzaco realizmą; Böllis čia iškelia *europinės epikos protėvį* Homerą kaip pirmąjį *karo, griuvėsių ir sugrįžėlių į tėviškę literatūros*[243] autorių, tuo būdu, žinoma, išmaningai kanonizuodamas vokiečių pokario literatūrą kaip aukštojo stiliaus meną. Böllis ne tik kviečia sugrįžti prie literatūrinio realizmo tradicijų, jis turi galvoje ir kritinį XIX amžiaus realizmo užtaisą, o būtent tuo stipri Böllį supančią dabartį tyrinėjanti pokario metų literatūra: *mūsų uždavinys – prisiminti, jog žmogus egzistuoja ne tik tam, kad būtų valdomas, jog mūsų pasaulyje sugriovimai paliečia ne vien išorę ir jie nėra tokie mažareikšmiai, kad būtų galima užsigydyti žaizdas per kelerius metus.*[244]

Į paties Böllio *griuvėsių literatūrą* tais metais įsipina pirmieji satyros požymiai („Mano brangioji koja"; „Ant tilto"). Tačiau daugumoje jo kūrinių ir ypač pirmame trumpajame romane *Traukinys atvažiavo laiku*, pasirodžiusiame 1947 metais, viešpatauja nereflektuotas tikėjimas likimu, amorfinis krikščioniškai mistinis religingumas. Böllio tradicionalizmą rodo graudus formos pamaldumas – kareivio sapnai apie taiką, *mokymąsi... kambaryje... su knygomis... muzika... eilėraščiais... gėlėmis;* Šuberto sonata užfrontėje; taip pat ezoteriška aliuzija į arfininko dainą Goethės *Vilhelme Meisteryje* – „kas vienatvei pasiduoda, tas tuoj būna vienas...". Sudvasintas meilės supratimas, *meilė be geismo* pasirodo kaip abstraktus prieglobstis nuo meilės kančių. Kartais prasimuša griežtas moralizavimas, esą *pats blogiausias dalykas* nutinka tada, kai *blondiną* suvilioja *sargas*[245], o nenorinčio taikytis su šia vilione, *nes jis nenorėjo, nes jis nenorėjo... tokiu tapti*[246], laukia teisinga didvyrio mirtis. Tokiose vietose Böllio kalba virsta psalmėms būdingu bereikšmių pasakymų kartojimu, kuris kvepia nestilingumu. Tačiau apskritai šiems Böllio pradmenims tinka mintis, kuri šauna į galvą grįžtančiam iš fronto kariui, kai šis, atnešęs jaunai moteriai žinią, kad jos vyras krito mūšio lauke, aptinka šią meilužio glėbyje – mintis, kuria Böllis išreiškia istorinę epochų sąsają: *Žinojau, kad karas niekada nesibaigs, niekada, kol kur nors pasaulyje kraujuoja jo padaryta žaizda* („Žinia").[247]

Šaltasis karas ir ekonomikos stebuklas

Dar prieš pasirodant 1949 metais pirmajam romanui *Traukinys atvažiavo laiku*, Bölliui 1947-aisiais gimė sūnus Raimundas, 1948-aisiais – sūnus René. Paskutinis sūnus, Vincentas, atėjo į pasaulį 1950 metais. Buvo ko rūpintis šeimyna. Patenkinti kasdienius poreikius juodojoje rinkoje buvo sunku. Tuo labiau įsidėmėtina Bölliui turėjo būti 1948 metų birželio 20 dieną įvykdyta valiutos reforma. Reformą daryti nusprendė šalys sąjungininkės. „Vietiniai gyventojai" turėjo taikstytis su tuo, kad vienai „galvai" santykiu 1 : 1 su reichsmarke buvo skiriama 40 DM. Kitas mažas pinigų likutis buvo keičiamas maždaug santykiu 100 : 6,5. Iš pradžių visi jautėsi kaip pasakoje, nes staiga parduotuvės ėmė sprogti nuo susikaupusių atsargų. Böllis prieš valiutos reformą už *didesnį trumpąjį apsakymą* galėjo uždirbti ketvirčiui svaro arbatos ir kavos, už kitokį – *aštuonioms „Camel" rūšies cigaretėms*[248] juodojoje rinkoje, o *valiutos reformos dieną* be jokių rūpesčių buvo galima nusipirkti *...vaisių, mėsos, dar arbatos, kavos (savaime suprantama, ir cigarečių) ir... iš tiesų „puikaus" (juokingai pigaus) rašomojo popieriaus.*[249] *Dvidešimt viena vokiečių markė*, kurias gavo Heinrichas, Annemarie ir Raimondas Bölliai, *mums atrodė nenusakomas turtas.*[250] Reikėjo laiko, kad atsitokėtum nuo tokio pasakiško įvykio. *Tik* po valiutos reformos *supratau, kodėl kai kurios leidyklos ir redakcijos su džiaugsmu išmokėjo man avansą; jos*

įgijo teisę spausdinti mano kūrinius nemokėdamos honoraro tvirta valiuta.[251]

Bet buvo ir kitokių implikacijų. Po pirmojo Vakarų sąjungininkių, kurios ėmėsi valdyti savo okupuotą Vokietijos dalį, žingsnio sekė ir antrasis: 1948 metų rugsėjo 1 dieną buvo suformuota Parlamentinė taryba, kuriai vadovavo Adenaueris. Ji turėjo sukurti Vakarų Vokietijos konstituciją. Federacinės Respublikos, kuri liko pavaldi okupacinei valdžiai, „Pagrindinis įstatymas" buvo priimtas 1949 metų gegužę. Taip buvo įtvirtintas Vokietijos padalijimas. Tik vėliau, praėjus *pokario metų euforijai*[252], Böllis suprato, kad valiutos reforma buvo pirmasis žingnis ta linkme: *valiutos reforma: ji buvo reikalinga kaip techninis aktas, nes ji sukūrė privilegijų, kurios ir iki šiol egzistuoja mūsų ekonomikos sistemoje... kartu su valiutos reforma buvo įdiegtas griežtas kapitalistinis modelis...*[253] Šiame modelyje išsikerojęs vokiečių *tiesiog liguistas kabinimasis į turtą*[254]. Kad buvusi pigi produkcija dabar *nešė kapitalą vadinamosios tvirtos markės pavidalu*, tą *ekonominį stebuklą* jis jau esą *seniai įžvelgęs.*[255]

Böllis susiejo šio griežtai kapitalistinio modelio Federacinėje Respublikoje atkūrimą su bendruoju šio šimtmečio istoriniu procesu: *manau, kad Vokietija, 1918–1945 metų Vokietija kariavo slaptą pilietinį karą, kuriame kairė grūmėsi su dešine, arba, sakykime, kapitalizmas su socializmu. Tačiau apsispręsti nepavyko, pilietinis karas nieko neišsprendė...*Kadangi Vokietija ne pati *išsilaisvino iš fašizmo*, bet *buvusi išlaisvinta keturių sajungininkių jėgos*, tai *ir dėl kapitalizmo ar socializmo vietoj jos apsisprendė* sąjungininkės.[256] Tas pat, žinoma, tinka ir socialistiniu ženklu paženklintai Rytų zonai ir VDR, tačiau, kad ir kaip ten būtų, dvigubos valstybės vokiškose žemėse įkūrimo iniciatoriai buvo vakariečiai. Buvo stiprinama jų ekonominė ir militarinė galia. *Čia prisidėjo ir remilitarizacija: tai labai svarbus įvykis, lemtingesnis negu... valiutos reforma.*[257]

1945 metais Böllis ir jo kartos draugai buvo *visiškai apolitiški*[258], bet Federacinės Respublikos įsijungimas į Vakarų bloką privertė Böllį *jaustis atsakingu už tolesnę Vokietijos istoriją.*[259] Tai buvo

Su žmona ir sūnumis Raimundu, Vincentu ir René

akimirka, kai buvo propaguojama remilitarizacija ir tai daroma labai sumaniai, neatsižvelgiant į gyventojų, iš kurių Böllis tikėjosi budrumo, *valią*[260]. Per praėjusius trisdešimt metų išsaugoti tą budrumą darėsi vis sunkiau.

Tai buvo tūžminga Berlyno blokados, Korėjos karo ir Dulleso–Conanto–Clay–Adenauerio valdymo epocha, joje formavosi nematomi Böllio prieštaravimai valstybei. Šioje pasibaisėtinoje bikinių ir mini bikinių epochoje Böllis sukūrė visą jo kūrybą persmelkiančią *beprasmybės (Sinnlosen)* sąvoką.

Šita beprasmybė buvo klaiki[261], – rašoma antrajame Böllio romane *Testamentas,* dešimtyje mažų skyrių laiškų forma papasakotuose karo išgyvenimuose. Pirmajame romane *Traukinys atvažiavo laiku* buvo suvokta, kad karą ir kitus panašius dalykus sukelia visos visuomenės *aparatas – per daug paklusniai, bailiai, nuolaidžiai sukurtas šitas aparatas*[262]. *Milžiniška uniformos demonų,*

idiotiškai iškraipiusių vertybes, suteikusių galią įsakinėti *visiškai neišmanantiems, neprotingiems* žmonėms, *armija* vilkosi *per visą Europą.*[263] *Iš abejonių, nuobodulio* ir *bado*[264], viešpatavusių fronte, pagrįstai kilo ta *klaiki beprasmybė.* Tačiau toks pavadinimas atsirado būtent 1948–1949 metais, kai valiutos reforma ir valstybės įkūrimas pažadino Böllio visuomeninį įtarumą ir jis staiga suvokė karo *beprasmybę* reiškiantis kitokiomis formomis. Funkeris Wenkas gina nuomonę, kad kiekvienas *malonus žmogus, kuris nuolat padoriai ir nepriekaištingai elgiasi, kareivinėse* esąs *kiaulė!* Ir laikydamasis 1948–1949 metų požiūrio tęsia: *taigi buvo X ir buvo XY, kuris šiandien kartėlį dėl laikinai suirusios karjeros slopina amerikietiškomis cigaretėmis bei miglotomis politinėmis viltimis ir nuolat susitikinėja su savo ankstesniais draugais, kad galėtų prisiminti, kaip „mes jiems parodėme". Ir Y, kuris su įnirtingu uolumu rengiasi tapti prokuroru arba dėstytoju, renkasi abi profesijas, kur yra pakankamai erdvės užsipulti tiek beginklius, tiek kareivius: vaikus ir armiją.*[265] Taigi *beprasmybę* gimdo karo išgyvenimai, tačiau sąvoka sukuriama po valiutų reformos ir Vokietijos padalijimo, o paskui greitai per karą, aukas, mirtį pritaikoma įvairiose visuomenės srityse: pavyzdžiui, viename 1950 metų apsakyme „Biznis yra biznis" veiksmas vyksta tuo laiku, kai *spekuliantai... pasidarė sąžiningi.*[266] Tuo laiku, kai sustingusi darbo moralė sako: *juk reikia turėti profesiją... Tačiau juk anksčiau buvo sakoma: kam ji reikalinga, – mums reikia tik kareivių.*[267] Viena pirmųjų atstumtųjų figūrų Böllio kūryboje pavojaus akivaizdoje paprieštarauja, jog kiekvienas atstatomojo darbo kūrinys labai greitai gali būti sugriautas: *kam čia dar dirbti? Manau, kad čia beprasmiška dirbti.*[268] Apsakyme „Juodos avys" (1951) kalbama apie labai stropų *šefą, tą nenuilstantį raguotį,* jo *visiškai beprasmę egzistenciją.*[269] Trečiasis romanas *Kur tu buvai, Adomai?*(irgi 1951) baigiamas pagrindinio veikėjo mintimis, – jis prie savo tėvų namų visai prieš pat karo pabaigą žūsta nuo granatos: *beprasmiška, galvojo jis, juk visiškai beprasmiška.*[270] Ketvirtajame romane *Namai be šeimininko* (1953) tęsiasi *atsitiktinės, beprasmės mirties* kare[271], *beprasmiškai paaukoto jaunimo* tema.[272]

„Airiškame dienoraštyje" paminimos *beprasmės* geriančio jaunimo[273] *žaidimo taisyklės*. Satyriniame apsakyme „Atstumtasis" (1957) *beprasmybės* sąvoka pritaikoma vartotojiškai gyvensenai[274]; romane *Grupinis portretas su dama* toji sąvoka, tiktai pasišaipant, pavartojama pramaišiui su sąvoka *geidulingumas*.[275]

Kadangi ši sąvoka yra kilusi iš karo išgyvenimų, tai nieko keista, kad Böllis satyriškai ja pasinaudoja ir kalbėdamas apie Federacinės Respublikos karinį aparatą. Ji labiausiai apibendrinama vieno kunigo kalboje toje byloje, kuri vaizduojama apsakyme „Komandiruotės pabaiga" (1966). Į *tezę*, kad *...jauną žmogų karinė tarnyba padaro piktą, netgi piktybišką*, kunigas atsako: *nieko nėra jaunam žmogui labiau pragaištinga, kaip susidurti su tokia milžiniška organizacija, kurios esmė yra absurdiško nereikšmingumo produkcija, kone begalinis niekas, taigi beprasmybė...*[276] Sąvokos *beprasmybė* artumą prancūzų egzistencializmo absurdiškumui* pagrindžia apsakymo konstrukcija, kurios ašis – *happeningas*, kurio metu jaunas kareivis sudegina bundesvero džipą. Tačiau truputėlį anksčiau Böllis išplėtė *beprasmybės* sąvoką[277]: štai kaip kalba apsakyme „Kaimo bažnyčia" (1965) mokesčių tikrintojas, pradėjęs eiti tarnybą *dvidešimt devintųjų rudenį*[278] : *anksčiau kariuomenėje man kartais net smagu būdavo savo kailiu patirti tobulą beprasmybę, ir, beje, šitas noras patirti beprasmybę buvo priežastis, kodėl aš studijavau iš pradžių civilinę teisę, paskui ekonomiką, iš šios gavau cum laude ir nuėjau dirbti į finansų valdybą. Šitaip mano manija susirinkti beprasmybės patyrimą buvo patenkinta...*[279] Jau iš šios vietos aišku, kad Bölliui *beprasmybės* sąvoka jokiu būdu nėra absurdiškumas, kuriam būdingas prasmės nebuvimas. Be to, jis niekada neužima – kaip galėtų sugestionuoti „Komandiruotės pabaiga" – nihilistinės pozicijos, kuri gimsta absurdiškumo terpėje. Taigi Böllio pasaulio supratimas, jo pasaulėžiūra yra labai stabilūs ir turi vertę. Böllio *beprasmybės* sąvoka yra tas pats, kas ir Böllio priešinimasis romėnų valstybės[280]

* Kitoje šio apsakymo vietoje „absurdiškumo kvartetą" prieštaringai sudaro beprasmybė, neproduktyvumas, nuobodulys, tinginystė.

tvarkai, kur *visiems daiktams yra įstatymai,* – apie tai jau buvo kalbama pirmajame skyriuje. Tai pasipriešinimas ne tik kariuomenei ir *civilinei teisei,* bet ir – o tai svarbiausia ir visiškai nelaukta – pasipriešinimas bet kokiam reglamentui. Ekonomikos stebuklo vaisius, Böllio *beprasmybė,* brandina prieštaravimą apskritai vartotojiškos visuomenės normoms ir reikalavimams.

Taigi Böllio *beprasmybė* nėra pagrįsta samprata kaip Sartre'o ar Camus egzistencializme arba Nietzschės darbuose. Tiksliau sakant, *beprasmybė* yra stebėjimų išdava ir apibendrinimas. Böllis šia sąvoka reaguoja, o ne veikia.

Paskutiniame jo romane, *Rūpestinga apgultis* (1979) tai ypač aiškiai atsiskleidžia apžvelgiant praėjusį pagrindinio veikėjo gyvenimą. Fricas Tolmas, valdybos narys, dabar vieno laikraščių koncerno, kuris po kapitalistinės akumuliacijos *įteisinimo*[281] *auga kaip ant mielių*[282], prezidentas, mano, kad visas jo gyvenimas tolimas nuo prasmės ir yra bevertis. *Kartais, sėdėdamas prie rašomojo stalo bejėgis savo „imperijos centre", jis tikrai bijodavo visiško paralyžiaus...*[283] *ir dabar jis turėjo ne tik tą vieną, didžiulį, beprasmį biurą, turėjo ir dar vieną, milžinišką, beprasmiškai didelį...*[284] Tai gana specifinis kapitalistinis darbo pasaulis, ir jį Böllis apibūdina terminu *beprasmybė*. Tolmo mintys kreipiamos į tikrąją gyvenimo vertę – *savo gyvenimo likusią dalį jis mielai būtų praleidęs žiūrėdamas į paukščio skrydį, gerdamas arbatą, klausydamasis Ketės, kuri nuostabiai diletantiškai, „iš širdies", kaip ji pati sakydavo, skambina Bethoveną*[285] – ir mes atpažįstame kasdienybei labai nelauktai priešpastatomą kultūrą, „ilgesingų santykių su paskendusio svajonėse idealumo Vokietija sistemą", kuri, kaip parodė jau romanas *Traukinys atvažiavo laiku,* yra kilusi dar ankstyvojoje „barbariškumo epochoje"[286]. *Testamente* Funkeris Wenkas, *baimės* ir kitokių egzistencialistinių vaizdinių persekiojamas žmogus, šią kultūros sąvoką apibendrina kaip *miglotą ir abejotiną tam tikro grožio ir tvarkos svajonę.*[287] Taip išaiškėja pagrindinis Böllio estetikos kanonas – harmonija, netgi klasicistiškumas. Turint tai omeny *beprasmybės* ne tik negalima sieti su absurdiškumu, prie-

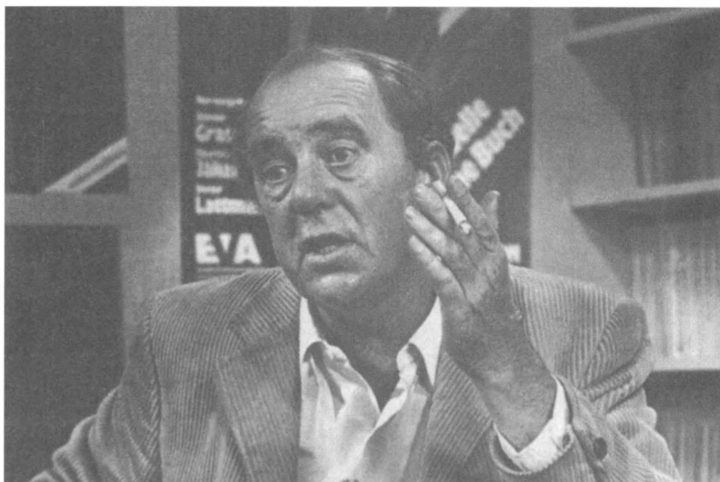
šingai, Böllis joje ieško prasmingumo. Tradicijas, padedančias jam šiose paieškose, mes bandysime apčiuopti visoje jo kūryboje, įskaitant ir paskutinį romaną *Rūpestinga apgultis*, kuriame kaip Federacinės Respublikos visuomenę lydintis leitmotyvas minimi *chaosas ir irimas*[288].

Didžiosios koalicijos valdymo metais Böllis viešuomenėje nuosekliai elgiasi kaip disidentas. Greta *beprasmybės* plačiąja prasme, kurią *šiuo metu* jis ypač gerai juto, atsiranda dar vienas motyvas, taip pat iš peties kritikuojantis visuomenę. Tai *buivolas*. Šis motyvas, kaip alegorinis ženklas, tapo žinomas iš romano *Biliardas pusę dešimtos* (1959) kuris, taip sakant, užbaigia didžiosios koalicijos epochą Böllio kūryboje. Priešpriešinant *ėriuko* ir *buivolo* motyvus, šiame romane schematiškai atskiriami geri ir blogi žmonės – maždaug taip, kaip Paskutinio Teismo metu bus atsijojami pelai nuo grūdų. Tiek šiame romane (ir, tarp kita ko, psalmės „Ganyk mano ėriukus" citatoje), tiek simbolių kupiname apsakyme „Griaudėjančių kanopų slėnyje" („Im Tal der donnernden Hufe") dorų ėriukų įvaizdis šiek tiek blyškokas. Böllio kūryboje tai nėra pagrindinis motyvas. Ilgai galima kalbėti apie sudėtingą *buivolo* motyvą. Jo – kaip ir *beprasmybės* temos – pradžią galima atsekti trumpajame romane *Testamentas* ir ten išsiskleidžiančioje *kietakaktiškumo* panoramoje, atspindinčioje visą politinį ir visuomeninį to meto turinį. Pasakojama apie buvusį nacių karininką, Federacinės Respublikos karjeristą ir teisės daktarą Šnekę: *jis pasidarė kiek apkūnesnis, veikiau jaunesnis nei senesnis, jo elgesyje išryškėjo pirmieji kietakaktiškumo požymiai, kuriais neišvengiamai užsikrečia tam tikro geriausių vokiečių sluoksnio atstovai, kai jiems sukanka trisdešimt dveji ir jie tampa pakankamai suaugę, kad galėtų stoti į savo tėvo partiją ir aktyviai dalyvauti jos veikloje.*[289] Išlikusį Böllio ryšį su tradicijomis čia rodo istorinė apžvalga. *Vokiečiai,* – taip vėliau Böllis paaiškino viename pokalbyje, – *savo istorijos (aš nenoriu kalbėti apie kaltę) niekada neišsiaiškino... Atkūrus karines pajėgas, sugrįžo senieji nacių karininkai, vėl iš internuotųjų tarpo ar iš savo tylių kampų suskato lįsti pramonininkai...*

Juk dėjosi nepaprasti įvykiai. Manau, kad generolas Clay ar kuris kitas, paklausęs Adenauerio žmonių, be kita ko, nuteistų už karo nusikaltimus, patarimo, patylomis visiems pritariant paleistas iš arešto ir išsiųstas atostogų....[290] Adenauerio memuarai apie tokius patarimus aukštiems pareigūnams mielai teikia informacijos. Šių memuarų *kalba išdavikiška,* – taip mano Böllis, – *ji atskleidžia beveik viską, ji atskleidžia manipuliacijas, atskleidžia gudrybes, kurios čia buvo naudotos, ir visa tai mes vėliau pavadinome restauracija...*[291] Visame šiame plačiame kontekste pokario metais *visai mechaniškai* atlikta *vadinamoji denacifikacija* Bölliui turėjo pasirodyti kaip *viena iš Europos istorijos veidmainysčių, turinčių didelių padarinių.*[292]

...rimtai kaip buivolas, kuris dešimtmečiais nieko kita nėra ėdęs tik pareigą[293], – taip 1950-aisiais, praėjus metams po žodžių apie tam tikrų karjeristų *kietakaktiškumą,* sakoma apie vieną policininką, kuris savo pavaldiniams draudžia *būti liūdno veido, liepdamas jiems vadovautis dabartinio valstybės vadovo devizu: laimė ir muilas.*[294] Nuo to laiko Böllio romanuose tvarkos saugotojai dažnai įgauna *buivolų* pavidalus. Romane *Biliardas pusę dešimtos* jais tampa teroristai naciai. Tačiau Böllis, – tiek pirmuosiuose *trumpojo romano* bandymuose, tiek kurdamas pirmąjį savo, gana siauros temos, romaną, tiek rašydamas epochos romaną – istorinį *buivolo* motyvo konkretumą nukėlė anapus tikrovės panaudodamas *buivolo sakramento* temą. (Analogas čia bus *ėriukas,* pakylėtas iki *Dievo avinėlio*[295].) Vėliau Böllis pats atmetė tokią visuomeninės tematikos *redukciją.*[296] Tačiau jis ne kartą gynė tą romano skyrių, kur atskleidžiamas *buivolo* motyvo istorinis šaltinis, kur paminimas *senasis buivolas, didžiojo buivolo vardas,* su kuriuo prasidėjo epochos nelaimė: *Hindeburgas.*[297]* *Šis dalijimas į dvi dalis „Biliarde pusę dešimtos" daugiausia remiasi manuoju supratimu apie Hindeburgą ir visus vokiečių nusikaltėlius, kurie vieninteliai, mano nuomone, yra atsakingi.*[299] *Vokiečių nacionalai (= Na-*

* Baigiamuosiuose epizoduose istorines ribas ženklina kitas istorinis asmuo, amerikiečių *užsienio reikalų ministras Dulles.*[298]

cionalinė liaudies partija) kartu su pramonininkais ir bankininkais ... juos aš laikiau buivolais.[300] Bet jie ne tik *buvo*, jie dar **yra**, konstatavo Böllis pasibaigus Adenauerio erai, kai į viešumą iškilo faktai, kad ministerijos skyriaus vedėjas Globke, nuo 1953 metų – federalinio kanclerio kanceliarijos vadovas, parašė komentarus nacių Niurnbergo rasių įstatymui, kad Hubertas Blankenhornas, dešinioji Adenauerio ranka, dirbo kartu su Ribbentropu, kad Theodoras Oberländeris, nuo 1953-iųjų – „realizavimo" ministras, buvo nacių ekspertas Rytų klausimu. 1976 metais Böllis pasakė Rene Vincentui: *manau, kad buivolai yra antrame plane... Kadangi pas mus Federacinėje Respublikoje įsigalėjo demokratija, reikia jų vieną kitą išstumti į priekį... Jeigu jūs panagrinėtumėte, kaip jie reiškiasi visuomenėje, išvystumėte, kad jie kalba ir mąsto taip pat primityviai, kaip ir 1932 metais.*[301]

Nėra ko stebėtis, kad nepasitenkinimas *šio laiko* įvykiais atsispindi Böllio kūryboje. Turime galvoje ne tik nepasitenkinimo tematiką, kurią atspindi *beprasmybės* ir *buivolo* motyvai. Turime omenyje didžiųjų šeštojo dešimtmečio pabaigos–septintojo pradžios romanų *Biliardas pusę dešimtos* ir *Klouno akimis* (1963) koncepciją.

Su kardinolu Fringsu, 1958

Biliardas pusę dešimtos yra pirmasis Böllio bandymas savo epochą pavaizduoti nuosekliai veikėjų likimus pasakojančiame romane. Vienos šeimos istoriją nuo 1907 iki 1958 metų, pasitelkiant sąmonės srauto techniką, pasakoja įvairūs jos nariai. Daugelio sąmonės srautų linijos tiesiasi sinchroniškai, tai Böllis jau buvo išmėginęs romane *Ir nepasakė nė žodžio*. Šis mažasis romanas labai sėkmingai vienos poros santuokos problematiką sutalpino jų vienos dienos minčių atspindyje. Romane *Biliardas pusę dešimtos* šios pasakojimo technikos jau neužtenka, kad atsiskleistų epochos turinys, tam reikia istorinių-visuomeninių epizodų. Pasakojimo laikas susispaudžia iki vienos dienos, 1958 metų rugsėjo šeštosios, kai šeimos galva švenčia savo aštuoniasdešimtąjį gimtadienį (beje, tą dieną karo metais krito vienas

iš sūnų), ir šioje redukcijoje glūdi formalistinė būtinybė, kuri veikia ir turinį, kai atkuriami sūnaus Roberto prisiminimai apie prieš septynerius metus vykusius įvykius. Personažų ratas siauras – tik viena šeima kartu su jos draugais ir priešais, o vieta – viešbučio biliardinė, kur dažniausiai atgimsta Roberto prisiminimai, irgi per ankšta; puikus atradimas ir pats dabartyje vykstantis veiksmas, – Robertas žaidžia biliardą, ir per stalą rieda alegoriniai laimės ir nelaimės rutuliai.

Gindamasis nuo romano *Klouno akimis* kritikų Böllis siūlė įžvelgti tai, kas norima pasakyti, o ne kas vaizduojama. Jis žmonos palikto pagrindinio herojaus vieno vakaro prisiminimus ir svarstymus interpretuoja mitologiškai: *iš tikrųjų tai Tesėjo ir Ariadnės istorija: Tesėjas labirinte, Ariadnė nukerpa siūlą ir jis lieka ten. O labirintas, tą aš šiuo atveju galiu tikrai pasakyti, nes žinau sąsajas, žinau kontekstą, yra politizuota vokiečių katalikybė.*[302] Raštų I tomo *(Radijo ir teatro pjesės, filmų scenarijai, eilėraščiai, 1952–1978)* pratarmėje Böllis irgi energingai pabrėžė tą patį. Knygoje ryškėja Bažnyčios satyra, Federacinės Respublikos su Bonoje tvyrančiu *pensininkų klimatu*[303], *konfesiniu teroru,* apie kurį Böllis nuo *Krikščionių demokratų sąjungos atsiradimo laikų aiškiai ir primygtinai kalbėjo*[304], kritika. Böllis *klouno akimis* išreiškia didelį susierzinimą, kurį jam kelia visos Federacinės Respublikos – o viename epizode, kuris vyksta Erfurte, ir VDR, – visuomeninės institucijos. Šio susierzinimo apogėjus yra mintys apie *savižudybę*[305].

Palyginti su konceptualiu bei tematiniu abiejų didžiųjų Adenauerio eros romanų netvirtumu, trumpieji pirmųjų Federacinės Respublikos metų Böllio romanai, sykiu – ir jo indėlis į *griuvėsių literatūrą,* yra gerokai didesnės meninės vertės. Ši vertė buvo pripažinta labai anksti. Nuo tada, kai Böllis 1951 metais iš „Grupės 47" buvo premijuotas už apsakymą „Juodos avys", iki šeštojo dešimtmečio vidurio nebuvo metų, kad Böllis nebūtų gavęs vienos ar dviejų literatūrinių premijų. Tačiau po romano *Klouno akimis* Böllio produktyvumas aiškiai sumažėjo. Jis atsigavo tik parašęs *Grupinį portretą su dama.*

Grupinis portretas su dama – Nobelio premija

Savo įžymiausią romaną, *Grupinis portretas su dama* 1971 metais Böllis apibūdino kaip *ankstesnių darbų santrauką ir tolesnę plėtrą*[306]. Kokie faktoriai galėjo paskatinti tą *tolesnę plėtrą*? Žinoma, Böllis – kaip ir visi vakarų vokiečiai – buvo atviras kitų literatūrų įtakai, sustiprėjusiai šeštajame dešimtmetyje. Jau minėjome vadinamąjį amerikiečių „kietąjį realizmą". Kaip tik tuo metu Heinrichas ir Annemarie Bölliai užsiėmė vertimais. Apie juos Böllis užsiminė 1964 metų gegužę ir birželį Johanno Wolfgango Goethės universitete Frankfurte prie Maino skaitytose vadinamosiose *Frankfurto paskaitose*, kuriose nuodugniai apmąstė savo kūrybą: jis įsisąmoninęs, *kad visa vokiečių pokario literatūra buvusi kalbos ieškojimo literatūra, ir todėl žinąs, kodėl dažnai mieliau verčia negu pats rašo: kažką pernešant iš svetimos kalbos dirvos į savąją atsiranda galimybė pajusti pagrindą po kojomis*[307].

Böllio ir jo žmonos išverstų anglų ir amerikiečių rašytojų kūryba apima plačią moderniojo realizmo sritį, kurioje matome tokius vardus kaip Kay Cicellis, Eilis Dillon, O. Henry, Paulas Horganas, Bernardas Malamudas, Jerome'as D. Salingeris ir Patrickas White'as (Australija). Be to, jiedu išvertė dramaturgų Brendano Behano, George'o Bernardo Shaw ir Johno M. Synge'o kūrinius. Bölliui be galo artimas tuomet pasirodė jautrusis atsiskyrėlis Salingeris ir vaidingas *didysis pokštininkas*[308] Shaw,

kuris savo „fabianizmą", tą nuošalią individualaus socializmo atmainą, išdėstė *Vadovėlyje revoliucionieriams* (į vokiečių kalbą išvertė Annemarie ir Heinrichas Bölliai, 1972). Tačiau tokie giminiški jausmai tik retrospektyviai patvirtina savo paties brendimą. Böllio pasirinkto kelio jie nenulėmė.

Tą patį galima pasakyti apie visus autorius, kuriuos Böllis perskaitė po 1945 metų. Pirmiausia jis mini Joyce'ą, Faulknerį ir Hemingway'ų, Sartre'ą ir Camus. Tačiau, kalbėdamas apie įtaką, greta užsienio autorių išvardija savo geruosius pažįstamus vokiečius: štai, pagrįsdamas naujo žanro *trumpo apsakymo* tradiciją, šalia amerikiečių jis kaip pavyzdį iškelia *Kleistą ir Hebelį*[309]. Tarp vyresniųjų vokiškai rašiusių rašytojų Kafka jam dabar atrodo *didžiausias*[310]; kitur Böllis apibūdina save kaip *seną Fontanės gerbėją*[311]. Apie Stifterį ir Jeaną Paulį atsiliepta *Frankfurto paskaitose.* Jie visi padeda Bölliui įtvirtinti anksčiau užimtas pozicijas. Tai nėra stebuklas. Böllis – kiek mes pažįstame jo kūrybą – į literatūrą atėjo baigdamas dvidešimtuosius metus, jau išaugęs iš „Verterio metų". Pradėti leisti savo kūrybą rašytojui toks amžius yra visiškai įprastas. Tačiau įvaizdžių, minčių pasaulio, būties ir visuomenės sampratos formavimasis tada jau būna pasibaigęs. Todėl tematikos atžvilgiu Böllio *Grupinis portretas su dama* yra tarsi ankstesnių jo darbų *santrauka,* formos požiūriu – *tolesnė plėtra.*

Böllis labai kruopščiai ir meniškai supynė naujųjų laikų istorijos visuomeninius veiksnius, įtakojančius pagrindinių herojų praeitį ir dabartį bei lemiančius romano veiksmą – visi jau yra panaudoti ankstesniuose kūriniuose: tai ir gerųjų personažų bjaurėjimasis darbu, bekojo išsakytas apsakyme „Mano brangioji koja", parašytame 1948 metais. Tą bjaurėjimąsi Böllis 1956 metais „iš neturėjimo ką veikti"[312] gerokai pastilizavo satyriniame apsakyme „Kažkas atsitiks" ir įtaigiausiai perteikė 1963 metais sukurtame klasikiniame „Anekdote apie darbo moralės smukdymą". Pasitelkus jaunojo Levo personažą – beje, ir pagrindinį *Grupinio portreto su dama* veikiantį asmenį, jo motiną

Leni, bei keletą jos draugų – tas pasibjaurėjimas pakilo į aukštesnį lygmenį, kur *atmetamas bet koks mąstymas apie naudą*[313]. Levo ir Leni istorija apverčia biurgeriško romano pagrindus, kuriais rėmėsi tiek nuo *Robinzono Kruzo* laikų įsigalėjusi *success story*, tiek jos priešinga forma – šeimos bei verslo žlugimo epopėja, užvaldžiusi biurgerišką romaną nuo šimtmečio vidurio, ir virsta šiuolaikišku pasakojimu apie autsaiderius. Gabus, jautrus Levas nuėjo dirbti *į kapinių tarnybą, paskui šlavė gatves*; dabar sėdi *cypėje*.[314]

Ši tematika glaudžiai siejasi su VFR plėtros nuo 1949 metų kritika. Iš karo pasipelnęs *nekilnojamojo turto savininkas* pirmiausia pastebi, *kad kaip tik tie didžiuliai butai senuose namuose yra palyginti pigūs ... juose atsiranda ląstelių, skelbiančių karą mūsų naudos siekiančiai visuomenei*[315]. Kiek vėliau pasakotojas duoda ženklą, kad *čia jau reikėtų naudos atmetimo sąvokos (toliau vadinamos NA)*[316]. O baigiantis romanui stoja laimingiausia akimirka – Leni teigia esanti *arti tikslo pasiekti karštai trokštamą visišką NA būseną*[317]. Ši tematika Böllio kūryboje dominavo nuo jo pirmojo premijuoto apsakymo „Juodos avys", paskelbto 1951 metais.

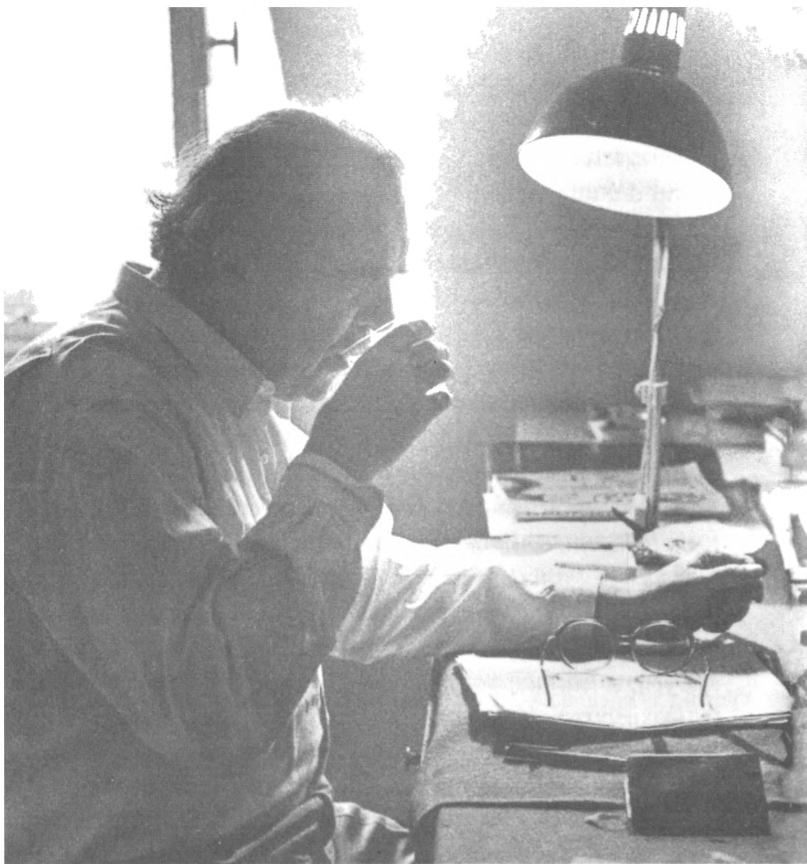
Vakarų industrinę visuomenę kritikuoti gali visi, bet Böllio VFR kritika yra iš esmės daug specifiškesnė. Tai greičiau užuomina, o ne atvira kritika. Užuominose minimi – kaip jau *Biliarde pusę dešimtos* ir *Klouno akimis* – istoriniai ir šių dienų vardai bei įvykiai. *Biliarde pusę dešimtos* Hindenburgas buvo pavadintas *buivolų* ir vokiečių nelaimių tėvu; dabar vadinamasis *Brühningo nuopuolis*[318] įvardijamas kaip vokiečių istorinio žlugimo pradžia. Komunistas, aktyviai dalyvavęs partijos veikloje *iki 68-ųjų*[319], iki *Prahos pavasario* užgniaužimo ir sovietų okupacijos, ketvirtojo dešimtmečio pasaulio istorijos padėtį komentuoja štai šitaip: *joks žmogus neišmatuos, kaip mes jautėmės tuos pusantrų metų, kai galiojo Hitlerio ir Stalino paktas!*[320] Apie Stalino SSKP „valymus" nuo 1935 iki 1938 metų imta kalbėti paskelbus, kad Sergejų M. Kirovą, vieną artimiausių Stalino bendražygių, nužudė Leonidas Nikolajevas, kurio veiksmai ir davė impulsą aniems „valymams".

Po šių istorinių vardų sekė dabartinėje, 1956–1970 metų Vokietijos politikoje šmėkščiojantys vardai. Pirmiausia buvo paminėtas restauracijos siekiantis Kelno bažnyčių kunigaikštis, kardinolas Josephas Fringsas, kurį šeštojo dešimtmečio viešoji nuomonė laikė, kartu su Adenauerio ir „Reino Merkurijumi", vienu iš *viską valdančiosios trejybės*[321]. Jo pasirodymo data romane tiksliai nurodyta, tai atsitiko *1956 metų spalio 10 d.*, kai kardinolas *laikė pirmąsias (ir ne paskutines) mišias VFR armijai ... Gereono bažnyčioje Kelne*[322]. Taigi visas klerikalinės militaristinės restauracijos sindromas, prieš kurį buvo nukreipta Böllio kūryba ir ypač jo epochą atspindintis romanas *Grupinis portretas su dama*, prisiminus ir tą, apie 1970 metus įvykusį VFR *posūkį dešinėn*[323], yra taip tiksliai užgriebtas, kad beveik nereikalingi tampa toliau minimi vardai *tas Straussas*[324], *Adenaueris*[325], Leni neigiami *atsiliepimai apie Barzelį, Kiesingerį, Straussą*[326] arba atsitiktinė vieno iš personažų kritika *Naneno arba Kindlerio* atžvilgiu ir jų *buržuazinio šūdino nusižeminimo*[327] pasmerkimas. Leni pagrindinis priešininkas, anas pasipelnęs iš karo *nekilnojamojo turto savininkas*, Böllio padedamas piešia įspūdingą Vakarų Vokietijos plėtros šaltojo karo ir ekonominio stebuklo metais foną; jis prisimena *didžiojo plėšikavimo dienas* ir konstatuoja: *Na, tas socializmo ir demokratijos supainiojimas, laimei, neilgai truko.*[328]

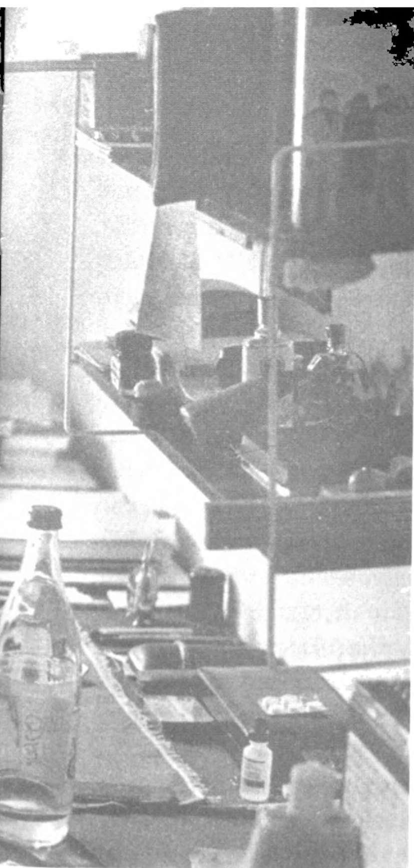
Tai štai kokie politiniai rėmai, kuriuose rutuliojasi romano istorija. Tai paprastas pasakojimas apie meilę, kuris, susiklosčius tam tikroms aplinkybėms, tampa sudėtingas; tai vokietės meilės rusų karo belaisviui istorija, kurios pasekmės atlydi mus iki dabarties. Prie tokio siužeto Böllis galėjo prikabinti tą problematiką, kuri nuolat pasirodo jo kūriniuose – tai atstumtieji ir teisėtumas, deklasuotieji ir atmetimo reakcija, bei ryšys, siejantis tuodu dalykus, taip pat pagrindinė Böllio tema – nuo *Ir nepasakė nė žodžio* laikų – meilė. Ji pasirodo *Grupiniame portrete su dama* įvairiopais pavidalais, užkoduota įvairiomis reikšmėmis. Ji seniai tapo nuolatine Böllio apmąstymų palydove, atspindinčia gyvenamo meto patirtį. *Frankfurto paskaitose* yra vieta, kurioje

tas ryšys ypač akivaizdus; regis, būtent joje glūdi pirminė *Grupinio portreto* koncepcija – prie kurios Böllis, kaip pats prisipažįsta, *labai ilgai* dirbo, net jei ir rašė nelabai ilgai[329]; be to, ji įdomi dėl nuorodos į „Katalikiškojo atsinaujinimo" tradiciją, į Charles'į Péguy. Pasažas skamba taip: *Aš jau sakiau: aš manau, kad vakariečių viršenybės prieš rytus jausmas yra pavojinga apgaulė, manau, kad visuotinis išjuokimas to, ką mėgstama vadinti rytietišku manieringumu, yra savižudiškas. Regiu nepagydomo iškreiptumo ir netikrumo ženklą ne tame, kad neva Rytuose yra skaistybė, o Vakaruose – ištvirkimas, tačiau tame, kad tas Vakarų pasaulis dar skelbiasi krikščionišku ... Tai, žinoma, pastato į keistą padėtį kiekvieną autorių, bandantį išreikšti religingumą ir meilę, atrasti stilių ir formą, ir paverčia bet kurį šeimos tėvą, kaip išpranašavo Charles'is Péguy, nuotykių ieškotoju; erotinių nuotykių ieškotojas, Kazanovos įpėdinis, turėtų nukelti skrybėlę prieš tokį potraukį nuotykiams. Daugiau jokio išsiskyrimo su mylimąja, juk viską taip lengva sutvarkyti – daugiau jokio alibi, nes galioja susitarimas, – daugiau jokio atšalimo, nes nėra skyrybų, nuodėmės, pavyduliavimo – tokioje visuomenėje meilė estetiškai nebeegzistuoja, nes neberanda formos, pasipriešinimo.*[330] *Grupiniame portrete* mes išvystame būtent tą medžiagos *estetinį pasipriešinimą*, kurį generuoja sudėtingos aplinkybės.

Dėl to *estetinio pasipriešinimo* ypač komplikuota romano *forma*. Anksčiau Böllis pasakojimo perspektyvą suteikdavo įvairiems savo kūrinių personažams, o dabar ta perspektyva priklauso vien pasakotojui, pačiam autoriui. Kritikai, šiuo atveju kalbantys apie Böllio įvestą „visažinį pasakotoją", pernelyg viską supaprastina; teisingas *terminus technicus* būtų „auktorialinis pasakojimas". Nes pasakotojas, *Aut.*, daug kartų nurodo, iki kurios ribos jis išsiaiškino Leni istoriją, taigi pabrėžia savo perspektyvos siaurumą. Tai ir ironijos priemonė – nuolat įsivaizduojami tą politiškai uždraustos meilės istoriją persekiojantys pavojai, ir realizmo priemonė, neva dokumentais pagrindžiant pasakojimo tikroviškumą. Iškreipta perspektyva yra meniškiausia romano pasakojimo priemonė.

Toje *Aut.* perspektyvoje susilieja abi romano veiksmo linijos: praeities tyrinėjimas ir dabarties įvykiai. Pagaliau prieš pabaigą pats *Aut.* įsimaišo tarp veiksmo personažų – romantiškas triukas, dar kartą sustiprinantis tikro išgyvenimo iliuziją, leidžiantis poezijai dar giliau įsiskverbti į gyvenimą. *Aut.* įsimyli palikusią savo ordiną vienuolę. Kadaise buvusi dvasinė jųdviejų meilė virsta vis kūniškesne. Tai kelias, priešingas Leni keliui, kuri vis labiau atsisakė kūniškos meilės. Tačiau ir Leni prisideda prie *masinio hepiendo*[331], ji pabaigoje *susimeta*[332] su vedusiu atvykėliu darbininku Mehmetu. Taip dar kartą iškyla tautinius skirtumus

1971

peržengiančios meilės tema. Žinoma, Böllis savo *damai* meilužiais parinko rusą ir turką norėdamas sužadinti tam tikrų Vakarų Vokietijos skaitytojų sluoksnių prieštaravimus ir, neapsiribodamas vien politiniais bei poleminiais romano motyvais, kilstelėti polemiką į emocinį lygmenį. Tokia galimybė romane irgi numatyta, nes pradžioje paminėta, kad dabar vėl pasipila *prakeiksmai, kurių priežastis atsirado bemaž prieš trisdešimt metų: komunistų kekšė, ruso meilužė;... net jai įkandin sušunkama: „Tegu tave", arba „dink iš čia", ir tikrų tikriausiai kartais net minima dujų kamera, dėl to nėra kokių abejonių...*[334]

Tiesą sakant, tame romane nėra griežto siužeto, tikros istorijos, jo medžiaga įgavusi tyrimo formą. Kai kurie kritikai nesuprato, kad *Aut.* pasakojimo perspektyva leido preciziškai suvaldyti medžiagą, atsigręžus iš dabarties kiek įmanoma išsamiau atspindėti pagrindinių charakterių plėtotę, nepamirštant jų auklėjimo bei perskaitytų knygų. Čia išryškėja tradiciniai specifinio vokiečių auklėjamojo romano elementai. Kai žvelgiant į Levo gyvenimą sakoma, kad *matydamas motinos bejėgiškumą ir jautrumą jis anksti suvokė, jog galų gale turės tapti „vyru namuose"*[335], mums pakankamai aiškios tampa biurgeriško tikslo įsivaizdavimo tradicijos.

Tam neprieštarauja faktas, kad dabartyje vyksta *nuoširdaus anarchizmo*[336] akcijos: Leni, kurios paveldėtą namą 1944 metų pabaigoje už beverčius popierinius pinigus nusipirko anas *nekilnojamo turto savininkas* ir kuriai gresia gyvenimas gatvėje, ištiesia pagalbos ranką nedidelis paramos komitetas, kuris suskanta rinkti jai pinigus; Levas dėl Leni suklastoja čekį, o galiausiai Levo draugas užblokuoja Leni namo duris šiukšlių mašina. Tai autsaideriški, individualistiniai, net romantiški veiksmai; jie neturi nieko bendro su politiniu anarchizmu.

Šiame romane turiningiausios intencijos krypsta ir visai priešinga linkme: siekiama suteikti meilei religinę, gydančią prasmę. Kai kurie momentai Boriso ir Leni santykiuose – kai ji paduoda jam kavą, ištiesia ranką, per antskrydžius su juo glaudžiasi rūsyje (katakombos) – sukelia mintis apie „eucharistinį prasmės suteikimą" (Arpádas Bernáthas). Bet *Aut.* pasakojime ne tik nenuilstamai sekuliarizuojama šventybė ir sykiu sakralizuojamas profaniškumas, ne tik atpasakojamas naujųjų laikų šventųjų gyvenimas, bet ir girdisi *Advocatus Dei* ginamoji kalba paskelbimo palaimintuoju procese (Theodore Ziolkowski)*. *Meilės be geismo* („Traukinys atvažiavo laiku")[337], *amžinos meilės* (*Kur tu buvai, Adomai?*)[338], dvasinės meilės patirtis pakylėta iki dangiš-

* Žr. Bernátho ir Ziolkowskio raštus: *Die subversive Madonna*, sudarytoja Renate Matthaei, Köln, 1975.

kosios meilės religinio patyrimo. Klementina, buvusi vienuolė, pabaigoje aiškiai pasako, kad meilės tema išvirsta šventųjų istorija, kurios veikėja yra Leni: *Vieną dieną ji paguos visus tuos vyrus, kenčiančius dėl jos, ji išgydys juos visus.*[339]

Tokia moteris jam labai *rūpėjusi visuose romanuose*[340], prisipažino Böllis, kalbėdamas apie Leni. Iš tiesų, ji be kita ko panaši į atgailauti nesiruošiančią Nelę iš romano *Namai be gynėjų*, o ypač į Katariną iš *Griaudėjančių kanopų slėnio*, į *mergaitę, kuri padarė tai, kas nedaroma*[341] – jos abi, nors ir įklimpusios seksualiniuose santykiuose, išsaugo minties skaistybę. Be to, Katarina yra ruso duktė, ir *svetimi žodžiai...*, pasakojantys jos motinos gyvenimo *legendą, – Maskva – komunizmas – raudonoji vienuolė, rusas*[342], – paverčia ją svetima jos aplinkai. Šis svarbus ruso motyvas nuolat padeda Bölliui vaizduoti susvetimėjimą. Tai mus atveda prie Leni sociologijos. Ir čia nepaprastai įdomu tai, jog pagrįstame, įtikinamai įvairius motyvus jungiančiame *Grupinio portreto su dama* tekste šiuo atžvilgiu tvyro savotiškas netikrumas, kuris sietinas su paties Böllio neįžvalgumu kalbant apie savo paties socialumą. Leni yra *dama*; jos tėvas, mūrininkas ir inžinierius statybininkas, *Aut.* nuomone, panašus ir į *proletarą*, ir *į poną.*[343] Tarp tų polių svyruoja ir Leni paveikslas. Dažnai minimas jos *tiesioginis, proletariškas, beveik genialus geidulingumas*[344] ir sykiu – jos *religingumas*, kuriuo turbūt apdovanojamos *didžiosios mistikės*[345]. Be to, ji *gana išpaikinta* ir dirbdama vainikų pynėja, *per savaitę uždirbdama daugiausia penkiasdešimt markių, išlaikė savo senąją tarnaitę net karo metu.*[346] Ji skaito Traklį ir Hölderliną, Kafką ir Brechtą. Ji *tokia išdidi, kokios būna tik pasakų princesės.*[347] Ir jos Borisas kartą apibūdinamas kaip *pasakų princas.*[348] Taip ir šioje linijoje įvyksta realybės ir sociologijos transcendencija, kurios užuomazgų teiktų šviesioje Böllio vaikystėje susiformavusi socialinė utopija. Heinzo Ludwigo Arnoldo paklaustas, kaip jis įsivaizduoja visuomenę, kurios atstovais būtų Levo ir Leni personažai, Böllis atsakė ją matąs *naudos nesiekiančią ir beklasę*. Tikriausiai suprasdamas, kad toks noras kiek netikėtas

esamoje situacijoje, Böllis dar pridūrė, kad jis įsivaizduotų tokią visuomenę *kiek lengvabūdiškai susimaišiusią, ne tokią griežtai ideologišką.*[349]

Be to, daugelis kitų temų ir motyvų romane yra linkę peržengti patys save – prisiminkime kad ir žydės vienuolės istoriją (jos prototipas galėtų būti Editha Stein – Kelno karmelitė Teresija Benedicta a Cruce, kuri iki pat deportacijos į Rytų naikinimo stovyklas slapstėsi Olandijoje) arba Romos–Nifelhaimo, tarsi dviejų polių, ant kurių laikosi romano veiksmas, sugretinimą, – ir pamatysime, jog *Grupinis portretas su dama* priklauso svarbių, savo laiką įvairiapusiškai atspindinčių romanų tradicijai. Kūrinio vaizdavimo manierai būdingas konkretumas, kurį į kitą lygmenį pakylėja visą tekstą persmelkiantys simboliai.

Kuo išskirtinė yra ši pamatinė struktūra Böllio estetikoje ar literatūros teorijoje? Abi pastarosios sąvokos vartojamos čia hipotetine prasme, nes Böllis, nors ir plataus literatūrinio akiračio kūrėjas, nėra kiek sistemiškiau išdėstęs savo teorinių pažiūrų. Adorno, Benjamino, Habermaso vardai Böllio raštuose vargiai pasirodo. Apie Vakarų Vokietijos teoretikus su jų svita – *savotišku elitu... kalbančiu savo kalba* – Böllis įtūžio akimirką pareiškė: *Jie tokie elitiniai ir pasipūtę, kad susigėsta, jei kas juos supranta. Taip yra.*[350] Böllis apskritai atmeta literatūros teoriją: *Visus tuos plepalus: forma, turinys,* littérature engagé, *ne* engagé *arba* pure, *laikau absoliučia nesąmone.*[351] Taip, jis mano, jog *visi tie nesutarimai dėl formalizmo ar realizmo yra iš esmės perdėti.*[352] Be to, Böllis, nepriimdamas vienos ar kitos teorijos, eina savo keliu: kalbėdamas, viena vertus, apie *socialistinio realizmo barbariškumą*[353], jis, kita vertus, kategoriškai priešinasi literatūrą užplūdusiai vadinamųjų „recepcijos estetų" madai: publika *manęs visiškai nedomina. Ir ji negali man daryti jokios įtakos.*[354] Böllis esmiškai nepasitiki ideologija, užsiimančia *pažiūrų šniukštinėjimu*[355], visuomet vykusiu ir dabar tebesitęsiančiu *sub aestheticis.*

Visam tam Böllis priešpriešina visiškai klasikine idealistine estetika pagrįstą literatūros sąvoką, kuri meno kūrinio tikrąjį

Švedijos kronprincas Carlas Gustavas įteikia Nobelio premiją, 1972 m. gruodžio 10 d.

veidą regi literatūros teksto formoje ir pavidale, o ne jo medžiagoje ir turinyje. *Man vadinamosios tikrovės daug nereikia*[356], nepailsdamas tvirtindavo Böllis. *Juk prozos turinys yra iš anksto duotas*[357]; ir dar: *Visa tai, ką pasaulio istorija lyg skudurus meta po kojomis – karas, taika, nacistai, komunistai, miesčionys, tiesą sakant, yra antraeilis dalykas. Išliekamosios vertės turi tik visa apimanti, net, sakyčiau, mitologinė teologinė problematika, kuri visada egzistuoja.* (Šioje vietoje justi įtaka, kurią Bölliui padarė Arpádo Bernátho ir Teodore'o Ziolkowskio *Grupinio portreto* aiškinimai.)[358]

Pirminė autoriaus medžiaga esanti *kalba*. Böllis atlieka idealistinį veiksmą – atskiria tikrovę ir kalbą, teigdamas *kalbą... turint savo įstatymus, savo moralę.*[359] Jos padedamas autorius sukuria *tikrovę*[360]. Ta *tikrovė* esanti – kaip Böllis nuolat patikina – *ne realistine prasme... ji susiformuojanti kalboje.*[361] Labai svarbi esanti

substancija, o ne *medžiaga; nes medžiaga apskritai pasirodo tik per formą, o forma mane domina mažų mažiausiai tiek pat kiek substancija.*[362] Tai klasicistinė mokyklinė kantinės ir dualistinės kilmės estetika, kurią kartų kartos mokėsi mintinai: „Ne iš masės per kančias išgautas,/lieknas ir lengvutis, lyg iš nieko plaukęs,/ stovi vaizdas prieš susižavėjusias akis" (Schilleris, „Idealas ir gyvenimas"). Didieji realistiniai Fontanės ir Thomo Manno kūriniai atsirado kaip priešprieša tai mokyklinei estetikai. O Nobelio premijos, įteiktos praėjus metams po *Grupinio portreto su dama* pasirodymo ir įtvirtinusios Böllio pasaulinę šlovę, liudijimo rašte aiškiai pasakyta, kad Böllis apdovanotas už vaizduojamąją galią ir už puikų savo laikmečio pajautimą.

Būtent šia tema savo sveikinimo kalboje, perskaitytoje prieš įteikiant premiją 1972 metų gruodžio 10 dieną, improvizavo ir Karlas Ragna Gierowas, nuolatinis Švedijos akademijos sekretorius. O paskui Švedijos kronprincas Carlas Gustavas įteikė Bölliui 68-ojo literatūrinės Nobelio premijos laureato medalį.

Persekiojimo ir rinkimų kampanijos

Šeštojo dešimtmečio viduryje paspukau į Airiją. Taip, tai buvo pabėgimas...[363], taip Böllis pareiškia po daugelio metų. Pačioje Airijoje jis tuomet sušuko: *o, tas persekiojimas namie!* (*Airijos dienoraštis*, 1954–1957) Priešiškumas, kurį patyrė Böllis, buvo ne vien pastarojo dešimtmečio vaisius. Tiesiog tą dešimtmetį vienas visiems žinomas žiniasklaidos koncernas savo sensacijų trokštantiems skaitytojams griebėsi nušviesti rašytojo veiklą, žinoma, sutrumpintu pavidalu, kaip tą paprastai daro panašios žiniasklaidos priemonės, imdamosi temų, peržengiančių jų kompetenciją.

Viskas prasidėjo per 1953 metų Kalėdas. Šiaurės vakarų Vokietijos radijas transliavo Böllio satyrinį apsakymą „Ne tik per Kalėdas" ir pristatydamas jį leido suprasti, kad šia istorija apie tetą Milą, kuri ištisus metus tetrokšta gyventi po Kalėdų eglute su kalėdiniais kepiniais, siekiama pasmerkti „veidmainišką restauracijos planus puoselėjančio laikmečio tipažą"[365]. Betelio bažnytinio radijo centrinės būstinės vadovas, Hansas Werneris von Meyennas, pamanė kitaip ir atvirame laiške Bölliui metė priekaištą, kurį prieš penkiasdešimt metų vienas katalikiškos pakraipos kultūros kritikas jau buvo išsakęs Thomui Mannui apšaukdamas šį „šaltu menininku" (Carl Muth): Böllio „dygi laikmečio satyra" buvo pavadinta „be meilės, kietaširdiška,

nežmoniška"[366], „kritika be atsakomybės", o ana radijo stotis – „deja, vis labiau atsiduodančia abstraktaus intelekto gniaužtams"[367]. Böllis gynėsi trumpai ir aiškiai; jis nenorėjęs *sumenkinti krikščioniškos Geros naujienos, netgi priešingai: jam rūpėjo nežmoniškas išorinis bruzdesys, supantis tą naujieną, prieštaraujantis bet kokiems žmogiškiems jausmams ir daromas tik dėl verslo. Su vokiečių būdu* – jį apginti ketino bažnytinio radijo centrinės būstinės vadovas – *galima padaryti fantastišką biznį...* čia Böllis pasitelkė *didžio krikščionio Chestertono* žodžius: „*Reklama yra turtingųjų elgetavimas*". Ji priminė ir „vokiečių būdui" būdingą *sentimentalumo ir brutalumo giminystę*, kaip pavyzdį nurodė vaikus bei gyvūnus mylintį pareigingą koncentracijos stovyklos prižiūrėtoją, kuriam jo būdas netrukdė žudyti. Matydamas *iš dalies atgrasų* Vokietijos *klestėjimą*, jis nemanąs, *kad sukeldamas šoką* padarysiąs *daug žalos mūsų restauracijos besiilginčių vakarų vokiečių savimonei.*[369] Taip prasidėjo karas. Atsiskyrėlis tapo oponentu. Jis buvo tiesiog priverstas imtis vaidmens, kurį vaidino jo po dvidešimties metų parašytos istorijos „Prarasta Katarinos Blum garbė" pagrindinė herojė.

Tais pačiais 1953 metais Alfredas Döblinas Theodorui Heussui pareiškė, kad jo „grįžimas į Vokietiją ..." virto ne „grįžimu", o tik „kiek ilgesne viešnage": jis „atpažįstantis, kurlink pučia politikos vėjas", tačiau nenorintis polemizuoti ir grįžtąs į Prancūziją. Su Hansu Henny Jahnnu jis buvo dar atviresnis: „galingesnis" už visus rašytojus „yra būtent rudasis maras, kuris šiandien pasirodo kitokiu pavidalu nei valdant Adolfui"[370]. Tačiau ir sunkiau įžvelgiamose, politiką lemiančiose kultūros bei visuomeninės veiklos sferose atidūs stebėtojai jau penktojo dešimtmečio pabaigoje įžvelgė kylantį nepasitenkinimą, kuris tik po penkiolikos metų išsiliejo į visokius opozicinius forumus. 1949 metų sausį – taigi dar prieš susikuriant dviem valstybėms – Brechtas, žvelgdamas į kultūros politikos įvykius Berlyne, pastebėjo: „pirmą kartą čia juntu dvokiantį provincijos alsavimą"[371].

Hermannas Kasackas, niekada negarsėjęs kaip atžagareivis, 1951 metų sausį pokario literatūroje pastebėjo „smulkėjimo

Su Günteriu Grassu per rinkimus, 1975

tendenciją, provincialumo natą"[372]. O Adorno konstatavo: „Elgesys su kultūra pokario Vokietijoje šiek tiek panėšėja į pavojingas ir dviprasmiškas saugumo paguodos paieškas provincialume."[373]

„Provincijos", „provincialumo" sąvoka čia pavartota šnekamąja prasme, nes Vokietijoje tuo metu neegzistavo sostinė, kurioje būtų vyriausybė, ir kurios kultūros standartais galima būtų matuoti provincialumą. Tad su kuo lyginama? Gal buvo sprendžiama iš tarptautinių pozicijų? Tačiau negalima nematyti ribotumo, kuriuo pasižymėjo Rytuose ir Vakaruose penktajame ir šeštajame dešimtmetyje viešpatavusios socialistinės ir, atitinkamai, kapitalistinės pažiūros į meną. Mastelį, kuriuo matuoti menas ir kultūra, Vokietijoje laikyti „provincialiais", teikė politinė teorija, taigi ir ideologija. Istoriografija vis aiškiau nurodo Adenauerio eros vienybę su 1930-ųjų metų įvykiais. Tuomet siekiant įtvirtinti literatūros cenzūrą buvo įvestas vadinamasis

Su Arthuru Milleriu, 1972
Su Aleksandru Solženicynu, 1974

„purvo ir šlamšto įstatymas". Dabar tarp šaltojo karo frontų suspaustoje Vokietijoje meno ir literatūros klausimai (poziciją lemdavo priklausomybė vienam iš nugalėtojų blokų) buvo sprendžiami baimės, siauro doktrinieriškumo atmosferoje, postuluojant dvasingus dalykus, tokius, kaip minėtasis „vokiečio būdas". Brechtą, sprendusį ne vien būdo klausimus, tuo metu vienas Krikščionių demokratų sąjungos ministras leido sau viešai palyginti su Horstu Wesseliu. Štai kodėl laikraštis *Bild* 1972 metais galėjo palyginti Böllį su nacionalsocialistų propagandos ministru Josephu Goebbelsu ir Vokietijos vieningosios socialistų partijos nariu bei VDR radijo „Deutschland" ir televizijos komentatoriumi Karlu Eduardu von Schnitzleriu. Taip prasidėjo persekiojimo kampanija, siekianti užčiaupti tam tikros VFR plėtros krypties oponentams burnas. Bölliui išnešti sveiką kailį padėjo tai, jog jis buvo garsus ir žinomas.

Böllis išgarsėjo šeštajame dešimtmetyje. Nobelio premija tik sutvirtino jo tarptautinę šlovę. Böllis dažnai sąmoningai tuo pasinaudodavo: jis užtardavo maištaujančius studentus, remdavo neparlamentinės opozicijos jėgas (NpO), Vietnamo karo metu protestavo prieš Richardo Nixono *brutalią karo politiką*[374], įteikė gėlių puokštę antifašistei Beatai Klarsfeld, po to, kai ši per Krikščionių demokratų sąjungos susirinkimą Berlyne buvusiam NSDAP nariui ir tuometiniam federacijos kancleriui Kurtui Kiesingeriui pliaukštelėjo per veidą (1968), reikalavo mokėti didesnius honorarus nepriklausomiems rašytojams (žr. *Gana kuklumo*; tai 1960 metais vokiečių rašytojų sąjungos steigiamajame susirinkime perskaitytas pranešimas), rėmė pilietines iniciatyvas, savišalpos grupes, *Amnesty international*, prijautė Čekoslovakijos demokratams, vadovavo VFR (1970–1972), vėliau tarptautiniam PEN klubams (1971–1974), padėjo sovietiniams disidentams, ieškojo kompromisų su Vakarų Vokietijos teroristais, užsiėmė leidybine veikla (kartu su Sartre'u ir kt.) norėdamas naujai išleisti konfiskuotą, suniekintą Michaelio „Bommi" Baumanno knygą *Kaip viskas prasidėjo*, nukreiptą prieš

Su Willy Brandtu

teismo sprendimą, kuriuo po Kelne įvykusių muštynių tarp Vokietijos komunistų partijos ir Vokietijos nacionalistų partijos narių laisvės atėmimo bausme nubausti tik pirmosios nariai, o pastarosios žmonės išsisuko. Visoms šioms akcijoms Böllio vardas suteikė svarumo. Įžymiausia vieša akcija tapo Böllio parama Vokietijos socialistų demokratų partijai, o ypač jo pasisakymas už Willy Brandto kandidatūrą į federacinės respublikos kanclerio postą (1969). Anksčiau šis rašytojas vienišius remdavo opoziciją, tačiau parėmęs VSDP jis pirmą kartą pademonstravo lyg ir norą identifikuotis – nors į partiją ir neįstojo.

Prieš pat 1969 metų rugsėjo mėnesį įvykusius rinkimus, kai VSDP pirmą kartą laimėjo daugumą, Böllis pareiškė dabartinėje Vakarų Vokietijoje įžvelgiąs viršininkų valstybę, kokią Heinrichas Mannas yra pavaizdavęs savo *Valdinyje*. Atsakydamas į Hanso Benderio literatūros žurnalui *Akzente* parengtą anketą

apie Heinricho Manno svarbą ir įtaką vokiečių kultūrai, Böllis pasakė: *Tereikia nežymių pakeitimų, kad šis, atrodytų, istorinis kūrinys virstų šiuolaikiniu romanu. Penkiasdešimt metų praėjo po jo pasirodymo, tačiau visame, kas ten vaizduojama – piktnaudžiavime „nacionaliniais", „bažnytiniais" dalykais, iliuziniais idealais apkvaitintoje žemiškoje, materialistinėje miesčionių bendrijoje, kuriai kelia įtarimą visi humanitariniai mokslai, socialinė pažanga, bet koks išsilaisvinimas, kurios moralė veidmainiška, kuri nekritiška valdžiai... – aš vis dar atpažįstu valdžiai nuolankios visuomenės prievartos modelį.*[375] Ar galėtų būti kitaip? Vokiečių imperijos, 1871 metais įkurtos su šūkiu „Vienybė prieš laisvę", istorijoje monarchistinės valstybės struktūros buvo sugriautos tik vieną kartą pustuziniui metų, 1923–1929 metų laikotarpiu. Istorijos požiūriu tai tik akimirka. Abi vokiečių valstybės kenčia dėl demokratinių tradicijų trūkumo, o tai stiprina *buivolų,* karjeristų, pasipelnymo trokštančiųjų ir laimėjimų garbintojų jėgas. Willy Brandto vadovaujama mažoji koalicija 1969 metų rudenį deklaruodama reformų būtinumą ir pasitelkusi į pagalbą federacinės respublikos prezidentą Gustavą Heinemanną sugebėjo nutraukti Krikščionių demokratų sąjungos valdymą bei patraukė savo pusėn kitas politinio spektro jėgas – liberalus, kairiuosius ir vidurio partijas. Patraukė ir Böllį. 1964 metais savo *Frankfurto paskaitose* jis dar teigė: *Nuostabi pareiga – būti valstybės piliečiu, o ne tik mokesčių mokėtoju, ko gero, neįkandama žmogui, nuo šešiolikos iki dvidešimt aštuonerių metų gyvenusiam valstybėje, kuriai kasdien linkėjo pražūties...*[376], o dabar jo pozicija pasikeičia. Jis išvydo galimybę išardyti *valdžiai nuolankios visuomenės prievartos modelį.* Adenaueris, Böllio manymu, nusipelnė pagarbos už tai, kad Vokietija išgyveno *didįjį periodą* (*Vokietijos Federacinei Respublikai jis buvo būtinas kaip oras),* tačiau turėjo *atsistatydinti vėliausiai 1959 metais.*[377] Septintojo dešimtmečio viduryje Böllis šiam kancleriui labiausiai priekaištavo dėl to, kad *buvo peržengtos bet kokios ribos krikščionybę, katalikybę tapatinant su Krikščionių demokratų sąjunga*[378]*; o tai,* – sakė Böllis – *kad krikščioniškumo propagavimas virto*

privačios nuosavybės ir keleto privilegijų gynimu, man iki šiol atrodo mirtina nuodėmė[379]. Būtent todėl Böllis troško politinio ir visuomeninio kurso pokyčio ir po Erhardo bei Kiesingerio vyriausybių atėjusiai į valdžią Willy Brandto koalicinei socialistų ir liberalų vyriausybei linkėjo tvarumo. Brandtas esąs *pirmasis vokiečių kancleris, kuriam svetima viešpačių tautos (Herrenvolk) tradicija*[380], ir: Brandtas bandąs *remtis jaunaisiais socialistais... kaip varomąja jėga*[381], – štai taip Böllis pagrindžia savo pasirinktą poziciją. Vidaus politikos srityje jis regėjo Brandtą kaip *perėjimo nuo pramonininkų prie darbininkų visuomenės, nuo išankstiniuose įsitikinimuose paskendusios iki apsišvietusios visuomenės* šalininką, todėl 1972 metais agitavo *socialdemokratinės rinkėjų iniciatyvos vardu* už Brandto perrinkimą.[382] Aptardamas užsienio reikalus, Böllis palaikė Brandto Rytų politiką, už kurią kancleris 1971 metais buvo apdovanotas Nobelio taikos premija, sakydamas, kad taip *Europoje išvalomos 45-ųjų metų liekanos*[383]. Net pasibaigus Brandto kadencijai, diagnozavęs nukrypimą *į dešinę,* Böllis ironiškai ir pragmatiškai svarstė: *jei būčiau stambus vokiečių pramonininkas, tai remčiau ir globočiau koalicinę socialistų ir liberalų vyriausybę. Tos politiškai tiek keiksnotos sutartys su Rytais, tarp kitko, visai pravertė didžiajam verslui.*[384] Žvelgdamas iš istorijos perspektyvos, Böllis buvo tvirtai įsitikinęs: *Willy Brandto, socialistų ir liberalų koalicijos pergalė Vokietijai ir vokiečiams buvo sensacija, istorinis šuolis...*[385]

Šių įsitikinimų nesugriovė net žudikiškos Springerio žiniasklaidos koncerno persekiojimo kampanijos, kuriose dalyvavo laikraščiai *Bild, Welt* ir jų sekmadieniniai priedai. Štai trumpa šio proceso – kurio pasekmės jaučiamos iki šiol – santrauka: 1971 metų gruodžio 23 dieną gautą pranešimą apie banko apiplėšimą Kaizerslauterne *Bild* paskelbia su sensacinga antrašte: „Baaderio ir Meinhof gauja toliau žudo“ – nors Ulrikės Meinhof, Adreaso Baaderio, Gudrun Ensslin, Holgerio Meinso ar Jano Carlo Raspės dalyvavimas nebuvo įrodytas. Reaguodamas į šią žinutę Böllis 1972 metų sausio 10 dieną žurnale *Spiegel* išspausdintame

straipsnyje „Ar Ulrikė Meinhof prašo pasigailėti, ar nori pasitraukti?" užsipuolė tokią *demagogijos formą*, atpažindamas joje *raginimą surengti linčo teismą, net atvirą fašizmą, persekiojimą, melą, purvą*. Jis perspėjo: *kyla klausimas, ar egzistuoja teisinė valstybė, jei platieji visuomenės sluoksniai raginami įvykdyti teisingumą, sužadinant sunkiai kontroliuojamus instinktus*... Jis užsipuolė Springerio laikraštį: *niekaip nesuprantu, kaip koks nors politikas dar gali duoti interviu tokiam laikraščiui.*[386] Jis išsakė savo būgštavimus: *Ulrikei Meinhof belieka tikėtis visiško negailestingumo*, nors buvę nacistiniai žudikai sulaukia pasigailėjimo arba slapta paleidžiami *teismo nuteisti karo nusikaltėliai.*[387] *Bild* kontratakavo 1972 metų sausio 11 dieną, palygindamas Böllį su minėtaisiais nacistų ir Vokietijos vieningosios socialistų partijos ideologijos vadais. *Welt* prisidėjo sausio 15 dieną, išspausdinę pokalbius su Hansu Filbingeriu, Badeno-Viurtembergo žemės ministru pirmininku, su Heseno teisingumo ministru, Bavarijos, Šiaurės Reino-Vestfalijos, Šlėzvigo-Holšteino vidaus reikalų ministrais ir bundestago Krikščionių demokratų frakcijos „bendrų ir teisinių klausimų" darbo grupės pirmininku, kurie nepritarė Bölliui. Kitą dieną *Welt am Sonntag* pareikalavo: „Atsistatydinkite, pone Bölli!" (turėta omenyje tarptautinio PEN klubo prezidento postas).

Ši galinga kampanija* įsisiūbavo tą mėnesį, kai Willy Brandtas, tuo metu – federacinės respublikos kancleris, padarė vėliau apgailėtą klaidą – paskelbė „Įsaką dėl radikalų", kuriuo buvo nurodoma kaip elgtis su ekstremistais federacinių žemių vyriausybių vadovams. Šį aktą Böllis vėliau apibūdino kaip *Brandto vyriausybės silpnumo priepuolį.*[388]

1972 metų birželio 1 dieną, kai Frankfurte prie Maino buvo suimtas Adreas Baaderis, Eifelyje policija apsupo Böllio užmiesčio

* Apie 1972 metų sausio/vasario straipsnius žiniasklaidoje žr. knygoje: *Heinrich Böll: freies Geleit für Ulrike Meinhof. Ein Artikel und seine Folgen*, sudarė Frankas Grützbachas, Köln, 1972. Naujas leidimas su tęsiniu: Heinrich Böll und Frank Grützbach, *Ein Artikel und seine Folgen. Immer noch und immer wieder: Springer*, Bornheim, 1982.

namą teroristų paieškos pretekstu, o Böllio svečiai privalėjo pateikti tapatybę įrodančius dokumentus. Böllis paprašė federacinės respublikos vidaus reikalų ministro Genscherio paaiškinti, *kokie spėjimai, įtarimai ar galimi įskundimai davė pagrindo šiai akcijai*[389].

Birželio 7 dieną bundestage įvyko diskusija vidaus saugumo klausimais ir joje krikščionių demokratų deputatas Friedrichas Vogelis pareiškė esą teroristams padeda „visokie Bölliai". *Quick* rašė: „Visokie Bölliai yra pavojingesni už Baaderio ir Meinhof gaują".

Böllis aštriai atsikirto birželio 12 dienos televizijos laidai „Monitorius" duotame interviu, apkaltindamas Krikščionių demokratų sąjungą susirgus *intelektualų persekiojimo manija*[390].

Metų pabaigoje, 1972 metų spalio 12 dieną, Böllis savo kalboje VSDP susirinkime Dortmunde išryškino persekiojimo kampanijos politinę prasmę: *Praėjusiais metais šioje šalyje pamatyta daug prievartos, daug kalbėta apie prievartą ir daug rašyta. Patylomis sutarta prievarta laikyti tik matomą jos dalį: bombas, pistoletus, rimbus, akmenis, vandens patrankas ir ašarinių dujų granatas. – Aš norėčiau čia pakalbėti apie kitą prievartą, prieš kurią kovoja socialistų ir liberalų koalicija, ir kuri atsigręžė prieš ją pačią: tai masinės publicistikos ir kai kurių spaudos koncernų prievarta, kuri negailestingai kurstydama aistras apsunkina darbą ir nesibodi šmeižto.* Böllis nurodė faktą, kad vyriausybei lojalūs *laikraščiai ir žurnalai ... jau seniai, patariant Krikščionių demokratų sąjungos patarėjui pramonės klausimais, buvo spaudžiami paprasčiausiu būdu – atimant iš jų skelbimų rinką.*[391] Taigi žiniasklaidos kritika, kuriai Böllis savo kūryboje skiria nemažai vietos nuo satyrų rinkinio *Daktaras Murkė* (1955) pasirodymo, perėjo į kitą plotmę. Dabar Böllio apmąstymų taikinyje šalia betarpiškos prievartos atsiranda netiesioginė, jį domina, kaip jos abi išugdomos ir praktikuojamos toje pačioje visuomenėje. Šiai problemai jis paskyrė savo pirmąjį darbą po Nobelio premijos: „Prarasta Katarinos Blum garbė, arba kaip atsiranda prievarta ir kur ji gali nuvesti".

Klauso Staecko plakatas

Novelė pasirodė 1974 metų liepos pabaigos keturiuose žurnalo *Spiegel* numeriuose su Rudolfo Augsteino prierašu, kad tai pirmas „beletristinis kūrinys“ žurnale nuo pat jo atsiradimo. Kūrinys 1974 metų rugpjūtį buvo išleistas atskira knyga 100 000 egzempliorių tiražu. Iki metų pabaigos iš viso buvo parduota apie 200 000 egzempliorių. Vien „Deutsche Taschenbuch“ leidyklos išleistas knygos tiražas pasiekė milijoną. Novelė buvo išversta į aštuoniolika kalbų. Tai, ko gero, pati įspūdingiausia Böllio parašytos knygos sėkmė. „Springerio leidyklos laikraščiai *Katarinos Blum* komercinio pasisekimo metais nespausdino savo bestselerių sąrašo.“ (Viktoras Böllis)[392]

Kitaip nei atsiskyrėlė Leni *Grupiniame portrete su dama*, Katarina yra *niekuo neišsiskiriantis personažas, ji visomis jėgomis*

dalyvauja ekonominio stebuklo kūrime, ji juo tiki...[393] Ji proletariškos kilmės. Katarina gimė 1947 metais kalnakasio šeimoje, pasakojimo metu, 1974 metų vasarį, jai – dvidešimt septyneri; ji pati užsidirbo nuosavam butui. Tačiau su Leni ją sieja nepaprastas jautrumas, skaistumas, o su kitais stipriais Böllio moterų personažais – ryžtas, neleidžiantis jai *atgailauti*[394] net nušovus savo *garbės* nuplėšėją. Štai kodėl Böllis ją vadina *puolusiu angelu.*[395]

Katarinos *garbę* nuplėšia *LAIKRAŠTIS*, apie kurio įpročius jau įžanginėse pastabose rašoma, kad *jų panašumas su laikraščio „Bild" įpročiais ... neišvengiamas.*[396] *LAIKRAŠTIS* sužinojo, kad Katarina įsimylėjo dezertyrą ir plėšiką, priglaudė jį ir kitą rytą padėjo jam pasprukti. Jaunasis vyriškis be jokių įkalčių paskelbiamas esąs teroristas, Katarina demaskuojama kaip *PLĖŠIKO MERGŠĖ*, pranešami fantastiniai dalykai apie *VYRŲ APSILANKYMUS* pas ją[397], į viešumą ištempiamas jos tėvas pravardžiuojant jį *užsimaskavusiu komunistu*[398]. Trumpai tariant, viskas taip iškraipoma ir galų gale apverčiama aukštyn kojomis, kad Katarina pasiryžta šaltakraujiškai nušauti žurnalistą Tiotgesą, apdrabsčiusį ją purvais prieš visą pasaulį. Tai paprasta kriminalinė istorija. Ir ji išplaukia iš Böllio poetine *prielaida, kad žmogų žmogumi padaro kalba, meilė, prieraišumas...*[399] Juk netiesioginė prievarta suardė net kalbą tų, kurie nuplėšė Katarinos *garbę*. Brutalus ir brutalizuojantis žargonas, kuriuo į ją kreipiasi policijos komisaras: *„O ar jis tave dulkino" – Katarina tučtuojau paraudo, išdidžiai jam atsikirsdama: „Ne, aš to taip nepavadinčiau"*[400] ir kuriuo su ja kalbasi persekiojančių straipsnių autorius: *„siūlyčiau pirmiausia pasibarškinti"*, išjudina veiksmą: *... pagalvojau: „pasibarškinti, kodėlgi ne?", išsitraukiau pistoletą ir tučtuojau šoviau į jį.*[401] Böllis kuo subtiliausiai įpina į kalbą *prievartos* temą.

Novelės sandara irgi yra nepaprastai meniška. Ji vėl – tokia forma atsikartoja nuo *Pasibaigusios komandiruotės* (1966) laikų – sukonstruota kaip procesas, kaip *tvarkingas vyksmas* (ironiškai tariant)[402], kuriame patalpinti 58 dažnai labai trumpi liudijimai, pakaitomis nušviečiantys vienas kitą. Išlaikoma ir auktorialinio

pasakojimo forma, būdinga *Grupiniam potretui su dama*. Istorija yra taip puikiai sukonstruota, kad autorius čia pirmą kartą leidžia sau panaudoti klasikinę tektoninę išankstinio paaiškinimo priemonę.

Apskritai imant, šiuo kūriniu Böllis tarsi įrėmino savo santykį su klasikine vokiečių literatūra, kuris paprastai išryškėdavo jo pateikiamose citatose, kreipimuose – ne visada galantiškiausiu būdu: *...gaudavo velnių net Hölderlinas*[403] – į *auctores*, arba tiesiog perskaitytų knygų sąraše. Savąjį *miesčioniškos kultūros pašlovinimą*[404] šioje novelėje jis užpildė turiniu, tiek pavadinime, tiek pasakojimo eigoje remdamasis Schillerio moraliniu pasakojimu „Nusikaltėlis be garbės" (1786). Suteikdamas medžiagai struktūrą, Böllis seka Kleisto įtampos kupinu apsakymu „Markizė fon O ..." (1808). Apie įvykį lakoniškai (Kleistui prireikė septynių, Bölliui penkiolikos eilučių) pranešama apsakymo pradžioje. Po to atpasakojama „negirdėto atsitikimo" (taip Goethė praktiškai apibrėžė novelę) eiga ir jo motyvai. *Prarasta Katarinos Blum garbė* – dar vienas Böllio indėlis į klasikinės vokiečių novelės lobyną. Auktorialine ironija paaiškintinas ir ryšys su klasikiniu harmonijos idealu, kuriuo Böllis sekė nuo *Testamento* laikų, nuo pat savo kūrybos pradžios: *Žinoma, labai apmaudu, kad čia pabaigoje tiek mažai kalbėta apie harmoniją ir tik labai menkai galime jos tikėtis. Įvyko ne integracija, o konfrontacija. Žinoma, kyla visai teisėtas klausimas, kam, tiesą sakant, arba kodėl?*[405]

Nusigręžimas

Nebenorėjau vadintis krikščionimi ir nebenorėjau taip būti vadinamas turėdamas omeny tai, kad bet koks oficialus žodžio „krikščioniškas" vartojimas (pvz. Krikščionių demokratų sąjungos atveju, vadinamojoje oficialiojoje Bažnyčioje) vis labiau verčia šį žodį keiksmažodžiu... – šis aštrus, 1973 metais pasirodęs pareiškimas apibendrino labai ilgai trukusį Böllio nutolimo nuo Romos Katalikų Bažnyčios procesą. Jau 1966 metais parašytas *Laiškas jaunam nekatalikui*, skirtas Günteriui Wallraffui, 1968 metais paskelbtas pareiškimas *Taceat Ecclesia*, kritikuojantis encikliką „Humanae vitae", kuri draudė katalikams vartoti kontraceptines priemones, gynė krikščioniškumą nuo partijų ir *oficialiųjų Bažnyčių*. O susvetimėjimo procesas, prasidėjęs dar pirmosios, ketvirtajame dešimtmetyje *Bažnyčią* ištikusios *krizės* metu, vyko toliau. Jį skatino *šios oficialiosios Bažnyčios nesolidarumas su... badaujančiais, vargstančiais žmonėmis...*[407] *Bažnyčios dar nesuvokė, kas yra meilė ...* jos tėra *teisiškai apsukrios institucijos, sugebančios pajungti sau meilę ir santuoką.*[408] *Toje pramoninėje kultūroje* tikintysis nematąs *daugiau jokio ryšio ar santykio tarp Bažnyčios ir darbo pasaulio*[409] – tokie yra esminiai Böllio priekaištai.

Bölliui ypač bado akis bažnytiniai mokesčiai. Nuo 1972 metų jis jų nebemokėjo. Štai kaip savo elgesį jis paaiškino savo pašnekovui prancūzui René Wintzenui: *Bažnyčių stiprybės Vakarų*

Vokietijoje, kurią jos įgyja gaudamos bažnytinius mokesčius, aš dar nesugebėjau išaiškinti jokiam užsieniečiui, nes niekas nesupranta, niekas netiki, kad tai tiesa, kad bažnyčios savaime, automatiškai gauna 10% pajamų arba uždarbio mokesčio. Tai sutvarkyta įstatymiškai ir negali kilti jokių klausimų. Jų pajamos, jų turtas yra lyg stambaus verslininko ... be jokio sąžinės graužimo laikau tą turtą įsigytą nusikalstamu būdu ...[410]

Taip Böllis 1976 metais priėjo prie išvados: *netikiu, kad galima regeneruoti vokiečių katalikybę*[411]. Tais metais jis nutraukė ryšius su Bažnyčia. Tai darydamas jis suvokė *nacionalinį skirtumą*, vokiškos katalikybės kitoniškumą. *Jei būčiau katalikas švedas, anglas, italas, prancūzas, lenkas, vengras ar norvegas, aš to niekada nebūčiau padaręs; to ir nereikėtų.*[412] Vien ano *pasibjaurėtino Lutherio* Vokietijoje Bažnyčioje išsivystė kryptys, kurias ypač plakė Böllio kritikos rykštė. 1979 metais kalbėdamas apie savo išstojimą iš bendruomenės, jis pasakė: *Vokietijos Bažnytinis susivienijimas... pokario Vokietijoje buvo toks karingas ir agresyvus, kad nacionalsocialistų meto šiurkštūs ir tikrai pavojingi nusižengimai man atrodo beveik nekaltai, nes jie įvyko esant spaudimui. Tai, ką mes vadiname restauracija, tiesą sakant, labiausiai skatino Vokietijos Bažnytinis susivienijimas, taip pat jo dalinis tapatinimasis su Krikščionių demokratų sąjunga.*[413] Ši Bažnyčios kritikos dalis papildo Böllio visuomeninę kritiką, anot jo pareiškimo 1973 metais, kai jis pats sau uždraudė vadintis krikščionimi: *„oficialūs" krikščionys pavertė viską, kas galėjo būti žmogiška, ciniška apgaule. Į tai galima žvelgti tik visuomeniniu ir politiniu požiūriu.*[414]

Iš religinės pusės viskas atrodo kitaip: pakrikštytas katalikas niekada negali palikti savo bažnyčios. Į jo išėjimą reaguoja tik valstybinės įstaigos, kitaip sakant, valstybės iždas, kuris nebeatskaito Böllio išpeiktų bažnytinių mokesčių. Tad Böllis gali teigti, kad *išstojo iš* Bažnytinio *susivienijimo. Tačiau,* – sako jis – *aš dar jaučiuosi priklausomas nuo kūno* ... Teologai galėtų nors kartą pasiaiškinti skirtumą tarp kūno ir susivienijimo.*[415] Tai iki šiol

* *Körperschaft* – susivienijimas (vok.), *Körper* – kūnas (vok.). *(Vert.past.)*

Su savo žmona

aiškiausia nuoroda į tai, jog Böllis linkęs pritarti šv. Pauliaus mokymui apie *Corpus Christi mysticum*, kuris – nors su mistiniu svyravimu aiškindamas daugelį detalių – patvirtina sakramentinį Kristaus, šventosios Dvasios, Romos vyskupo ir žemiško tikinčiojo bendrumą anapus natūralių visuomeninių bendrijų. Pijus XII tam mokymui 1943 metais paskyrė paskutinę encikliką.

Kur atsikreipė tikintysis Kristumi, jei nusisuko nuo savo Bažnyčios? Kultą ir dogmas jam pakeitė vidinė komunijos vizija. Tikėjimas dar giliau įleido šaknis į jo vidų. Tikėjimas nuo to tik stiprėja. Iš tiesų, regis, tą vidinio gilėjimo procesą nuo *Grupinio portreto su dama* laikų akivaizdžiai rodo Böllio kūryboje pro materialius veiksmus prasišviečianti dvasinė prasmė. Egzistencializmą, kuriuo, sekdamas mada, rėmėsi Böllis savo karjeros pradžioje, religiniai klausimai nustūmė į antrą planą.

„Mes gimėme tam, kad kentėtume, kad žinotume, kodėl kenčiame. Mūsų skausmas yra vienintelis dalykas, kurį galėsime parodyti", parašyta *Testamente.*[416] Daugybė *baimės* išgyvenimo formų pirmajame romane buvo kita egzistencialistinė patirtis; prisimindamas pasaulinę pramonės krizę Böllis apie *baimę* pasakė, kad jos *neišvengs niekas.*[417] Kalbėdamasis su Nicolasu Bornu Böllis pripažino savo ankstyvąją kūrybą turint egzistencializmo elementų, kurie jam buvo net svarbesni už realią medžiagą.[418] Apie Böllio *svetimumo* jausmą jau kalbėjome aptardami jo santykį su Kelnu. Pokalbiuose su René Wintzenu, Werneriu Kochu ir kitais *svetimumas* kaip kategorija nuolat išnyra drauge su *egzistencinių komponentų* sąvoka, o kūrinyje *Ir kas išaugs iš to berniuko?* yra išraiškinga vieta, kur Böllis apibendrindamas taip kalba apie ketvirtajame dešimtmetyje jį supusį pasaulį: *svetima, svetima man buvo viskas, kas vyko ten už manęs, svetima ir vis svetimiau.*[419] *Grupiniame portrete su dama* tuo momentu, kai *beprasmybė* juokaujant supainiojama su *geidulingumu, egzistencinis komponentas* žaismingai pateikiamas kaip *egzistencinė* pasakotojo, *Aut.*, užduotis, o greta kitų pasaulėžiūrų – materializmo, realizmo, liberalizmo, katalikybės ir t.t. – pasiūlomas ir *egzistencializmas.*[420] Egzistencializmo kategorijos nereikalingos ten, kur dominuoja mistinis religingumas.

Kita vertus, reikia pridurti, kad atsiskyrėlis ėmė ieškoti sąlyčio taškų su politika bei visuomene ir iš ten pasipriešino jį persmelkiančio *svetimumo* jausmui. Kad ir kaip ten būtų, akivaizdu, jog nauja Bažnyčios kritikos pakopa sutapo su jo visuomeniniais įsipareigojimais VSDP. Toje Bažnyčios kritikoje reikšmingą vietą užima sakramento kritika. Čia dar kartą grįžtama prie istorijos teigiant, *kad katalikybės formavimuisi per didelę įtaką turėjo Roma.*[421]

Visi sakramentai turi mistinį matmenį, kurio neįmanoma kontroliuoti racionalia, juridine prasme.[422] Bažnyčioje *įteisinta* komunija, santuoka, kunigų įšventinimas netenka savo gydomosios galios. *Jaunystėje galbūt pats to nesuvokdamas pajutau dvilypumą, mane*

prislėgė žinojimas, jog tiek mažai sakramentai paveikia žmones kaip masę. Įsivaizduokite, kad milijonai žmonių rytais priima šventąją komuniją, kad jie penktadienį ar šeštadienį išpažįsta nuodėmes ir kad istorijos tėkmėje tai atsitiko milijardus kartų, ir, tiesą sakant, tai visiškai nepakeičia žmonių ... netikiu, kad automatiškai priėmę sakramentą tikrai tapsime išganyti. Išganyti tapsime tik susidūrę su konkrečiais, pasakyčiau, geidulingais duonos ir vyno, meilės ir brolybės patyrimais.[423] Ištisos motyvų grupės – pradedant *Gurkšniu Petöckyje (1950) bei Duonos skoniu (1955),* baigiant kavos puodeliu, kurį *Grupiniame portrete su dama* Leni ištiesė rusų karo belaisviui, – įtarsi įkūnija sakramentą.

Paskutiniųjų dešimties metų kūryboje iškyla naujas motyvas, pretenduojantis tapti *nauja sakramento sąvoka*[424], kurios siekia Böllis (arba vengia senosios), tai atgailos arba atgailos nepažinimo motyvas. Leni ir Katarinos personažai aprašyti kaip *nepažįstantys atgailos*. Sykiu jos *išdidžios*. Sykiu tai dar reiškia, kad jos nei nusižeminusios, nei linkusios atgailauti. Taigi jos nepasiruošusios išpažinčiai ir komunijai. Ir joms nebereikia tų institucionalizuotų sakramentų. Vienoje iš paskutinių satyrų, „Pranešimai apie tautos pažiūras", parašytoje 1975 metais, *Rotgimpelis* ironiškai apsimeta *atgailaująs* dėl buvusios *veiklos Berlyno ir Dortmundo anarchistų tarpe*[425], kitas *radikalų šalininkas gailisi savo laiku šuniui... apie kurį žinojo, kad anas priklauso Gudrun Ensslin giminaitei, numetęs visą maišelį, kupiną sultingų avino kaulų*[426]. Šitaip abu veidmainiaudami gauna visuomenės atleidimą. „Tautos pažiūros", išleidus įsaką dėl radikalų, tapo didžiule veidmainyste.

Kol kas paskutinis šios motyvų grandinės taškas yra Rolfo Tolmso, anarchisto autsaiderio, išpažintis Böllio romane *Rūpestinga apgultis* (1979), kurioje šis, abstrakčiai formuluodamas, užima *išpuikusio* atgailos nepažįstančiojo poziciją: *...mes nejaučiame jokios neapykantos, net pasišlykštėjimo, mes tik niekiname tuos, kurie nuolat kartoja seną maldelę – niekiname ir tuos, kurie, pasitelkę šnipus, šniukštinėtojus, draudimus dirbti, suteikia progą mūsų bendrapiliečiams plepėti apie mus; pavojų kelia mūsų išdidumas, mūsų*

išpuikimas.[427] Ko gero nesuklysime spėję, kad Böllis tokiais tekstais norėtų tarti paguodos žodį tam tikrai grupei šios visuomenės prakeiktųjų, nes *oficialioji Bažnyčia* valdoma savo vyriausiojo piemens (*Romoje pasitaiko nuostabių reiškinių. Aš nekalbu apie Vatikaną. Patylėkime apie poną Wojtylą*[428]) su tuo nesusidoroja.

Böllis aštriau nei kiti juto Vakarų Vokietijos visuomenės būklę, – pagelbėdavo kelionės į užsienį ir gyvenimas svečiose šalyse. 1953 metais jis nuvyko į Paryžių, po to 1954 metais ilgai, išvažiuodamas ir sugrįždamas, viešėjo Airijoje, 1956 metais aplankė Švediją. 1962-aisiais Böllis pirmą kartą išsiruošė į Sovietų Sajungą, 1971 metais pirmą kartą apsilankė JAV. Toliau sekė Čekoslovakija, Izraelis, Graikija, Pietų Amerika. Iš ten gautų apdovanojimų ir pagarbos ženklų reikėtų paminėti tris garbės daktaro skrybėles, kurias jam tais pačiais 1973 metais įteikė įvairūs Anglijos ir Airijos universitetai.

Bet tęsėsi ir persekiojimo kampanijos. Viena tikriausiai ypač užgavo Böllį – jam buvo imta prikaišioti, esą jis nepakankamai solidarus su sovietiniais rašytojais disidentais. Böllis negalėjo gintis, nes tada būtų kilęs pavojus jo asmeniškai pradėtoms pagalbos akcijoms. Tačiau paskelbęs 1973 metų vasarį laikraštyje *New York Times* straipsnį „A Plea for Meddling" („Reikia įsikišti") Böllis nesusilaikė nuo viešų pasisakymų, užtariančių Andrejų Amalriką, Andrejų D. Sacharovą, Vladimirą Bukovskį, Glosmaną. Viską pasako jau vien jo draugystė su Aleksandru Solženicynu ir Levu Kopelevu. Jų emigracija pastūmėjo Böllį pakeisti savo požiūrį į vokiečių 1933–1945 metų emigracijos literatūrą: *Tikriausiai tai, ką... vadiname vokišku išsilavinimu, emigravo bet kokiu atveju – ir ne tik su žydais.*[429] Emigravę rašytojai *niekada iš tikrųjų* negrįžo į restauracijos siekiančią Vakarų Vokietiją.[430]

1974 metais teroristams nušovus Berlyno teismo rūmų prezidentą Güntherį von Drenkmanną, Böllio persekiojimo kampanija vėl įsisiūbavo. Von Drenkmanno laidotuvių vakarą vėlyvosiose „Laisvojo Berlyno" radijo žiniose kalbėjęs Matthias Waldenas leido sau priskirti Böllį prie tų, kurie „savo bedvase

Su Siegfriedu Lenzu, 1981 metais

simpatija smurtininkams patręšė... dirvą prievartai"*. Waldenas taip teigdamas neatsižvelgė į ką tik pasirodžiusią novelę „Prarasta Katarinos Blum garbė", o citavo Böllio 1966 metų kalbą, kurioje sakoma: *ten, kur galėjo ar turėjo būti valstybė, aš matau tik keletą pūvančių valdžios likučių*[431], ir straipsnį žurnale *Spiegel* apie Ulrikę Meinhof. Jo citatos buvo netikslios. Böllis padavė jį į teismą, ir byla nuo Kelno žemės teismo per kitas dvi aukštesnes instancijas nukeliavo iki konstitucinio teismo. Po aštuonerių metų bylinėjimosi komentatorius buvo pripažintas kaltu pažeidęs asmens teisę į neliečiamumą.

Kito šmeižikiško pasisakymo, kuris nuskambėjo praėjus tik keletui savaičių po Waldeno komentaro, autoriaus, Krikščionių

* Žr. tekstą: „Böll gegen Walden (Springer). I dalis", in *Ein Artikel und seine Folgen. Immer noch und immer wieder: Springer*, sudarė Heinrichas Böllis ir Frankas Grützbachas, Bornheim, 1982.

demokratų sąjungos Berlyno frakcijos vadovo Heinricho Jodokuso Lummerio Böllis negalėjo paduoti į teismą, nes šis naudojosi parlamentaro neliečiamybės statusu. Parlamentaras atsisakė dalyvauti Berlyno burmistro Klauso Schützo suruoštame priėmime Böllio ir Helmuto Gollwitzerio apdovanojimo Tarptautinės žmonių teisių gynimo lygos Carlo von Ossietzky medaliais proga teigdamas, kad Böllis esąs *vienas iš prievartos globėjų*[432].*

Po trejų metų šie kaltinimai vėl pasikartojo, jie iškilo net bundestago diskusijų vidaus saugumo klausimais metu. Šį kartą akstinas buvo Hannso Martino Schleyerso, Vokietijos darbdavių sąjungos prezidento, pagrobimas 1977 metų rugsėjo 5 dieną, kurio metu žuvo jo vairuotojas ir trys jį lydėję policininkai. Pats Schleyersas buvo nužudytas 1977 metų spalio 18 dieną. Stojo „Vokietijos ruduo", – taip vadinosi Volkerio Schlöndorffo dokumentinis filmas, prie kurio sukūrimo prisidėjo ir Böllis, – *viena iš atgrasiausių Vokietijos pokario istorijos epochų*[433]. Böllis kartu su Berlyno vyskupu Kurtu Scharfu, pastoriumi Heinrichu Albertzu ir Helmutu Gollwitzeriu apeliavo į įkaitų pagrobėjų sąžinę: *Tegu žmoniškumas pergali jūsų planus...*[434] Tačiau Springerio spaudos persekiojimo kampanijai nesimatė galo ir, kaip ir 1974 metais, ji sunkia našta užgriuvo net Böllio šeimos narius.

Bölliui vis labiau rūpėjo įspėti visuomenę. Norėdamas „apginti Respubliką"[435], jis jungėsi su kitais bendraminčiais. Jis pasisakė prieš *nuolatinį įstatymų griežtinimą ir keitimą. Terorizmo,* – sakė jis – *neišnaikinsime įstatymų keliu. Tai rodo pasaulinė praktika* (Hanjo Kestingui).[436] – *Jei baimė bus nuolat kurstoma ir maitinama, pamažu, nepastebimai, žingsnis po žingsnio saugumo labui gali būti paaukota laisvė.*[437]

* 1974 metų gruodžio 12 dieną Krikščionių demokratų sąjungos frakcijos pirmininkas Bundestage Karlas Carstensas Duisburge 3000 klausytojų akivaizdoje pareiškė: „Raginu visus žmones laikytis atokiai nuo terorizmo aktų, o ypač rašytoją Heinrichą Böllį, kuris dar prieš keletą mėnesių Katarinos Blum slapyvardžiu parašė knygą, pateisinančią prievartą."

Pastarasis didelis Böllio romanas *Rūpestinga apgultis*, pasirodęs 1979 metais, kelia klausimą, kokių aukų reikalauja *saugumas*, koks didelis esąs *pavojus, kad mes tapsime totalitarine šalimi*[438], kokia valdžia tada valdys visuomenę. Kritikai pasipiktino. Böllio iškelti klausimai pataikė tiksliai į tos visuomenės centrinę nervų sistemą.*

Šiame romane minėtoji kapitalistinio darbo pasaulio kritika yra tik dalis didesnės, žiniasklaidą kritikuojančios temos dalis, temos, kuri Bölliui rūpėjo jau nuo seno, o dėmesį jai dar labiau stiprino karti asmeninė patirtis. Čia einama nuo būtinumo *pasirinkti vieną iš dviejų kelių*[439] kamerų akivaizdoje iki jų *žiočių ugnies*[440] keliamos mirtinos grėsmės. Pagrindinis veikėjas Fricas Tolmas, gyvenimu nusivylęs senas ponas ir pilies savininkas, yra laikraščių koncerno prezidentas, ir nors jis sklandžiai dėsto spaudai apie *augimą, pakilimą, susitaikymą, tarifų autonomiją, interesų harmoniją*[441], tačiau pats viduje *baiminasi augimo*[442], akumuliatyvinių *procesų savarankiškumo*[443]. Tačiau jo rezignacija išoriškai niekuo nepasireiškia, tos ir daugelis kitų minčių neplėtojamos. Tolmas per sūnus ir jų žmonas yra susijęs su teroristais. Tačiau žodžio „terorizmas" taip ir neišgirstame; tik vieną vienintelį kartą senasis ponas prisipažįsta, kad tam tikromis aplinkybėmis *pačiam kyla teroristinės mintys*[444]. Aplink jį besisukiojantys jauni veidai, – kurių kalbas apie *išdidumą ir išpuikimą* mes jau girdėjome, – miglotai apibūdinami kaip *kitos žvaigždės... palydovai*, o Tolmas stebisi *nežemišku jų minčių ir darbų susvetimėjimu*.[445] Šalia daugelio taiklių dabarties apibūdinimų, pvz., *įžūlūs sociologai, įvaldę kairiųjų žodyną, tačiau naudojantys dešiniųjų argumentus*[446], tvyro migloti vaizdiniai, kurie aiškintini tuo, kad Böllis dabartį piešia abstrakčiai, priskirdamas jai (ir pagrįsdamas terorizmu bei pornografija) *chaosą, puvėsius, irimą*[447], pastarųjų versme laikydamas klebonijas. Taip pažvelgus į kritikuojamą laikotarpį, nenuostabu, jog net kapitalizmas pono Tolmo akyse įgauna *mitinių* bruožų.[448]

* Plg. kritikos kritiką Dieterio Zillingerio ir Roberto Staufferio pokalbiuose: „Materialien zur Interpretation von Heinrich Bölls *Fürsorgliche Belagerung*", Kelnas 1981.

Galiausiai norėtume paminėti keistą silpnumą, kuris išryškėja, kai apibūdinamas pagrindinio personažo socialinis statusas. Čia aiškiai norėta pavaizduoti turtingo buržua tipas, jis turi pilį, kamerdinerius, sidabro servizą faifokloko arbatai, kuri patiekiama su ikrais ir skrebučiais. Šiais atvejais stilius įgauna įmantrumo, – panašiai atsitikdavo vaizduojant reguliariai rytinio biliardo metu savo gyvenimą prisimenantį Robertą Femelį arba verksmingomis *akimis* žvelgiantį Reino pramonininko sūnų, tapusį *klounu*. Pataruosius romanus pavadinome restauracijos epochos išraiška. Kita vertus, *Grupinis portretas su dama* mums pasirodė tarsi naujos socialistų ir liberalų valdymo epochos atspindys. Kalbant estetikos terminais, *Rūpestinga apgultis*, atrodo, susumuoja aštuntojo dešimtmečio nusivylimus.

Nepaisydamas tų nusivylimų Böllis neseniai pripažino: *Vokietijos Federatyvinė Respublika yra šalis, kurioje norėčiau gyventi.*[449] Nors jo visuomenės kritika vis labiau virsta dvasine, nors jis pats nusigręžė nuo viešojo gyvenimo, tačiau Rytų–Vakarų politikai įžengus į naują stadiją ir NATO 1979 metų gruodį nusprendus papildomai apsiginkluoti, Böllis prisijungė prie tarptautinio judėjimo už taiką. 1980 metais jis prisidėjo prie Gerto Bastiano, Martino Niemöllerio, Göstos von Uexküllio ir kitų inicijuotos Krefeldo apeliacijos, skelbiančios: „Nusiginklavimas svarbiau už gąsdinimą." Po metų Böllis stojo taikios demonstracijos priešakyje. Ji vyko Bonoje, ją surengė evangeliškos organizacijos „Atpirkimo akcija" ir „Tarnybos taikos vardan bendrija", ir ji virto viena didžiausių politinių demonstracijų Vakarų Vokietijos istorijoje. 1981 metų spalio 10 dieną Böllis su Erhardu Eppleriu, Heinrichu Albertzu, Uta Ranke-Heinemann ir Petra Kelly žengė ant pakylos Hofgartenvyzėje. Jo neilgą kalbą *Visi drauge prieš atominę grėsmę* išgirdo 300 000 dalyvių ir milijonai žmonių per žiniasklaidos priemones. *Politikai gali lengvai paversti mus apatiškais cinikais. Tai jau atsitiko. Jie gali taip padaryti, jie gali paralyžiuoti žmones visame pasaulyje, paralyžiuotame tų visų ginklų maro. Mes nesileisime paralyžiuojami!*

Pasimatymas 1982 metais

Böllį pirmą kartą pamačiau 1952 ar 1953 metais. Jis skaitė savo kūrybą viename Hamburgo knygyne, ir nors neprisimenu smulkmenų, atmintyje liko įspūdis, pažadintas jo apsakymo: linksmumo ir melancholijos mišinys ir, žinoma, graudulys. Böllis kalbėjo tyliai. Jis atrodė toks, kokį jį aprašo Hansas Werneris Richteris 1951 metais pirmą kartą apsilankęs „Grupėje 47": tarsi „monteris, santechnikas arba elektrikas". Jis vilkėjo tamsiai mėlyną megztinį, čia nešiojamą uosto darbininkų arba buriuotojų, bei vilnonius marškinius. Skaitė susikaupęs.

Kai Böllį vėl išvydau 1971 metais, aplinkybės buvo pasikeitusios. Tuo metu aš dirbau Kolumbijos universiteto fakultete Niujorke ir keletą metų vadovavau Vokiečių namams – tikrai senam kultūros institutui, įkurtam 1911 metais dalyvaujant Gerhartui Hauptmannui. 1929 metais jis vėl atvėrė duris, sveikinimo žodį tada atsiuntė Hugo von Hofmannsthalis, jame kalbėjo Thomas Mannas ir keletas su juo emigravusių kolegų, man dirbant ten svečiavosi Maxas Frischas, Günteris Grassas, Siegfridas Lenzas, Peteris Rühmkopfas, Klausas von Dohnanyi bei kiti. 1971 metų spalio 28 dieną ten sulaukėme Böllio vizito.

Sutikimui, surengtam jo garbei senajame Braunstoune, tuo metu 113-ojoje gatvėje tarp Brodvėjaus ir Amsterdamo aveniu, turėjome ruoštis labiau nei paprastai: negalėjome pakviesti visų

norinčių ten dalyvauti, reikėjo pasamdyti ypač žvitrius barmenus iš „Students Service", tvirtus apsauginius iš „Security", ir užsakyti ypač gardžius – vietoj paprastai atnešamų jau nešviežių – užkandžius bei gėrimus.

Tą rudenį pasirodė *Grupinis portretas su dama*. Böllio leidykla atsiuntė man vieną egzempliorių. Skaičiau Böllį po daugybės metų pertraukos (nes *Klouno akimis* mane taip suerzino, kad nustojau jį skaityti). Buvau neregėtai nudžiugintas naujausiame kūrinyje radęs išsipildžiusius ankstesnius planus. Laiške, aptardamas jo vizito technines detales, nesusilaikiau neišsakęs šio įspūdžio pačiam autoriui. Susitikimo metu nebepasitaikė progos pakartoti tai žodžiu.

O gal aš net neieškojau tos progos. Lankytojų sąrašo trumpinimas mūsų neišgelbėjo. Senajame Braunstoune vos tilpo lankytojai, viršutinės salės grindys lingavo, apačioje, foje, virpėjo pakabinamos lempos. Apsauginiai stebėjo, ar nedidėja plyšiai sienose. Vakaras alsavo tarsi ugnikalnis, atitinkamai elgėsi ir svečiai. Amerikiečiai tokiais atvejais nesivaržo ir išnaudoja progą apžiūrėti bei paklausinėti įžymybes. Böllis – iškankintas diabeto, išjautrėjęs nuo psichosomatinių ligų, ką tik pasveikęs po kepenų uždegimo – buvo labai išsekęs. Niekas jo nesiklausė, ar nori jis dalyvauti tokiame vakarėlyje. Visi stovėjo, nebuvo nė vienos sėdimos vietos. Jis blyško ir raudo, be perstojo šluostė prakaitą. Kartais paduodavau stiklinę vandens, jam daugiau nieko nesinorėjo.

Stengiausi apsaugoti jį nuo žmonių. Jei Bölliui norėdavo prisistatyti asmuo, geidžiantis paklausti jo nuomonės apie vienus ar kitus straipsnius, pastodavau jam kelią. Bet Böllis įsiklausydavo į viską. Ramiai ir draugiškai, demonstruodamas angelo kantrybę, jis išklausydavo klausimų. Jis turėjo kentėti. Jį supantys žmonės elgėsi pagal *culture vultures* taisykles.

Kiek vėliau pasitaikė proga dar kartą pakartoti savo nuomonę apie *Grupinį portretą su dama*: Kolumbijos universiteto literatūros skyriaus nuomonės tradiciškai, kaip ir kitų tokio pobūdžio

įstaigų, atsiklausia Švedijos Dailiųjų Menų Akademija prieš teikdama Nobelio premiją už literatūrą. Tuoj po Böllio viešnagės atidaviau savo balsą už jį – 1972 metų Nobelio premijos kandidatą.

Dar kartą sutikau Böllį Niujorke tvankioje dangoraižio kamaraitėje, kur jis su savo pirmtaku, buvusiu tarptautinio PEN klubo prezidentu, Arthuru Milleriu perskaitė tenykštėmis sąlygomis neįprastai atvirą ir švietėjišką pranešimą apie skirtingas *laisvės* sąvokas Rytų ir Vakarų pasaulyje.

Tad apsilankymas pas Böllį 1982 metų balandžio 20 dieną buvo ne pirmas pasimatymas. Suradau jį ne Kelne senovinio namo bute, Hülchraterštrasės nr. 7, kur jis gyveno nuo 1969 metų, bet Bornheime-Mertene, leidyklos „Lamuv", kurią ten įkūrė sūnus René, sodyboje. Šilta diena jau kvepėjo vasara, pastatų durys buvo plačiai atvertos. Kai lipau laiptais į svečių kambarį, tarpduryje tyliai pasirodė Böllis ir pašaukė mane vardu. Be galo betarpiškai ir šiltai praėjo visa mano viešnagė.

Viskas vyko paprastai. Nepastebėjau jokių protokolo taisyklių, nei prieškambaryje, kai prie mūsų prisidėjo ponia Böll, nei svečių kambaryje, kur ji atnešė kavos. Po to ji greitai pasišalino. Erdvus kambarys. Daugelis krėslų buvo taip sustatyti, kad galėjai įsivaizduoti kiek pokalbių draugų rate čia vyko. Ant sienos tarp dviejų langų kabėjo Käthės Kollwitz autoportretas.

Pokalbis prasidėjo nuo romėniškos temos. Žemės ūkio kultūra tarp Kelno ir prieškalnių esanti 1600, 1800 metų senumo ir romėniškos kilmės. *Jie čia turi didžiulį sodą, sodinukus augina savo šiltnamyje, tada persodina. Matau tai išėjęs pasivaikščioti.* Kalbame apie skirtingas gyventojų atšakas Mozelio slėnyje – jie semitų kilmės, jie ten pateko kaip Romos legionieriai. Paskui – apie Airiją, giliai katalikišką, bet niekada nepatyrusią Romos valdymo, todėl ten trūksta valdymo struktūrų, šiaip įprastų vidurio Europoje. Patrikas ten nusiųstas *romizuoti* seną airių klaninę Bažnyčią. Jam ne visiškai pavyko. Prieš daugelį metų jis troškęs tapti *airių Oblomovu*. Böllis juokiasi ir džiaugiasi savo pokštu.

Mane jaudina jo didžiadvasiškumas ir ramumas. Jis užkrečia tuo ir pašnekovą. Böllis su katalikiška kultūra perėmė mąstymo modelius iš antikos bei Romos stoikų. Manau, kad pirmą kartą sutikau *homo religiosus*.

Vėliau klausiu jo apie artimiausius planus, ir ar tai bus kritika ar proza, didelis ar mažesnis kūrinys. Tai būsiąs didelis dalykas, pasakojimas, apie kurį jis dar visai nieko nežinąs, net nenuspėjąs, kur šis nuves. *Fiction, you know?*

Paskutinis kūrinys 1985 metais ir palikimas

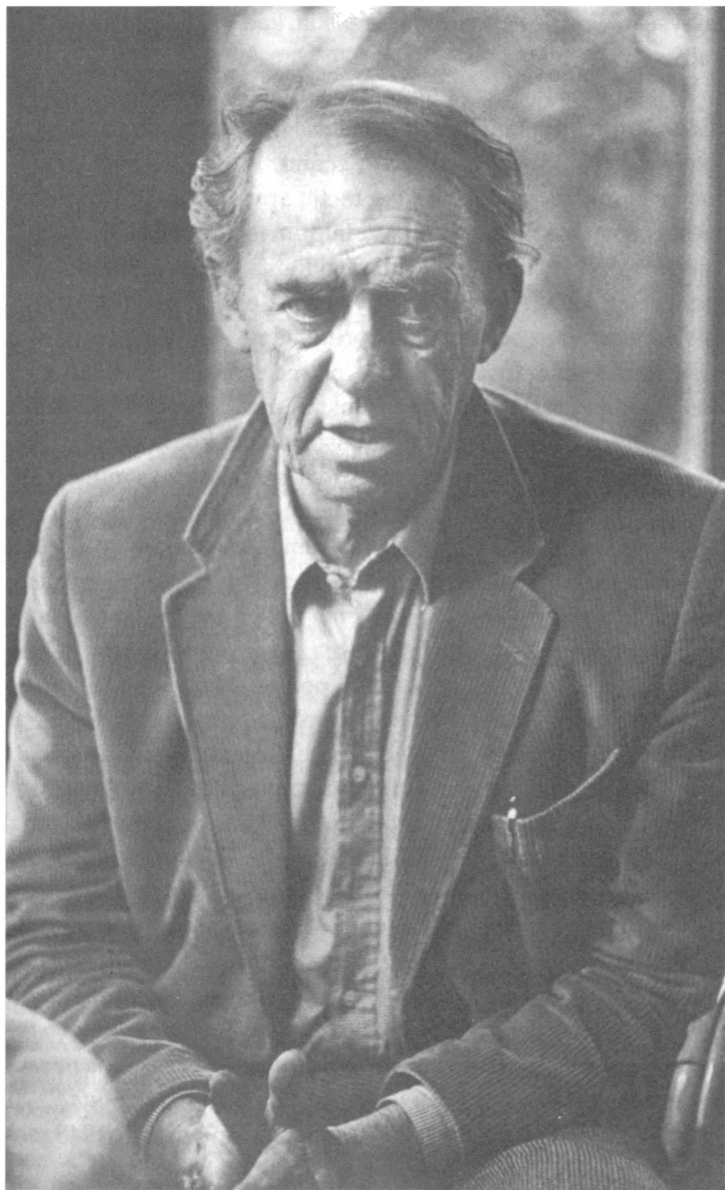
1985 metų liepos 17 dieną pasaulį sukrėtė žinią apie Böllio mirtį. Jis mirė išvakarėse savo namuose Langenbroiche, kur jį galutinai pakirto ilgai jį graužusi liga. Böllis palaidotas liepos 19 dieną Bornheimo-Merteno kapinėse prie Bonos.

Po keturių savaičių pasirodė jo paskutinis didelis prozos kūrinys, romanas be jokio veiksmo, be turinio. Pagrindinis įvykis, trunkantis pusantros dienos, yra vieno kardinolo laikomos viešos, šventiškos mišios, skirtos paminėti dvidešimtosioms Erftler-Blumo mirties metinėms. Viską tiesiogiai transliuoja televizija, o vietos paskirstytos atsižvelgiant į protokolą, kuriame užfiksuota rangų hierarchija, galiojanti sostinės Bonos oficialiai ir pusiau oficialiai valdančiuose sluoksniuose. Gal Elfteris-Blumas buvo valstybės vadovas, kurio *nuopelnus* valstybei ir pastangas išlaikyti *krikščioniškas vertybes* šlovino kardinolas (kaip ir minint dešimtąsias ar penkioliktąsias jo metines). Galima būtų pamanyti, jog tai Adenaueris, bet gali būti ir ne jis, nes Bonoje pernelyg daug oficialių asmenų atstovavo *krikščioniškas vertybes*, o Böllis neperkrauna pasakojimo individualizuojančiomis detalėmis. Be to, paties pagrindinio vyksmo skaitytojas nemato. Jis vyksta už kulisų. Tačiau pagal tai, kaip personažai reaguoja į tas iškilmingas mišias, galima spręsti apie daugelio iš jų pasaulėžiūrą, visuomeninę, religinę

laikyseną. Formos atžvilgiu tai reiškia, kad jie dalijasi mintimis, kalbasi apie mišias.

Pavadinimas *Moterys upės fone* patikslinamas žanrą apibūdinančia paantrašte *Dialogų ir monologų romanas*. Iš tiesų dvylikoje skyrių aprašytos dvylika scenų, kurios kaskart pristatomos trumpais vietos bei dekoracijų aprašymais ir atrodo lyg pjesės remarkos. Scenos apipavidalinimas paprastas: du kartus veiksmas vyksta terasoje su vaizdu į Reiną, keletą kartų – svečių kambaryje, kartą – vagonėlyje, ir kartą – sode. Šis optiniais efektais neperkrautas scenovaizdis primena ne tiek filmo scenarijų, kiek visai paprastos bulvarinės pjesės sceną. Personažų išsidėstymas paprastas kaip ir scenos apipavidalinimas. Kadangi nėra jokio veiksmo, personažai pasirodo bet kokia eilės tvarka. Nusveria dialogai, monologai kartoja jau pasakytas mintis. Tik du kartus scena pagyvėja. Vieną kartą, ministro inauguracijos proga surengto priėmimo scenos remarkoje parašyta: *Poros... juda ratu su taurėmis rankoje aplink pievelę, lyg šokdami polonezą pereina viduriu, išsiskirsto į kairę ir į dešinę...*[451] Besišnekučiuojančios poros praeina pro stebėtoją, kaip ponia Marta ir Mefistofelis ar Gretchen su Faustu ponios Martos sode *Fausto* pirmojoje dalyje – iš šio garsaus draminio pavyzdžio savo metu pasišaipė Brechtas pjesėje „Artūro Ui karjera". Romano pabaigoje įvyksta apklausa ir priimamas nuosprendis dalyvaujant beveik visiems personažams: tai irgi klasikinis draminis modelis, net, sakyčiau, pati archajiškiausia scena, iš kurios apskritai išsivystė drama. Visos šios formos yra iš kažkur pasiskolintos, pažįstamos nuo mokyklos suolo, suręstos pagal banaliomis tapusias vaidinimų tradicijas. Formą atitinka ir įžanga, kurioje (tradiciškai išvengiant pačių personažų įsikišimo) pristatomi dalyviai, vieta ir laikas. Bona jau paminėta: *Kadangi šiame romane viskas – ne tik vieta, kurioje vyksta fikcija – yra fiktyvu, nereikia įprastų apsisaugojimo formulių. Vieta nekalta, ji negali jaustis užgauta.*[452]

Viskas vyksta dabartyje, daug kartų užsiminta apie 1945 metus, vieną kartą apie 1951-uosius; šiaip kalbama apie praėjusius

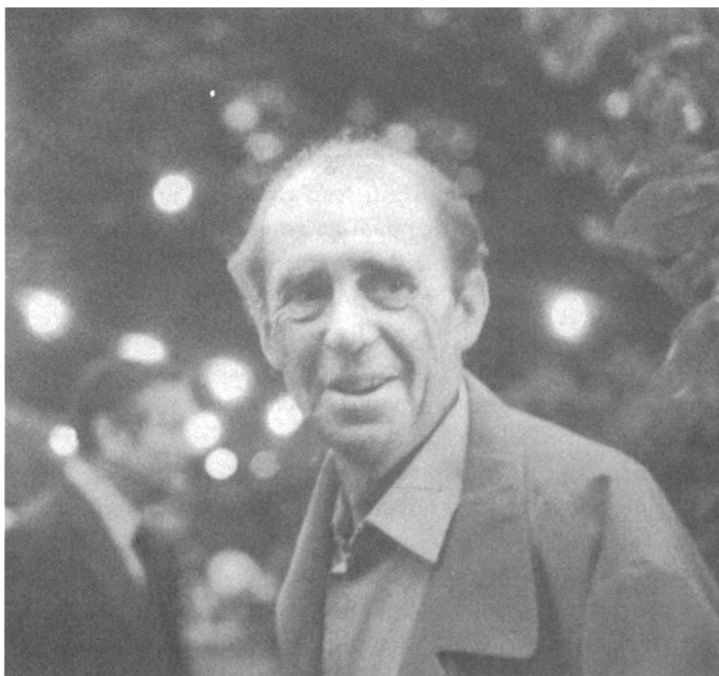

keturiasdešimt metų. Bet jei reali vieta *nekalta*, tai epocha ir jos personažai akivaizdžiai kalti. Vienoje *įžanginėje pastaboje* jie (kaip reikalauja teatro amatas su *dramatis personae* sąrašu) trumpai pristatomi: *Vidinės pasirodančių asmenų savybės, jų mintys, biografijos, veiksmai paaiškėja iš jų dialogų ir monologų. Spręsdami apie jų išorines savybes, galime suklysti; todėl atrodo būtina pranešti keletą detalių iš anksto.*[453] Kai kurie ponai *apsirengę išsiskiriančiai poniškai, su liemene etc.* arba *jie turi tai, ką vadiname „rūpestingai apgalvota išvaizda"*. *Apie* kai kurių damų *drabužius bus galima pakankamai lengvai spręsti iš teksto*. Personažų amžius – nuo dvidešimties iki septyniasdešimties metų; pabrėžiama vyrų *amžiaus grupė – tarp penkiasdešimt penkerių iki septyniasdešimties metų*, t.y. tų, kurie pastatė Vakarų Vokietiją.

Jei norime šio *dialogų ir monologų romano* statybinių elementų apžvalgą kaip nors apibendrinti, galėtume pasakyti taip: išbandydamas naują formą Böllis naudojosi tradiciškiausiomis atsilikusio teatro priemonėmis.

Apžvelgdami formos elementus, mes pakankamai giliai įsiskverbėme į kūrinio temas ir į jo turinį: autoriaus pretenzijos, atrodo, tokios didelės, kad jis *dialoguose ir monologuose* nori nutapyti Vakarų Vokietijos visuomenės atsiradimo ir funkcionavimo vaizdą; arba kaip 1985 metų pradžioje anonsuodamas savo knygą pareiškė pats Böllis: ji turėtų atspindėti *Boną kaip vientisą, dvasinį ir sykiu politinį reiškinį*. Tačiau joks skaitytojas neįstengs to pajusti.

Valdančiųjų asmenų žmonos Bonoje linkusios į savižudybę, nes jos turi pasiaukoti vyro karjerai. Tačiau bankininkų ir politikų karjeros yra oportunistinės, jomis siekiama išgauti vis daugiau naudos, tebūnie tai galia ar pinigai, jos prasideda nuo naktį, migloje, ežere skandinamų arba deginamų karo pabaigos dokumentų, inkriminuojančių kai kam vermachto arba nacistinę praeitį. Vyrams dėl to galvos neskauda, o moterys, slapta stebėjusios tuos įvykius, jau keturiasdešimt metų gyvena graužiamos sąžinės. *Politika yra žiauri, purvina, neišvengiama – ir*

šlykšti – štai kokia neapibrėžta, dažnai žodis žodin pasikartojanti ir vis sugrįžtanti tema skamba šiame kūrinyje. Reikia pridurti, jog tai trijų šimtų metų senumo buržuazinės visuomenės tema, apie kurią Swiftas ar Defoe galėjo pasakyti taikliau, užuot verksmingai vadinę *šlykščia*. Tai yra dažnai pasikartojantis žodis šios Böllio knygos žodyne.

Tema netampa įdomesnė net įvertinus tai, kad bankininkai daug blogesni už politikus. Politikai prireikus nors pastumia *mėšlą* į šalį. O bankininkai priešingai – jie vienodai operuoja pinigais, plūstančiais iš Marco, Pinocheto *ir net* Brežnevo *laukų, ta dieviška materija, padaryta iš prakaito ir kraujo, ašarų ir mėšlo.*[454]

Böllis bando mitologiškai išaukštinti pinigų temą, todėl jis daug kartų susieja ją su Nibelungų lobiu, kaip įtariama nuskandintu Reine prie Bonos, ir *drakono krauju* bei su išrautais nužudytų koncentracijos kalinių auksiniais dantimis. Tačiau apie tai tik užsimenama, tema vystoma pernelyg vangiai, kad nors kiek sustiprintų bankininkų kaltę. Paslaptingas (irgi antraplanis bei neatpažintas) nusikaltėlis, visiems bankininkams iš eilės už bausmę demontuojantis fortepijonus (pianinus ar fortepijonus, kuriais pagal aplinkybes *barškintas* Beethovenas, Mozartas, Wagneris, Brahmsas ir net Bachas), susilpnina pagrindinės temos kritinį užtaisą.

Prieštaringai, o sykiu sociologiškai bei ekonomiškai neteisingai pinigų apyvarta ir pelno siekimas sulyginamas su klasių kova, – toks dialogas įvykta tarp dviejų moterų:

A. *Studijuodama ir kai dirbau banke aš tiek daug sužinojau – kur nueina visi pinigai ir iš kur sugrįžta, patrigubėję, pagausėję dešimtis, šimtus kartų: nafta, ginklai, kilimai ir merginos, kurios turi nusigerti arba apsikvaišinti, kad nuolat nevemtų, o tada jos vemia, nes nusigeria, kad nevemtų –...*

B. *...tai labai panašu į klasių kovą.*

A. *O kas gi kita, jei ne klasių kova? O per pobūvius jie mato jas nusigėrusias ir vemiančias, tie, kurie verčia merginas vemti – tai vėmėjų klasių kova.*[455]

Nieko vaizdingo, viskas aptariama paprasta, skurdžia kalba: proletarų egzistencija skurdi, daugiau nebus leista rastis grafams ir grafienėms, ar ne geriau būtų iškeliauti į Kubą ar Nikaragvą, užimantys aukštus postus asmenys aukščiausiajam *visada atiduodavo panaudai savo žmonas.*

Tai ne sielvarto, o nusivylimo dokumentas, ne visuomenės kritika, o verkšlenimas dėl visuomenės, praradusios *savo Jėzų* ir kurių *mišios artimesnės partijos linijai už pačią partiją.* Knyga baigiasi agnostine gaida, primenančia seną, kataliku tapusį Döbliną:

Mes prakeikti veikti: aš žinau, ką darau, bet nežinau, ką padarysiu.[456]

Böllio paskutinių metų esė, kalbos, raginimai, pokalbiai ir laiškai yra reikšmingesnis palikimas už *Moteris upės fone*.

Savo paskutiniu kūriniu Böllis nuslydo į savo debiuto lygį. Galime palyginti, nes dabar išleista daug kas iš jo kūrybinio palikimo: laiškai sužadėtinei ir karo bendražygiui penktajame dešimtmetyje ir antrasis iš jo penkių ar šešių *trumpųjų romanų*, kuriuos Böllis pradėjo tarp 1946 ir 1950 metų, *Tylintis angelas* (1946–1950). Savo pirmąją knygą, *Testamentą* (1948) spaudai parengė pats Böllis. Abu romanai priklauso tai ankstyvajai fazei, kai leidyklų redaktoriai davė Bölliui *galimybę... spausdintis, kurios aš dar visai nebuvau atradęs* ir iš jo kūrybos buvo *atsargiai išimti augliai, jei esi toks patetiškas plepys (aš prirašiau siaubingus kiekius patetiško plepalų šlamšto)*[457], kaip pastebėjo Böllis kalbėdamasis su Nicolasu Bornu ir Jürgenu Manthey 1977 metais. Prieš metus, 1976 metais, jis pranešė René Winzentui, kad tuoj po karo pabaigos *manau, 1946 metais, parašiau romaną, kurio neišleido, o po to aš ir nebenorėjau jo publikuoti. Parašiau dar keletą romanų, kurių niekas nepublikavo...*[458]

Angelo tyla yra svarbi anos *griuvėsių literatūros* dalis, kuriai save nuolat priskyrė Böllis. Tai vieno sugrįžėlio iš karo meilės istorija, veiksmas vyksta 1945 metų gegužę–birželį subombarduotame Kelne. To sugrįžėlio personažas kurtas vien iš autobiografinių elementų: jis dirbo, kaip ir Böllis, Kelno knygyne, pateikęs suklastotus dokumentus buvo atleistas iš armijos. Ir čia netgi atsispindi nuolatinis Böllio svyravimas savo kilmės sociologijos klausimu: motina ir sugrįžėlis gyveno *gražiame, poniškame name*[459]; tuo tarpu jų stalių dirbtuvės yra to namo kieme, o jų kavos gėrimo įpročiai ir kartais nebylus sentimentalumas įgauna skurdaus smulkiaburžuaziškumo bruožų. *Angelo tyloje* dar visiškai nejusti net Böllio įtemtų santykių su oficialiąja Bažnyčia, kurie po dvidešimt penkerių metų baigėsi ryšių nutraukimu. Knygos teologinis turinys yra griežtai dogmatiškas: sugrįžėlis atlieka formalią išpažintį, prašo skirti jam atgailą ir pažada atgailauti, baigia nesantuokinius ryšius sakramento

pašventinta santuoka; jį nukrečia šiurpas, kad gardžiavimasis mišių vynu jį išniekins... tačiau daugybė nukryžiuotųjų, šventųjų ir madonų skulptūrų, tarp kurių – purve paskendusi *tylinčio angelo* galva, neatlieka savo simbolinių funkcijų. Vyrauja gėrio ir blogio, juodas ir baltas piešinys, kuriame aptinkame ir mažiau pastebimą detalę: tarp epigoniškų, stropiai išsilavinimo siekiančių filisterių atsiranda blogosios, palikimo suktybėmis siekiančios pasipelniusiųjų iš karo partijos atstovas (toks tipas anksti pasirodo Böllio kūryboje), pirma su malonumu skaitęs Goethę (jo pagrindiniai kūriniai gi paminėti Romos *Index librorum prohibitorum*)! – Kūrinio kalba dažnai nukrypsta į liturginius psalminius pasikartojimus (*patetiškas plepalų šlamštas*), kurie Bölliui išsprūsta ir laiškuose Annemarie Çech, kuriuos Böllio šeima vėliau leido išspausdinti. Sugrįžėlis ir jo mylimoji išsiskiria iš savo visuomeninės aplinkos ir nuskamba absoliučiai idealistinis-romantinis motyvas: *šis pasaulis mums yra niekas*[460]. Taip ir Böllis 1940 metų lapkritį asmeniškai atsiriboja nuo *modernios minios*, kuri *ištrynė viską, kas galėjo priminti gyvą žmogaus dvasią*; arba 1941 metų sausį: *Visada, visada, kai mes išduodame savo tikruosius, nuoširdžius jausmus, mūsų tikrąjį gyvenimą, tada ridename perlus į siaubingą kiaulių migį, o jos mūsų niekada, niekada nesupras*. Böllis nusigręžia nuo *suskretusių padugnių, visų tų mažų žmogelių, niekšingų valkatų*. Arba pasiskelbia vienišu *kovotoju* su *neaprėpiama mase modernios, netikinčios, ciniškos minios*. Laiškai ir *trumpasis romanas* atspindi tam tikrą Böllio, tarsi vyresnio moksleivio, arogantiškumą, kuri tikisi, kad kare už ateitį *kada nors galėsime ir privalėsime degančia širdimi ir žėrinčiomis lūpomis kalbėti už tiesą*.[461] *Angelo tyla* yra tos moralinės kalbos pradžia.

Heinrich Böll

Išnašos

Sutrumpinimai

I–V	Böll, *Werke. Romane und Erzählungen*, t. 1–5
Ess. 1–3	Böll, *Werke. Essayistische Schriften und Reden*, t. 1–3
Frauen	Böll, *Frauen vor Flusslandschaft*, 1985
J	Böll, *Werke. Interviews*, 1
Hörsp.	Böll, *Werke. Hörspiele, Theaterstücke, Drehbücher, Gedichte*, 1
Verm.	Boll, *Das Vermächtnis*, 1981
Bel.	Böll, *Fürsorgliche Belagerung*, 1979
Junge	Böll, *Was soll aus dem Jungen bloss werden?* 1981
VG	Böll, *Vermintes Gelände*. 1982
Lit. mag.	Böll, *Literaturmagazin* 7, 1979
Merian	Heinrich Böll, „Werner Koch: Köln gibt's schon, aber es ist ein Traum", in *Merian* ,12/32 (1979), *Köln*, p. 134–144

Kitų šaltinių pavadinimai pateikiami sutrumpinti.

1 J 159
2 J 535
3 Junge 24
4 Ess. 2, 151
5 J 637 f.
6 Ess, 1, 363
7 Merian 138
8 Merian 139
9 Merian 142
10 Ess. 1, 362
11 IV 37
12 J 554

13 Ess. 1, 106
14 Hörsp. 23
15 III 20
16 IV 30
17 J 542
18 Junge 27
19 Ess. 1, 363
20 Ess. 2, 122
21 Merian 136
22 Hörsp. 24
23 Hörsp. 29, 38
24 J 151
25 Ess. 1, 284
26 Ess. 1, 106
27 Ess. 1, 106
28 Querschnitte..., Köln 1977, 202
29 Merian 137
30 Ess. 1, 365
31 Ess. 1, 363
32 Merian 138
33 J 540
34 Merian 142
35 W. Lengning, *Der Schriftsteller Heinrich Böll*, 297
36 A. Böll, *Bilder einer deutschen Familie*, 1981, 55
37 Junge 69 f.
38 Ess. 1, 284
39 A. Böll, op. cit., 158
40 Junge 75
41 A. Böll, op. cit., 144
42 A. Böll, op. cit., 143 f.
43 Ess. 1, 284
44 Ess. 1, 284
45 Merian 138
46 J 583
47 J 535
48 J 584
49 Ess. 1, 285
50 Ess. 1, 285
51 Ess. 1, 285
52 J 540
53 J 379
54 A. Böll, op. cit., 158
55 Ess. 1, 285
56 A. Böll, op. cit., 148 f.
57 A. Böll, op. cit., 168
58 Junge 12
59 J 363
60 J 364
61 J 366
62 J 365
63 J 531
64 J 365
65 J 365
66 J 365
67 Junge 72 f.
68 Junge 68
69 J 362
70 Ess. 2, 123 f.
71 A. Böll, op. cit., 179
72 A. Böll, op. cit., 178
73 J 371
74 J 540
75 Junge 86
76 Ess. 2, 126
77 Ess. 2, 127
78 Ess. 3, 493
79 A. Böll, op. cit., 191
80 A. Böll, op. cit., 184
81 J 540
82 Ess. 2, 126
83 Junge 45
84 J 365
85 J 840
86 Junge 70
87 Ess. 3, 493
88 J 540 f.
89 Junge 24
90 Junge 85

91 Ess. 3, 494
92 Junge 70
93 J 366
94 Junge 18
95 Junge 16
96 Junge 16
97 Merian 138
98 Junge 17 f.
99 Junge 26
100 Junge 31
101 Junge 32
102 Junge 45
103 Ess. 1, 113
104 Junge 37
105 Ess. 1, 113
106 Junge 38 f.
107 Junge 61
108 Ess. 1, 128
109 Junge 33 f.
110 Junge 10
111 Junge 18
112 Junge 11 f.
113 Merian 138
114 J 613
115 Junge 48 f.
116 Ess. 1, 115
117 J 634
118 J 636
119 Junge 17
120 Junge 23
121 Junge 23
122 J 615
123 Junge 8
124 J 613
125 Junge 36
126 Junge 48
127 Junge 79
128 Junge 41
129 J 615 f.
130 Junge 43 f.
131 Ess. 2, 243
132 J 546
133 J 547
134 Junge 44
135 J 529
136 A. Böll, op. cit., 208
137 Lit. mag. 46
138 J 534
139 Ess. 1, 53
140 Ess. 1, 53
141 J.-P. Sartre, *Was is Literatur?* 1958, 106
142 Lit. mag. 32
143 Lit. mag. 37
144 Lit. mag. 32
145 Ess. 3, 22
146 Lit. mag. 44
147 Lit. mag. 66
147a Ess. 1, 49
148 Lit. mag. 46
149 Junge 71
150 Junge 17
151 Junge 78 f.
152 Junge 79
153 Junge 31
154 Junge 26
155 Junge 11
156 Junge 62
157 J 364
158 J 538
159 Junge 25
160 J 539
161 Junge 74 f.
162 Junge 55
163 J 554
164 Junge 58
165 Junge 59
166 J 536
167 J 617
168 J 619

[169] J 616
[170] J 617
[171] Junge 77
[172] Junge 35
[173] Junge 10
[174] Lit. mag. 65
[175] J 532
[176] Junge 63
[177] Junge 67 f.
[178] Lit. mag. 65
[179] Junge 50
[180] Junge 53
[181] J 618
[182] J 619
[183] Junge 47
[184] Heinrich Mann, *Essays*, t. 2, 1956, 512
[185] J 541
[186] Ess. 2, 236
[187] Junge 14
[188] Lit. mag. 32
[189] J 626
[190] J 542
[191] J 626
[192] J 385
[193] Junge 21
[194] Lit. mag. 58
[195] Lit. mag. 33
[196] K. Adenauer, *Erinnerungen 1945–1953*, 1967, 17
[197] J 636
[198] Ess. 2, 114
[199] J 373
[200] I 20
[201] I 23
[202] I 24
[203] I 24
[204] J 638
[205] Ess. 2, 121
[206] J 638
[207] Ess. 2, 116
[208] Lit. mag. 57
[209] I 7
[210] Verm. 30
[211] Lit. mag. 59
[212] J 506
[213] Ess. 1, 58
[214] Lit. mag. 55, 57
[215] J 244
[216] J 595
[217] J.F.G. Grosser, *Die grosse Kontroverse*, 1963, 24
[218] J.F.G. Grosser, a.a.O., 31
[219] J 595
[220] J 591
[220a] Ess. 2, 79
[221] J 142
[222] J 254
[223] J 596
[224] J 592
[225] J 593
[226] Ess. 3, 549
[227] J 592
[228] J 245
[229] Lit. mag. 32
[230] Lit. mag. 53
[231] *Die Gruppe 47...*, sudarė R. Lettau, 1967, 21, 24
[232] Ess. 2, 163
[233] Ess. 2, 173
[234] *Die Gruppe 47*, 334
[235] J 245
[236] I [14]
[237] I 7
[238] I 10
[239] I 18
[240] Lit. mag. 70
[241] J 595 ff.
[242] Ess. 1, 31
[243] Ess. 1, 35

[244] Ess. 1. 35
[245] I 105
[246] I 111
[247] I 11
[248] Ess. 2, 298
[249] Ess. 2, 298
[250] Ess. 2, 298
[251] Ess. 3, 54
[252] J 395
[253] J 395
[254] J 638
[255] Lit. mag. 60
[256] J 583
[257] J 395
[258] J 637
[259] Lit. mag. 56
[260] Lit. mag. 56
[261] Verm. 21
[262] I 69
[263] Verm. 19
[264] Verm. 20 f.
[265] Verm. 19
[266] I 255
[267] I 256
[268] I 256
[269] I 304
[270] I 447
[271] II 328
[272] II 384
[273] III 71
[274] III 279
[275] IV 349
[276] IV 447
[277] IV 464
[278] IV 323
[279] IV 326
[280] J 554
[281] Bel. 146
[282] Bel. 144
[283] Bel. 61
[284] Bel. 121
[285] Bel. 121
[286] Lit. mag. 14
[287] Verm. 23
[289] Verm. 11
[290] J 509
[291] J 510
[292] J 637
[293] I 270
[294] I 273
[295] III 338, 392, 344 f.
[296] Lit. mag. 67; plg. taip pat J 546
[297] III 411
[298] III 505
[299] J 546
[300] J 547
[301] J 548
[302] J 159
[303] IV 114
[304] Ess. 2, 449
[305] IV 141
[306] J 124
[307] Ess. 2, 61
[308] Ess. 2, 198
[309] J 641
[310] Ess. 2, 41
[311] J 308
[312] III 202
[313] V 336
[314] V 298
[315] V 341
[316] V 364
[317] V 382
[318] V 65
[319] V 304
[320] V 304
[321] Ess. 1, 833
[322] V 125
[323] V 239
[324] V 189

[325] V 289
[326] V 302
[327] V 303 f.
[328] V 245
[329] J 170
[330] Ess. 2, 86 f.
[331] V 358
[332] V 352
[333] V 13
[334] V 14
[335] V 364
[336] V 342
[337] I 160
[338] I 446
[339] V 360
[340] J 170
[341] III 249
[342] III 262
[343] V 26
[344] V 38
[345] V 39
[346] V 156
[347] V 156
[348] V 277
[349] J 172
[350] J 644
[351] J 645
[352] J 646
[353] Ess. 1, 103
[354] J 141
[355] Ess. 1, 597
[356] Merian 140
[357] Ess. 2, 38
[358] J 516
[359] J 521
[360] Ess. 2, 54
[361] J 599 f.; s. taip pat Lit. mag. 65
[362] J 376
[363] Žurnalas *Zeit*, 3.11.1978, 10
[364] III 18
[365] Ess. 1, 602
[366] Ess. 1, 603
[367] Ess. 1, 604
[368] Ess. 1, 77
[369] Ess. 1, 78
[370] A. Döblin, *Briefe*, 1970, 458 ff.
[371] B. Brecht, *Arbeitsjournal*, Bd. 2
[372] R. Nägele, *Heinrich Böll*, 1976, 43
[373] Lit. mag. 19 f.
[374] Ess. 3, 525
[375] Ess. 2, 393
[376] Ess. 2, 73
[377] J 581
[378] J 147
[379] J 587
[380] Ess. 2, 537
[381] Ess. 2, 538
[382] Ess. 2, 608
[383] J 587
[384] Ess. 3, 162
[385] J 510
[386] Ess. 2, 545
[387] Ess. 2, 547
[388] VG 268
[389] FAZ, 12.6.1972
[390] Ess. 2, 570
[391] Ess. 2, 605
[392] Heinrich Böll, *Die verlorene Ehre der Katharina Blum, Informationen zur Ausstellung in der Zentralbibliothek Köln*, red. V. Böll, 1980, 5
[393] J 386
[374] V 387, 465
[395] J 386
[396] V 385
[397] V 404
[398] V 405
[399] Ess. 2, 37
[400] V 393
[401] V 471

[402] V 386
[403] III 321
[404] Lit. mag. 45
[405] V 469
[406] Ess. 3, 15
[407] J 146
[408] Ess. 2, 85
[409] Ess. 2, 93
[410] J 556
[411] J 479
[412] Merian 140
[413] Merian 140 f.
[414] Ess. 3, 15
[415] Merian 140
[416] Verm. 26
[417] J 365
[418] Lit. mag. 33 f.
[419] Junge 57
[420] V 326
[421] J 554 f.
[422] J 560
[423] J 561 f.
[424] J 563
[425] V 474
[426] V 480
[427] Bel. 306
[428] Merian 141
[429] VG 77
[430] VG 252
[431] Ess. 3, 170
[432] Ess. 3, 174
[433] H. Böll, F. Grützbach, *Ein Artikel und seine Folgen*, 1982, 9
[434] Op. cit., 63
[435] F. Duve, H. Böll, K. Staeck, *Briefe zur Verteidigung der Republik*, 1977
[436] Die horen 4, 1980, 72
[437] VG 123
[438] H. Böll, L. Kopelew, *Warum haben wir aufeinander geschossen*, 1981, 49
[439] Bel. 21
[440] Bel. 385
[441] Bel. 11
[442] Bel. 295
[443] Bel. 146
[444] Bel. 237
[445] Bel. 54
[446] Bel. 333
[447] Bel. 31, 32, 71, 181, 209, 212, 215
[448] Bel. 230
[449] H. Böll, L. Kopelew, a.a.O., 54
[450] VG 265
[451] Frauen 176
[452] Frauen 11
[453] Frauen 13
[454] Frauen 145
[455] Frauen 51
[456] Frauen 225
[457] Lit. mag. 70
[458] J 641
[459] Engel schwieg 21
[460] Engel schwieg 57
[461] G. Hoffmann, Heinrich Böll, 1986, 80–92

Gyvenimo datos

1917 m. gruodžio 21 dieną Viktoro Böllio ir jo antrosios žmonos Marijos, mergautine pavarde Hermanns, šeimoje Kelne gimė trečiasis sūnus – Heinrichas Böllis.

1928–1937 m. gimnazija, abitūra.

1937–1938 m. darbas knygyne, pirmieji kūrybiniai bandymai.

1938–1939 m. Reicho darbo tarnyba.

1939 m. Vasaros semestrą pradėtos germanistikos ir klasikinės filologijos studijos Kelno universitete. Vasaros pabaigoje šaukimas į armiją.

1939–1945 m. tarnyba kariuomenėje Antrajame pasauliniame kare.

1942 m. santuoka su Annemarie Çech.

1944 m. motinos mirtis (gim. 1877 m.).

1945 m. sūnaus Christopho gimimas ir mirtis. Sugrįžimas į Kelną.

1947 m. publikuojami pirmieji apsakymai. Gimsta sūnus Raimundas.

1948 m. gimsta sūnus René.

1949 m. *Traukinys atvažiavo laiku.*

1950 m. gimsta sūnus Vincentas.

1951 m. „Grupės 47" apdovanojimas už apsakymą „Juodos avys".

1954 m. pirmasis apsilankymas Airijoje.

1959 m. *Biliardas pusę dešimtos.*

1960 m. tėvo mirtis (gim. 1870 m.).
1962 m. pirmasis apsilankymas Sovietų Sąjungoje.
1963 m. *Klouno akimis.*
1964 m. paskaitos apie poetiką Frankfurto prie Maino universitete.
1970–1972 m. VFR PEN klubo prezidentas.
1971–1974 m. tarptautinio PEN klubo prezidentas.
1971 m. Grupinis portretas su dama. Pirmasis apsilankymas JAV.
1972 m. Nobelio premija.
1973 m. Dublino, Birmingemo ir Uksbridžo universitetų garbės daktaras.
1974 m. Tarptautinės žmonių teisių lygos Carlo von Ossietzky medalis. „American Academy of Arts and Letters" garbės narys. „Prarasta Katarinos Blum garbė".
1977 m. *Raštai. Romanai ir apsakymai I–V.*
1978 m. *Raštai. Esė ir kalbos I–III. Radijo pjesės, pjesės, scenarijai, eilėraščiai I. Interviu I.*
1979 m. *Rūpestinga apgultis.*
1980 m. pasirašyta „Krefeldo apeliacija" prieš NATO 1979 metų gruodžio 12 dienos nutarimą papildomai apsiginkluoti.
1981 m. dalyvavimas demonstracijoje už taiką spalio 10 dieną. *Ir kas išaugs iš to berniuko?*
1982 m. sūnaus Raimundo mirtis. *Užminuota vietovė, esė 1977–1981 m.* 65–ojo jubiliejaus proga suteikiamas Kelno garbės piliečio vardas.
1983 m. Šiaurės Reino-Vestfalijos žemės vyriausybė suteikia Heinrichui Bölliui profesoriaus vardą (ministras pirmininkas Johannes Rau). Rugsėjo 1 ir 2 dienomis Böllis dalyvauja JAV karinio atramos taško Mutlangeno blokadoje pastojusioje kelią raketoms „Pershing 2".
1984 m. Kelno miestas nuperka visų Böllio rankraščių archyvą, kurį jis 1979 metais neribotam laikui paskolinto Kelno centrinei bibliotekai, ir apie 50 000 laiškų iš jo kores-

pondencijos. *Protestai ir pritarimai, raštai, kalbos ir proza 1981–1983 m.*

1985 m. pavasarį Böllis praneša apie naują romaną, turintį *atspindėti Boną kaip dvasinį ir politinį reiškinį.*

Liepos 16 dieną Böllis miršta Langenbroiche. Kelne iškabinamos pusiau nuleistos vėliavos.

Rugpjūtį pasirodo *Moterys upės fone.*

Liudijimai

Geno Hartlaubas

Böllio kalba „Griaudėjančių kanopų slėnyje" pasižymi vienodu, laisvu, nepailsusiu ritmu, kuris taip aiškiai juntamas jo romanuose, ji išraiškinga, prisotinta vaizdų, „organiška", be jokio nėrimosi iš kailio ar manierizmo, tokio dažno jaunesniosios kartos eksperimentinėje literatūroje.

Sontagsblatt nr. 29, 1957

Carlas Zuckmayeris

Gal jis tarp savo kartos rašytojų, tarusių savo žodį po 1945 metų, ir ne pats žodingiausias, išsamiausias ar taikliausias, bet, man regisi, jo kalba ir jo pasakojimo būdas yra gryniausi, švariausi ir įspūdingiausi naujųjų laikų vokiečių literatūroje.

Böllio reikalu. 1968

Hermannas Kestenas

Jis aprašo savo amžininkus Vokietijos Federacinėje Respublikoje ir riejasi su jais bei su pačiu savimi. Jis nori pažadinti jų sažinę. Jie turi įžvelgti, kad yra neteisūs socialiai, politiškai ir moraliai. Jis kalba jų kalba taip įtaigiai, tarsi jo personažai patys rašytų savo istoriją.

Böllio reikalu. 1968

Siegfriedas Lenzas
Böllio personažai atkakliai įpareigoja skaitytoją domėtis savo laikmečiu; o domėjimasis savo laikmečiu reikalauja aiškumo daugeliu dabarties klausimų. Jo personažai vėl paverčia mus tuo, kuo mes seniai esame, bet nedrįstame – dėl abejingumo ar neryžtingumo – prisipažinti: bendrininkais. Mus sieja bendri prisiminimai, daugiau slegiantys, negu išteisinantys ir primenantys mums ne tik mūsų klaidas, bet ir būsimus uždavinius.

Böllio reikalu. 1968

Georg Lukács
„Beprasmišku" pamišėlio šūviu, kuriuo baigiasi Biliardas pusę dešimtos, žmogiškai nuoširdžiai nugalima fašistinė praeitis, o tai yra nedažnas reiškinys Vokietijoje. Šiuo veiksmu primenama, kas įvyko prieš ir po Hitlerio

Böllio reikalu. 1968

Iring Fetscher
Jis tikriausiai kukliausias ir mažiausiai tuščtybei pasidavęs iš visų vokiečių rašytojų. Jam nekada nešauna į galvą pataikauti publikai arba jos vaikytis, daryti įspūdį ar būti susižavėjimo objektu, štai kodėl jo „skaitytojų bendruomenė" yra pati didžiausia.

Böllio reikalu. 1968

Jeanas Améry
Ar Böllis tikrai yra, kaip kažkas kažkada yra parašęs, „humaniška ir nepaperkama šalies sąžinė kaip anksčiau – Thomas Mannas"? Nežinau. Bet esu visiškai tikras... kad be Heinricho Böllio Vokietijos Federacinės Respublikos moralinė sąmonė būtų daug silpnesnė negu dabar.

Nusikaltimas, 1972 m. spalio 21 d.

Maxas Oellers

Böllis, Heinrichas	25 %	rašytojas.
	75 %	pagrindinis rašytojas.
	100 %	nobelistas.

Oellerio mažasis hierarchijos katalogas... (tekstai ir kritika). 1974

Hansas Benderis

Nevalia nepaminėti Jto, kad Jūs padėjote rašytojui ir literatūrai surasti bendrą kalbą. Tai Jūsų nuopelnas, kad šis ryšys tapo bemaž savaime suprantamu dalyku.

„Laiškas Heinrichui Bölliui", in *Literatur in Köln,* nr. 8, 1977

Heinrichas Vormwegas

Tikrovė, žmogiško sambūvio tikrovė – tebūnie tai jos asmeniniai ar politiniai aspektai – pasireiškia per jį ir jo žodžius tiesiogiai. Pats Böllis, tai, ką jis sako, kasdien mums byloja apie kažką, ko anksčiau nepastebėdavome.

Literatur in Köln, nr. 8, 1977

Fritzas J. Raddatzas

Rūpestinga apgultis yra nepaprastai tikslus politinis romanas, kuriame slypi daug daugiau, negu galima būtų manyti žvelgiant į greičiausiai į akis krentantį lygmenį, jame parodoma, kaip Vakarų Vokietija virto viską kontroliuojančia valstybe.

Die Zeit, 1979 m. rugpjūčio 3 d.

Hansas Mayeris

Vienintelis vokiečių Nobelio literatūrinės premijos laureatas – vėlyvas debiutantas. Pirmiausia jo kūryboje nuolat dominavo Kelnas. Ir tik klounas Hansu Šniras (*Klouno akimis,* 1963) išvedė irzlųjį Kelno gyventoją Heinrichą Böllį, paprastų miestiečių vaiką į plačiuosius Bonos vandenis, kur gyvena rinktiniai žmonės.

Nepageidaujama literatūra. 1989

Reinhardas Baumgartas

Böllio *Grupinis portretas su dama* (1971) baigiasi „rojumi". Jei kam tokia pabaiga nesukelia apmaudo, to niekaip nesuerzins ir kiek gremėzdiška knygos sąranga. Paprastai „antiautoritarinių" rašytojų, pavyzdžiui, Handkės, Wondratscheko ar Fichtės kūriniai žybsi nušlifuota kalba ir ambicijomis, o štai Böllio neišvargtus, nepretenzingai suręstus sakinius galime skaityti taip, kaip baigiasi ir jo knyga: nerūpestingai, ramiai, jausdamiesi beveik laimingi.

Dabartinė vokiečių literatūra. 1994

Bibliografija

Iš Böllio kūrinių, be jo *Raštų*, paminėti tik išleistų knygų pirmieji leidimai. Daliniai rinkiniai, tekstai antologijose, žurnalai ir laikraščiai, pratarmės ir baigiamieji žodžiai bei Böllio vertimai yra nurodyti Lengningo ir Martino (1 skyrius) bibliografijose. Iš parankinės literatūros paminėtos svarbiausios knygos ir didesni straipsniai žurnaluose. Nepaminėtos neišspausdintos disertacijos ir straipsniai laikraščiuose.

1. Bibliografijos, pagalbiniai leidiniai

Heinrich Böll, Eine Bibliographie seiner Werke, Hg. von Werner Martin. Hildesheim, New York, 1975, V, p. 236. (Bibliographien zur deutschen Literatur, 2)
Lengning, Werner, Böll-Biographie. In: Der Schriftsteller Heinrich Böll. Ein biographisch-bibliographischer Abriss, München 1977, p. 123–329.
Schumann, Thomas B., Heinrich Böll. Auswahlbibliographie. In Heinrich Böll. Eine Einführung in das Gesamtwerk in Einzelinterpretationen, Hg. von Hanno Beth, 1980, p. 201–251.
Bruhn, Peter, Heinrich Böll in der Sowjetunion. Bibliographie der 1952–1979 in der UdSSR in russischer Sprache erschienenen Schriften von und über ihn, in Peter Bruhn, Henry Glade, Heinrich Böll

in der Sowjetunion 1952–1979, Berlin, 1980, p. 65–176.
Heinrich Böll. 25 Jahre Hörfunkarbeit, zum 60. Geburtstag des Autors zusammengestellt und bearrb. von Jans Joachim Schauss. In: Hinweisdienst, Deutsches Rudnfunkarchiv Frankfurt a.M., 23 (1977), Nr. 6, p. 63–89.
Nägele, Rainer, Heinrich Böll, Einführung in das Werk und in die Forschung, Frankfurt a.M., 1976, 209 p. (Fischer Athenäum Taschenbücher. 2084)
Unter den Krahnenbäumen (Mitteilungen der Heinrich-Böll-Stiftung für Fördermitgleider.), Köln 1990 ff.

2. Kūriniai
I. Raštai

Werke, Hg. von Bernd Balzer,10 t. Köln (Kiepenheuer und Witsch) 1977–1978. Romane und Erzählungen 1–5
Essayistische Schriften und Reden, 1–3
Hörspiele, Theaterstücke, Drehbücher, Gedichte, 1
Interviews, 1

II. Pirmieji knygų leidimai

a) Romanai
Wo warst du Adam? Roman, Opladen (Middelhauve) 1951
Und sagte kein einziges Wort, Romanas, Köln (Kiepenheuer und Witsch) 1953
Haus ohne Hüter, Roman, Köln (Kiepenheuer und Witsch) 1954
Billardum halbzehn, Roman, Köln (Kiepenheuer und Witsch) 1959
Ansichten eines Clowns, Roman, Köln (Kiepenheuer und Witsch) 1963
Gruppenbild mit Dame, Roman, Köln (Kiepenheuer und Witsch) 1971
Fürsorgliche Belagerung, Roman, Köln (Kiepenheuer und Witsch) 1979

Dar Vermächtnis, Kurzroman, [1948/49], München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1981
Frauen vor Flusslandschaft. Roman in Dialogen und Selbstgesprächen, Köln (Kiepenheuer und Witsch) 1985
Der Engel schwieg, [1949/50], Köln (Kiepenheuer und Witsch) 1992

b) Apsakymai
Der Zug war pünktlich. Opladen (Middelhauve) 1949
Wanderer kommst du nach Spa... Opladen (Middelhauve) 1950
Die schwarzen Schafe. Opladen: Middelhauve, 1951
Nicht nur zur Weihnachtszeit. Eine humoristische Erzählung. Frankfurt a.M. (Frankfurter Verlags-Anstalt) 1952
Das Brot der frühen Jahre. Erzählung. Köln (Kiepenheuer und Witsch) 1955
So ward Abend und Morgen. Erzählungen. Zürich (Die Arche) 1955
Unberechenbare Gäste. Geitere Erzälungen. Zürich (Die Arche) 1956
Wanderer, kommst du nach Spa... München (List) 1956 [von der 1950 verwöffentlichten Sammlung abweichen]
Im Tal der donnernden Hufe. Erzählung. Frankfurt a.M., Leipzig (Insel Verlag) 1957
Doktor Murkes gesammeltes Schweigen und andere Satiren. Köln (Kiepenheuer und Witsch) 1958
Der Bahnhof von Zimpren. Erzählungen. München (List) 1959
Als der Krieg ausbrach. Als der Krieg zu Ende war. Zwei Erzälungen. Frankfurt a.M., Leipzig (Insel Verlag) 1962
Entfernung von der Truppe. Erzählung. Köln (Kiepenheuer und Witsch) 1964
Ende einer Dienstfahrt. Erzählung. Köln (Kiepenheuer und Witsch) 1966
Erzählungen 1950–1970. Köln (Kiepenheuer und Witsch) 1972
Die verlorene Ehre der Katharina Blum oder: Wie Gewalt entstehen und wohin sie führen kann. Erzählung. Köln (Kiepenheuer und Witsch) 1974
Berichte zur Gesinnungslage der Nation. Köln (Kiepenheuer und Witsch) 1975

c) Radijo ir teatro pjesės

Die Spurlosen. Hamburg (Hans-Bredow-Institut) 1957

Erzählungen, Hörspiele, Aufsätze. Köln (Kiepenheuer und Witsch) 1961

Ein Schluck Erde. Köln (Kiepenheuer und Witsch) 1962

Zum Tee bei Dr. Borsig. Hörspiele. München (Deutscher Taschenbuch Verlag) 1964

Hausfriedensbruch. Hörspiel. – Aussatz. Schauspiel. Köln (Kiepenheuer und Witsch) 1969

d) Eilės

Gedichte. Berlin (Literarisches Colloquium) 1972

e) Eseistika, kalbos

Erzählungen, Hörspiele, Aufsätze. Köln (Kiepenheuer und Witsch) 1961

Hierzulande. Aufsätze zur Zeit. München (Deutscher Taschenbuch Verlag) 1963

Frankfurter Vorlesungen. Köln (Kiepenheuer und Witsch) 1966

Die Freiheit der Kunst. Wuppertaler Rede. Berlin (Voltaire-Verlag) 1967

Georg Büchners Gegenwärtigkeit. Eine Rede. Berlin (Verlag der Wolff's Bücherei) 1967

Aufsätze, Kritiken, Reden. Köln (Kiepenheuer und Witsch) 1967

Leben im Zustand des Frevels. Ansprache zur Verleihung des Kölners Literaturpreises an Jürgen Becker. Berlin (Hessling) 1969

Versuch über die Vernunft der Poesie. Nobelvorlesung. Stockholm (Norstedt und Söner) 1973

Neue politische und literarische Schriften. Köln (Kiepenheuer und Witsch) 1973

Einmischung erwünscht. Schriften zur Zeit. Köln (Kiepenheuer und Witsch) 1977

Vermintes Gelände. Essayistische Schriften 1977–1981. Köln (Kiepenheuer und Witsch) 1982

Ein- und Zusprüche. Schriften, Reden und Prosa 1981–1983. Köln

(Kiepenheuer und Witsch) 1984
Bild, Bonn, Boenisch. Bornheim-Merten (Lamuv Verlag) 1984
Die Fähigkeit zu trauern. Schriften und Reden 1983–1985. Bornheim-Merten (Lamuv Verlag) 1986

f) Autobiografijos

Irisches Tagebuch. Erzählungen. Köln (Kiepenheuer und Witsch) 1957
Was soll aus dem Jungen bloss werden? Oder: Irgendwas mit Büchern. Bornheim (Lamuv Verlag) 1981

g) Laiškai

Die Hoffnung ist wie ein wilder Tier. Der Briefwechsel zwischen Heinrich Böll und Ernst-Adolf Kunz. 1945/1953. Sud. Herbert Hoven. Mit einem Vorwort von Johannes Rau. (Kiepenheuer und Witsch) 1994

h) Interviu

Im Gespräch: Heinrich Böll mit Ludwig Arnold, München: Richard Boorberg Verlag, 1971
Heinrich Böll/Christian Linder: Drei Tage im März. Ein Gespräch. Köln (Kiepenheuer und Witsch) 1975
Heinrich Böll: Eine deutsche Erinnerung. Interview mit René Wintzen. Köln (Kiepenheuer und Witsch) 1979
Heinrich Böll/Jürgen P. Wallmann: Der Autor ist immer noch versteckt. Ein Gespräch. Hauzenberg (Pongratz) 1981
Heinrich Böll und Lew Kopelew: Warum haben wir aufeinander geschossen? Bornheim-Merten (Lamuv Verlag) 1981
Heinrich Böll/Heinrich Vormweg: Weil die Stadt so fremd geworden ist. Gespräche. Bornheim-Merten (Lamuv Verlag) 1985

i) Leidyba

Walter Warnach, HAP Grieshaber, Heinrich Böll, Werner von Trott zu Solz (Hg.): Labyrinth. H. 1–6 Frankfurt a.M., Stuttgart, Hommerich bei Köln 1960–1962
Heinrich Böll, Erich Kock (Hg.): Unfertig ist der Mensch. München

(Welt und Arbeit) 1966
Heinrich Böll, Helmut Gollwitzer, Carlo Schmidt (Hg.): Anstoss und Ermutissgung. Gustav W. Heinemann Bunderspräsident 1969–1974. Frankfurt a.M. (Suhrkamp) 1974
Heinrich Böll, Günter Grass, Carola Stern (Hg.): L 76. Demokratie und Sozialismus. Politische und literarische Beiträge. Köln (Europäische Verlagsanstalt) 1976–1977
Freimut Duve, Heinrich Böll, Klaus Staeck (Hg.): Briefe zur Verteidigung der Republik. Reinbek bei Hamburg (Rowohlt) 1977 (rororo aktuell. 4191)
Heinrich Böll (Hg.): Mein Lesebuch. Frankfurt a.M. (Fischer) 1978 (Fischer Taschenbücher. 2077)
Freimut Duve, Heinrich Böll, Klaus Staeck (Hg.): Zu viel Pazifismus? Reinbek bei Hamburg (Rowohlt) 1981 (rororo aktuell. 4846)
Heinrich Böll, Frank Grützbach (Hg.): Ein Artikel und seine Folgen. Immer noch und immer wieder: Springer. Bornheim (Lamuv Verlag) 1982
Heinrich Böll, Freimut Duve, Klaus Staeck (Hg.): Verantwortlich für Polen? Reinbek bei Hamburg (Rowohlt) 1982 (rororo aktuell. 5017)
Heinrich Böll (Hg.): Niemandsland. Kindheitserinnerungen an die Jahre 1945 bis 1949. Bornheim-Merten (Lamuv Verlag) 1985

3. Rinkiniai

In Sachen Böll. Ansichten und Einsichten. Hg. von Marcel Reich-Ranicki. Köln 1968. 347 p. – 3. erw. Aufl. 1970. 379 p. – Taschenbuchausg.: München 1971. 259 p. (dtv. 730) – 6. erw. Aufl. 1977. 285 p.
Der Schriftsteller Heinrich Böll. Ein biographisch-bibliographischer Abriss. Neu hg. von Werner Lengning. 3. Aufl. München 1972. 355 p. (dtv. 530) – 5. überarb. Aufl. 1977. 329 p.
Heinrich Böll. München 1972. 55 p. (Text und Kritik. 33) – 2 erw. Aufl. 1974. 71 p. Papers of the 1st, 2nd and 3rd Böll-Seminar of the MLA. In: University of Dayton Review 10 (1973), Nr. 2, p. 1–46; 11 (1974), Nr. 2, p. 3–64; 12 (1975/76), Nr. 2, p. 3–56.

LiK. „Literatur in Köln". Nr. 8: Heinrich Böll. Köln 1977. 8 p.
L'80. Heft 36: Heinrich Böll. Köln 1985. 169 p.
Böll und Köln. Hg. von Viktor Böll. Köln 1990. 213 p.
Heinrich Böll. Hg. von Bernd Balzer. Bern 1992

4. Liudijimai

Stresau, Hermann: Heinrich Böll. Berlin 1964. 93 p. (Köpfe des XX. Jahrhunderts. 35) – 6 Aufl., erg. und überarb. von Arnold Bauer. 1974. 94 p.
Hoffmann, Léopold: Heinrich Böll. Einführung in Leben und Werk. Luxemburg 1965. 84 p. – 2. erw. Aufl. 1973. 110 p.
Berger, Karl-Heinz: Heinrich Böll. Leben und Werk. In: Gerhard Dahne, Westdeutsche Prosa (1945–1965). Ein Überblick. [Und:] Karl-Heinz Berger, Heinrich Böll. Berlin 1967. p. 253–352.
Reid, James H.: Heinrich Böll. Withdrawal and re-emergence. London 1973. 95 p. (Modern German authors). NS. 1)
Hoffmann, Christine Gabriele: Heinrich Böll. Hamburg 1977. 165 p., Abb. – Neuaufl. Bornheim-Merten 1986. 288 p.
Linder, Christian: Böll, Reinbek bei Hamburg 1978. 224 p., Abb. (das neue buch. 109)
Vogt, Jochen: Heinrich Böll. München 1978, 159 p.
Conard, Robert C.: Heinrich Böll. Boston 1981. 228 p. (Twayne's world authors series. 622)
Falkenstein, Henning: Heinrich Böll, Berlin 1986. 96 p. (Köpfe des 20. Jahrhunderts. 105)

5. Įvairūs tekstai

Böll, Alfred: Bilder einer deutschen Familie. Die Bölls. Bergisch Gladbach 1981. 239 p., Abb.
Burgauner, Christoph: Ansichten eines Unpolitischen. Gesinnung und Entwicklung Heinrich Bölls. In: Frankfurter Hefte 29 (1974), p. 345–355.

Lykke, Nina, und Hanne Moller: Heinrich Böll, der Geist geistloser Zustände. In: Text und Kontext 3 (1975), sąs. 3, p. 169–183.
Nägele, Rainer: Heinrich Böll. Die grosse Ordnung und die kleine Anarchie. In Gegenwartsliteratur und Drittes Reich. Deutsche Autoren in der Auseinandersetzung mit der Vergangenheit. Hg. von Hans Wagener. Stuttgart 1977, p. 183–204.
Warnach, Walter: Heinrich Böll und die Deutschen. In: Frankfurter Hefte 33 (1978), sąs. 7, p. 51–62.
Melichar, Franz: Individuum und Gesellschaft bei Heinrich Böll und Brendan Behan. Diss. Innsbruck 1979. 335 p.
Wirth, Günter: „Gefahr unter falschen Brüdern". Anmerkungen zum Charakter und zur Entwicklung der politischen Positionen Heinrich Bölls. In: Weimarer Beiträge 25 (1979), sąs. 2, p. 56–78.
Enderstein, Carl O.: Heinrich Böll und seine Künstlergestalten. In German Quarterly 43 (1970), p. 733–748.
Song, Ikhwa: Die Darstellung des Kindes im frühen Werk Heinrich Bölls. Das Kind in der Rolle des moralischen Gegenspielers su einer inhumanen Welt. Frankfurt a.M., Bern 1978. 151 p.
Ziltener, Walter: Die Literaturtheorie Heinrich Bölls. Bern, Frankfurt a.M. 1980. 247 p.
Huber, Lotgar: Ironie als Mittel der Satire im Werk Heinrich Bölls. In: Sprachkunst 9 (1978), p. 101–114.
Wirth, Günter: Tradition „Im Futteral". Bemerkungen über Böll und Stifter. In: Sinn und Form 24 (1972), p. 1018–1041.
Herlyn, Heinrich: Heinrich Böll und Herbert Marcuse. Literatur als Utopie. Lampertheim 1979, 148 p.
Müller-Schwefe, Hans-Rudolf: Sprachgrenzen. Das sogenannte Obszöne, Blasphemische und Revolutionäre bei Günter Grass und Heinrich Böll. München 1978. 214 p.
Leneaux, Grant F.: Heinrich Böll and the rehumanization of art. In: Revue des langues vivantes 43 (1977), p. 115–130.
Reid, James H.: Time in the works of Heinrich Böll. In: German Life and Letters NS. 12 (1958/59), p. 282–291 – Wiederabdruck in: Modern Language Review 62 (1967), p. 476–486.

Beckel, Albrecht: Mensch, Gesellschaft, Kirche bei Heinrich Böll. Mit einem Beitrag von Heinrich Böll: „Interview mit mir selbst". Osnabrück 1966. 109 p. (Fromms Taschenbücher Zeitnahes Christentum. 39)
Wirth, Günter: Heinrich Böll. Essayistische Studie über religiöse und gesellschaftliche Motive im Prosawerk des Dischters. Berlin 1967. 235 p. – 3. erg. Aufl. 1974. 326 p.
Grothmann, Wilhelm W.: Die Rolle der Religion im Menschenbild Heinrich Bölls. In: German Quarterly 44 (1971), p. 191–207.
Moling, Heinrich: Heinrich Böll – eine „christliche" Position? Diss. Zürich 1974. 306 p.
Grothe, Wolfgang: Biblische Bezüge im Werk Heinrich Bölls. In: Studia neophilologica 45 (1973), p. 306–322.

6. Tyrinėjimai

Eljaschewitsch, A.: Menschen mit leiser Stimme. Der schöpferische Weg Heinrich Bölls. In: Kunst und Literatur 13 (1965), p. 1151–1183.
Neis, Edgar: Erläuterungen zu Heinrich Bölls Romanen, Erzählungen und Kurzgeschichten. Hollfeld 1966. 60 p. (Königs Erläuterungen. 70)
Schwarz, Wilhelm Johannes: Der Erzähler Heinrich Böll. Bern 1967. 129 p. – 3. erw. Aufl. 1973. 153 p.
Migner, Karl: Heinrich Böll. In: Deutsche Literatur seit 1945 in Einzeldarstellungen. Hg. von Dietrich Weber. Stuttgart 1968. (Kröners Taschenausgabe. 382) p. 258–278. – 3. Aufl. u.d.T.: Deutsche Literatur der Gegenwart. Bd. 1. 1976. p. 201–224.
Kurz, Paul Konrad: Heinrich Böll, nicht versöhnt. In: Kurz, Über moderne Literatur, Standorte und Deutungen. Bd. 3. Frankfurt a.M. 1971. p. 11–48.
Burns, Robert A.: The theme of non-conformism in the work of Heinrich Böll. Coventry 1973. 87 p. (University of Warwick occasional papers in German studies. 3)
Heinrich Böll. Eine Einführung in das Gesamtwerk in Einzelinterpretationen. Hg. von Hanno Beth. Kronberg i.T. 1975.IX, 214 p. (Scrip-

tor Taschenbücher. 52) – 2. erw. Aufl. Königstein/Ts. 1980. 255 p.
Balzer, Bernd: Heinrich Bölls Werke. Anarchie und Zärtlichkeit. Köln 1977. 128 p.
Böll. Untersuchungen zum Werk. Hg. von Manfred Jurgensen. Bern 1978, 182 p. (Queensland studies in German language and literature. 5)
Reich-Ranicki, Marcel: Mehr als ein Dichter. Über Heinrich Böll. Köln 1986. 125 p.
Wagner, Frank: Der kritische Realist Heinrich Böll. Die Entwicklung der „Krieg-Frieden"-Problematik in seinen Romanen. In: Weimarer Beiträge 7 (1961), p. 99–125.
Baumgart, Reinhard: Kleinbürgertum und Realismus. Überlegungen zu Romanen von Böll, Grass und Johnson. In: Neue Rundschau 75 (1964), p. 650–664.
Sokel, Walter Herbert: Perspective and dualism in the novels of Böll. In: The contemporary novel in German. A symposium. Ed. with introduction by Robert R. Heitner. Austin 1967. p. 9–35.
Bernhard, Hans Joachim: Die Romane Heinrich Bölls. Gesellschaftskritik und Gemeinschaftsutopie. Berlin 1970. 373 p. (Germanistische Studien) – 2. erw. Aufl. 1973. 424 p.
Durzak, Manfred: Kritik und Affirmation. Die Romane Heinrich Bölls. In: Durzak, Der deutsche Roman der Gegenwart. Stuttgart 1971. (Sprache und Literatur. 70) p. 19–107 – 3. Aufl. 1979.
Jeziorkowski, Klaus: Heinrich Böll. Die Syntax des Humanen. In: Zeitkritische Romane des 20. Jahrhunderts. Die Gesellschaft in der Kritik der deutschen Literatur. Hg. von Hans Wagener. Stuttgart 1975. p. 301–317.
Kafitz, Dieter: Formtradition und religiöses Ethos. Zur Realismus-Konzeption Heinrich Bölls (in den Romanen). In: Der Deutschunterricht 28 (1976), sąs. 6, p. 69–85.
Prodaniuk, Ihor: The imagery in Heinrich Böll's novels. Bonn 1979, 146 p.
Bernáth, Arpád: Heinrich Bölls historische Romane als Interpretationen von Handlungsmodellen. In: Studia poetica 2 (1980), p. 63–125.

Krumbholz, Martin: Ironie im zeitgenössischen Ich-Roman. Grass – Walser – Böll. München 1980. 126 p. (Münchener Universitäts-Schriften. 19)
Hill, Linda: The advoidance of dualism in Heinrich Böll's novels. In: Germanic Review 56 (1981), p. 151–156.
Interpretationen zu Heinrich Böll, verfasst von einem Arbeitskreis. Kurzgeschichten. 2 Bde. München 1965. 101; 106 p. (Interpretationen zum Deutschunterricht an höheren Schulen) – 5. Aufl. 1974–1975.
Spycher, Peter: Ein Portrait Heinrich Bölls im Spiegel seiner Essays. In: Reformatio 16 (1967), p. 11–24; 106–122.
Hinrichsen, Irene: Der Romancier als Übersetzer. Annemarie und Heinrich Bölls Übertragungen englischsprachiger Erzählprosa. Ein Beitrag zur Übersetzungskritik. Bonn 1978. 241 p.
Poser, Therese: Billard um halbzehn. In: Möglichkeiten des modernen deutschen Romans. Analysen und Interpretationsgrundlagen. Hg. von Rolf Geissler. Frankfurt a.M. 1962. p. 232–255 – 7. Aufl. 1979.
Haase, Horst: Charakter und Funktion der zentralen Symbolik in Heinrich Bölls Roman „Billard um halbzehn". In: Weimarer Beiträge 10 (1964), p. 219–226.
Jaeckel, Günter: Die alte und die neue Welt. Das Verhältnis von Mensch und Technik in Heinrich Bölls Roman „Billard um halbzehn". In: Weimarer Beiträge 14 (1968), p. 1285–1302.
Jeziorkowski, Klaus: Rhythmus und Figur. Zur Technik der epischen Konstruktion in Heinrich Bölls „Der Wegwerfer" und „Billard um halbzehn". Bad Homburg 1968. 229 p. (Ars poetica. 2, 6)
Kretschmer, Michael: Literarische Praxis des Mémoire Collective in Heinrich Bölls Roman „Billard um halbzehn". In: Erzählforschung 2. Theorien, Modelle und Methoden der Narrativik. Hg. von Wolfgang Haubrichs. Göttingen 1977. p. 191–215.
Paslick, Robert H.: A defense of existence: Böll's „Ansichten eines Clowns". In: German Quarterly 41 (1968), p. 698–710.
Pache, Walter: Funktion und Tradition des Ferngesprächs in Bölls „Ansichten eines Clowns". In: Literatur in Wissenschaft und Unterricht 3 (1970), p. 151–160.

Leiser, Peter: H. Böll: „Das Brot der frühen Jahre", „Ansichten eines Clowns". Biographie und Interpretation. Hollfeld 1974. 116 p. (Analysen und Reflexionen. 8) – 3. veränd. Aufl. Neubearb. von Rolf Müller. 1978. 112 p.
Schädlich, Michael: Satire und Barmherzigkeit in Heinrich Bölls Roman „Ansichten eines Clowns". In: Schädlich, Titelaufnahmen. Berlin 1978. p. 57–72.
Durzak, Manfred: Heinrich Bölls epische Summe? Zur Analyse und Wirkung seines Romans "Gruppenbild mit Dame". In: Basis 3 (1972), p. 174–197.
Waidson, H.M.: Heroine and narrator in Heinrich Böll's „Gruppenbild mit Dame". In: Forum for modern language studies 9 (1973), Nr. 2, p. 123–131.
Rieck, Werner: Heinrich Böll in der Rolle des Rechercheurs. Gedanken zur Erzählweise im Roman „Gruppenbild mit Dame". In: Wissenschaftliche Zeitschrift der Pädagogischen Hochschule Potsdam 18 (1974), p. 249–255.
Die subversive Madonna. Ein Schlüssel zum Werk Heinrich Bölls. Hg. und mit einem Vorwort von Renate Matthaei. Köln 1975. 158 p. (pocket. 59)
Hübener, Raoul: Der diffamiert-integrierte „Anarchismus". Zu Heinrich Bölls Erfolgsroman „Gruppenbild mit Dame". In Deutsche Bestseller – deutsche Ideologie. Ansätze zu einer Verbraucherpoetik. Hg. von Heinz Ludwig Arnold. Stuttgart 1975. (Literaturwissenschaft – Gesellschaftswissenschaft. 15) p. 113–144.
Grothmann, Wilhelm H.: Zur Struktur des Humors in Heinrich Bölls „Gruppenbild mit Dame". In: German Quarterly 50 (1977), p. 150–160.
Myers, David: Heinrich Böll's „Gruppenbild mit Dame": aesthetic play and ethical seriousness. In: Seminar 13 (1977), p. 189–198.
Kaiser, Herbert: Die Botschaft der Sprachlosigkeit in Heinrich Bölls Roman „Gruppenbild mit Dame". In: Wirkendes Wort 28 (1978), p. 221–232.
Lübbe-Grothues, Grete: Sinnlichkeit und Religion in Heinrich Bölls „Gruppenbild mit Dame". In: Expedition Literatur. Wissenschaft,

Didaktik, Texte. Festschrift für Hedwig Klüber zum 65. Geburtstag. Hg. von Peter Conrady und Hermann Friedrich Hugenroth. Münster 1979. p. 75–102.
Materialien zur Interpretation von Heinrich Bölls „Fürsorgliche Belagerung". Köln 1981. 96 p.
Vieregg, Axel: Heinrich Bölls früher Text „Der Mann mit den Messern" als Einführung in die Thematik seines Werkes. In: Der Deutschunterrich 28 (1976), sąs. 6, p. 51–68.
Daniels, Karlheinz: Wandlung des Dichterbildes bei Heinrich Böll: Wir Besenbinder. Es wird etwas geschehen. In: Neophilologus 49 (1963), p. 32–43.
Zimmermann, Werner: Der Zug war pünktlich. In: Zimmermann, Deutsche Prosadichtungen der Gegenwart. Interpretationen für Lehrende und Lernende. Düsseldorf 1954. p. 99–118 – 6. Aufl. Teil. 2. 1962. p. 102–121.
Bernáth, Arpád: Des Anfang eines mystischen Versuches. Zur Interpretation der Erzählung „Der Zug war pünktlich" von Heinrich Böll. (Teilstudie.) In: Bernáth (u.a.), Texttheorie und Interpretation. Untersuchungen zu Gryphius, Borchert und Böll. Hg. von Helmut Kreuzer. Kronberg i. T. 1975. (Text, Kritik, Geschichte. 9) p. 225–264.
Lauschus, Leo: Heinrich Böll, „Wanderer, kommst du nach Spa...". In: Der Deutschunterricht 10 (1958), sąs. 6, p. 75–86.
Phlippen, Anneliese: Heinrich Böll, „So ein Rummel". In: Der Deutschunterricht 10 (1958), sąs. 6, p. 69–75.
Conard, Robert C.: Böll contra Brecht. „The Balek scales" reassessed. In: Perspectives and personalities. Studies in modern German literature honoring Claude Hill. Ed. by Ralph Ley. Heidelberg 1978. p. 101–109.
Stückrath, Jörn: Heinrich Böll: „Die Waage der Baleks". In: Deutsche Novellen von Goethe bis Walser. Hg. von Jakob Lehmann. Bd. 2. Königstein/Ts. 1980. (Scriptor Taschenbücher. S 156) p. 237–260).
Coupe, W.A.: Heinrich Böll's „Und sagte kein einziges Wort". An analysis. In: German Life and Letters NS. 17 (1963/64), p. 238–249.

Lehmann, Jakob: Der Tod der Elsa Baskoleit. In: Interpretation moderner Kurzgeschichten. Hg. von der Fachgruppe Deutsch-Geschichte im Bayerischen Philologenverband. Frankfurt a.M. 1956. p. 19–30 – 11. Aufl. 1976.
Fabritius, Rudolf: Komik, Humor und Verfremdung in Heinrich Bölls Erzählung „Unberechenbare Gäste". In: Der Deutschunterrich 18 (1966), sąs. 3, p. 63–70.
Stone, Margaret: Heinrich Böll, „Das Brot der frühen Jahre". Interpretationen. München 1974. 127 p. Interpretationen zum Deutschunterricht)
Zimmermann, Werner: Doktor Murkes gesammeltes Schweigen. In: Zimmermann, Deutsche Prosadichtungen unseres Jahrhunderts. Interpretationen für Lehrende und Lernende. Neufassung Bd. 2. Düsseldorf 1966. p. 239–249.
Brinkmann, Henning: Heinrich Bölls „Es wird etwas geschehen". Eine handlungsstarke Geschichte. Aufschliessung eines literarischen Textes von den Satzmodellen aus. In: Wirkendes Wort 14 (1964), p. 365–375.
Konieczna, E.: Die Verämderung der weltanschaulich-ästhetischen Position Heinrich Bölls in den Erzählungen „Entfernung von der Truppe" und „Ende einer Dienstfahrt". In: Filologia Germanska 1 (1974), p. 135–147.
Bialek, Halina: Heinrich Bölls „Ende einer Dienstfahrt". Versuch einer Interpretation. In: Germanica Wratislaviensia 15 (1971), p. 47–60.
Ludwig, Gerd: Sprache und Wirklichkeit in Heinrich Bölls Erzählung „Die verlorene Ehre der Katharina Blum". Eine literarische Auseinandersetzung mit dem Sensationsjournalismus. Hollfeld 1976. 103 p. (Königs Erläuterungen und Materialien. 308/309)
Peuckmann, Heinrich: Unterrichtseinheit Heinrich Böll: Die verlorene Ehre der Katharina Blum oder: Wie Gewalt entstehen und wohin sie führen kann. In: Horst Hensel (Hg.), Unterrichtseinheiten zur demokratischen Literatur. Eine Publikation des „Werkkreis Literatur der Arbeitswelt". Frankfurt a.M. 1977. p. 15–43.

Payne, Philip: Heinrich Böll versus Axel Springer: some observations on „Die verlorene Ehre der Katharina Blum". In: New German Studies 6 (1978), p. 45–57.
Scheiffele, Eberhard: Kritische Sprachanalyse in Heinrich Bölls „Die verlorene Ehre der Katharina Blum". In: Basis 9 (1979), p. 169–187.
Petersen, Anette: Die Rezeption von Bölls „Katharina Blum" in den Massenmedien der BRD. Kopenhagen, München 1980. 110 p.
Heinrich Böll. Die verlorene Ehre der Katharina Blum oder: Wie Gewalt entstehen und wohin sie führen kann. Informationen zur Ausstellung in der Zentralbibliothek Köln, Juni 1980. Redaktion: Viktor Böll. Köln 1980. 19 p., 1 Faks.
Preuss, Helmut: Von der Kunst der Reiseschilderung in Heinrich Bölls „Irisches Tagebuch". Eine Sprach- und Strukturanalyse in exemplarischer Darstellung. In: Sprachwissenschaft und Deutschdidaktik. Festschrift für Wilhelm L. Höffe. Hg. von Ebergard Ockel. Kastellaun 1977. (Sprache und Sprechen. 6) p. 224 bis 256.

7. Analizės

Nägele, Rainer: Aspects of the reception of Heinrich Böll. In: New German Critique 7 (1976, p. 45–68.
White, Ray Lewis: Heinrich Böll in America, 1954–1970. Hildesheim, New York 1979. 170 p.
Ziltener, Walter: Heinrich Böll und Günter Grass in den USA. Tendenzen der Rezeption. Bern, Frankfurt a.M. 1982. 108 p. (Europäische Hochschulschriften. Reihe 1. 537)
Bukowski, Peter: Zur Rezeption des kritischen Realismus in der Sowjetunion. Die Kritik der Werke Heinrich Bölls. In: Rezeption westeuropäischer Autoren in der Sowjetunion. Auswahlkriterien und Kritik. T. 2. Hg. von Irne Nowikowa. Hamburg 1979. (Hamburger Beiträge für Russischlehrer. 15) p. 41–104.
Bruhn, Peter, und Henry Glade: Heinrich Böll in der Sowjetunion 1952–1979. Einführung in die sowjetische Böll-Rezeption und Bibliographie der in der UdSSR in russischer Sprache erschienenen

Schriften von und über Heinrich Böll. Berlin 1980. 176 p., 15 Abb.
Böll in Reutlingen. Eine demoskopische Untersuchung zur Verbreitung eines erfolgreichen Autors. In: Literatur und Leser. Theorien und Modelle zur Rezeption literarischer Werke. Hg. von Gunter Grimm. Stuttgart.1975. p. 240–271.
Grützbach, Frank (Hg.): Heinrich Böll: Freies Geleit für Ulrike Meinhof. Ein Artikel und seine Folgen. Köln 1972. 192 p. (pocket. 36) – 2. Aufl. in: Heinrich Böll und Frank Grützbach (Hg.), Ein Artikel und seine Folgen. Immer noch und immer wieder: Springer. Bornheim 1982.
Heinrich Böll als Filmautor. Rezensionsmaterial aus dem Literatur-Archiv der Stadtbücherei Köln zusammengestellt anlässlich der Böll-Filmreihe der Volkshochschule Köln. Redaktion: Viktor Böll und Ivonne Jürgensen. Köln 1982, 98 p.

Fotografijos:

Heinz Held, Köln viršelyje, p. 6, 66, 71, 72, 92/93
Historisches Archiv der Stadt Köln p. 13
Schmitt-Rost/Dick, „Zeit der Ruinen“, Köln, 1965 p. 20
Heinrich Böll p. 22, 25, 31, 32, 38, 58, 59, 61, 62, 64, 65, 71, 87, 101, 104, 128, 130
Hans Lenz, Bergisch Gladbach p. 68
Gernot Huber, Köln p. 83
Ingeborg Spielmanns p. 84
Pressens Bild, Stockholm p. 97
Inge Morath p. 102v
Erich Schaake, Köln p. 102a
Klaus Staeck p. 109
Kurt Wyss, Basel p. 114
Isolde Ohlbaum, München p. 118

[redacted] o g r a f i [redacted]

ISBN 9955-00-055-4